

3 405 140
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS IX.

0 1 02 03
SZEGED

1969

Szerkeszti:

CSUKÁS ISTVÁN és HORVÁTH KÁROLY

Technikai szerkesztő:

NACSÁDY JÓZSEF

Kiadja:

A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA



SZTE Egyetemi Könyvtár



J000387421

B 203540

ÚJFALVI IMRE
ÉS AZ EURÓPAI „KÉSŐHUMANISTA ELLENZÉK”*

Elődökhöz és utódokhoz, de a legjobb kortársakhoz képest is rendkívül keveset tudunk Újfalvi Imrének az egykorú Európa szellemi életéhez fűződő kapcsolatairól. Pontosabban: nagyon bizonytalanok ismereteink. Kik lehettek az eszményképei? Hol keressük munkássága ösztönzőit és forrásait? — a kérdést sokan tették föl és sokféleképpen válaszoltak rá.

Bonyolult — gyakran egymásnak is ellentmondó — következtetésekre, szinte találgatásokra kellett szorítkoznunk eddig, mert Újfalvi kézirati hagyatéka teljesen ismeretlen volt, fennmaradt munkássága pedig nyilvánvalóan csonka (hiszen még a ma főművének tartott énekeskönyvet is bravúros nyomozással kellett visszaperelni számára).

Az utóbbi időben két új dokumentum is fölbukkant az ismeretlenségből, vagy az elfeledettségéből, s ezek éppen Újfalvi életének és munkásságának leghomályosabb pontjára segíthetnek fényt vetni. Az egyik — az *Admonitiones* címet viselő „pedagógia tankönyv”, melyben az ifjú skólamester-jelölteket vezeti be jövődő teendőik rejtelseibe — a hazai neveléstörténetnek is értékes emléke. Erről a munkáról kevésbé vettünk tudomást — pedig már 1943-ban közzétették adatait —, míg végre tavaly Nagy Kálozi Balázs részletesen ismertette és elemezte. Témánk szempontjából az a legfontosabb, hogy ezen a néhány lapon Újfalvi — bár csak az alsófokú oktatás kérdésével foglalkozik — többet árul el antik és humanista meg reformátor eszményképeiről, szimpátiáiról (és antipátiáiról), mint összes eddig ismert munkáiban.

A másik, újabban előkerült dokumentum, ami lehetővé teszi, hogy a címben jelzett problémát egyáltalán fölvegyük s arra próbáljunk választ keresni: Újfalvi peregrinációs albuma, aminek rövid leírására, s két adatának ismertetésére már a tavalyi acta-cikkben sor került.

Ennek az albumnak a bemutatására igen nagy teret szentel az alábbi cikk, s így talán föl is merülhet a szkeptikus kérdés: szükséges-e ilyen kevésbé méltányolt forrás ismertetésére terjedelmes tanulmányt szánni? Magyarázatul — de általános kutatási-módszertani szempontból is — nem látszik fölöslegesnek előrebecsátani röviden néhány megjegyzést általában az emlékkönyvekről, majd az Újfalvi-féle albumról és provenienciájáról, meg a tulajdonos külföldi tanulmányútjáról.

* Az „Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz” c. dolgozat (ActaHistLittHung VIII. Szeged, 1968. 3—16.) folytatása, s azzal együtt került fölolvasásra az akadémiai intézet és az egyetemi tanácséke reneszánsz munkaközösségének 1969. májusi, szegedi ülésén. A szerző köszönettel tartozik a vita résztvevőinek és azoknak, akik tanácsaikkal segítettek. — A bibliográfiai tételek fölsorolását ld. az előző acta-cikk élén. A mostani cikk két legfontosabb forrásának adatai: Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. II. rész. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája. Református Egyház 1968. 1. 13—20.; Újfalvi albuma kéziratban: OSZK Oct. Lat. 150.

1. Mindenekelőtt: nem itt és most kerül először középpontba ez a forrástípus. Német nyelvet területeken már a múlt században is gazdag irodalma volt a „Stammbuch”-oknak. Még bibliográfia is jelent meg erről, és jónéhány kis kötetet adtak ki — sokszor nem is a tulajdonos nevezetes volta, hanem a bejegyzések kultúrhistoriai értéke miatt — részben hasonmás-kiadásban. A XVI—XVIII. században nagyon elterjedt albumhasználat tanulságait a legutóbbi évtizedek magyar irodalom- és művelődés történeti kutatása is értékesítette. Csak néhány XVIII. századi példát említve: Szemian Mihály német tanulmányútját „úti emlékkönyve” alapján mutatta be Bucsay Mihály (Bp., 1942); Gergely Pál az akadémiai Pápai Páriz albumból adott közre érdekes adalékokat (Bp., 1961); egyetlen emlékkönyv anyagának sokoldalú bemutatásával példamutatóan gazdagítja XVIII. századi irodalom és tudománytörténetünket Paul Kárpáti, Szentiványi Béla és Tarnai Andor közös munkája, amely németül jelent meg a Steinitz-emlékkönyvben (Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965. 214—230.) Ez a dolgozat Rotarides Mihály „Stammbuch”-jával foglalkozik; a symbolumokat; jelmondatokat is részletesen elemzi — még statisztikailag is — és ennek nyomán fontos eszme- és ízléstörténeti következtetésekre jut.

2. Nagy jelentőségű e forrástípus a szellemi mozgalmak története szempontjából — különösen Közép- és Kelet-Európában, ahol a reneszánsztól a fölvilágosodásig minden új áramlat kialakulásában, fejlődésében indító szerepe volt a rendszeres nyugat-európai kapcsolatoknak, s ahol a fejlődés hátramaradottsága miatt sokáig nem voltak igazán hatékonyak a nemzetközi kapcsolatok olyan fontos publikációs eszközei mint a nyomtatásban is készülő levelezés-gyűjtemények és „tudós periodikák”. Ezzel függ össze, hogy pl. Lengyelországban a régi irodalom és kultúra kutatása napirendre tűzte a peregrinációs albumok és bejegyzések kataszterének elkészítését (lásd Irena Fabiani—Madevska publikációját).

3. Úgy tűnik azonban, hogy ezen a nagy, három évszázados időszakon belül a tudós peregrinációnak és olyan „eszköznek”, mint (egyebek mellett) az „album amicorum” — speciális szerepe volt a későhumanizmus európai Respublica Litteraria-ja megszerveződésében. Az utazási kedv és az utazási irodalom „későreneszánsz-kori reneszánsz” hozta magával az úti album „kultuszát”. Érdemes itt idézni, ennek bizonyosságára, az egyik legnevezetesebb német későhumanista, a mi Szenci Molnárunk pártfogó barátja, Matthias Bernegger sorait: „Minthogy az utazás során *nem a hegyek vagy a tengerek látása*, hanem a neves emberekkel való együttlét fejleszti az utazó embert — ezért a tanuló vagy fiatal tudós ... minden városban elsősorban a nagy tudósok iránt érdeklődjön, őket keresse föl... Velük igyekezzen elbeszélgetni... *nekik nyújtsa át Stammbuch-ját*”. (Idézi E. Trunz: Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur. Zschr. f. Gesch. d. Erziehung. 1931. 17—53. — Persze nagyon jellemző, hogy Bernegger már azt mondja itt ki: a tudósvilággal való rendszeres és intenzív találkozások, sőt azok „nyilvánartása” is fontosabb, mint a tájak szépségének a csodálata — tehát a reneszánsz igazi világának hátatfordító értelmiségiek fölfogása fogalmazódik meg e sorokban; de talán éppen ezért lehet a peregrinációs album „kötelező használatának” bevezetését időben a későhumanizmus évtizedeire lokalizálni.)

4. Magyar diákok és értelmiségiek körében is bevett szokás volt ebben az időben az utazási album használata. Bizonyíték képpen könyvtáraink és kéziratáraink gazdag anyagára hivatkozhatnánk; e helyett inkább egy-két olyan példát említnék, amelyek ismétlődésre, az albumhasználat általános elterjedésére utalnak, előbb azonban egy olyan adatot, amely épp Újfalvihoz kapcsolódik. — Ugyanazt a munkát, amit Újfalvi — N. Reusner arcképgyűjteményének egy korábbi, 1589-i kiadását — használta emlékkönyvként Fröhlich Dávid, a magyarországi földrajzi érdeklődés egyik úttörője. — A magyar későreneszánsz világához tartozik még sok szempontból a XVII. század derekán élt váradai nemes, puritánusaink jelentékeny pártfogója: Nadányi Mihály. Ismeretes az ő „intő levele” külföldi tanulmányútra induló fia, az íróként is számontartott Nadányi János számára (Géresi Kálmán közölte: MPEIF 1878, 484—491.) Ebből az — Erasmus késői és Descartes korai hatását egyaránt tükröző — írásból idézhetjük az utasítást: fia és annak nevelője a nagyobb városokban alaposan nézzenek körül, tudakolják meg, hogy „az tudományokban vadnak-e Celebris tudós emberek, kiczodák és menyin lehetnek azok. Némelyeket közüllök meg is latogatassok, ... nagy becsülettel szokták venni az Peregrinusoknak látogatásokat. Ez végre nem ártana, ha megh Beczben szereznétek albumot, hogy amit amot írnának bele az tudós emberek”. Nagyon valószínű, hogy jó félvszázaddal Nadányi János peregrinációra indulása előtt is bevett szokás volt ez a gyakorlat igényesebb fiatal értelmiségünk körében. — Ha a magyar példánál tartunk, hadd említsük meg: egészen korán találkozni lehet már azzal is, hogy a peregrinációs emlékkönyvet mint történelmi forrást, vagy legalábbis egy közösség fontos emlékét tartják becsben. Így Kocsi Csergő István sárospataki kéziratkötege jónéhány kortárs és előd abumából űrözt meg kivonatokat, levelek és a gályarabság nehéz esztendeinek naplózerű emlékei között (Sz. Ref. Koll. Kvt. Ms 403.).

5. A mi témánk szempontjából talán az a legfontosabb, hogy az ilyen periférikusnak tűnő források az uralkodó ortodox fölfogással szembeni oppozíciós törekvések, különösen a késő-

reneszánsz-kori „eretnységek” történetében — idővel egészen nagyfontosságú, részben pótolhatatlan dokumentumokká váltak. E jelenség oka: a heterodox mozgalmak szellemi termékeinek egykorú és későbbi, úgyszólván rendszeres pusztítása. — Gondoljunk például a XVII. század első évtizedeiből a közép- és kelet-európai antitrinitarizmus történetének néhány tragikus epizódjára. Az altdorfi kriptoszociniánus kör leleplezését, a rakóvi centrum drasztikus szétrombolását, s az erdélyi radikális „non-adorantisták” és szombatások fölszámolását is egy-egy nagyszabású (az utóbbi esetben országgyűlési döntéssel elrendelt) hivatalos könyv- és kézirat-égetés követte. (S nem kevésbé fájdalmas veszteséget okozott, hogy az ilyen alkalmak előtt maguk az érintett közösségek és személyek égettek el sok, kompromittálónak vélt nyomtatványt és iratot.) Az autodafék nyomán érdekes módon éppen albumok maradtak fenn viszonylag nagy számban — talán mint egy-egy gyűjtemény semlegesebb, de még kötetes darabjai. Így az említett mozgalmak szerteágazó, szigorúan titokban tartott nemzetközi kapcsolatainak elsőrendű forrásai azok a bejegyzések, amelyeket pl. Altdorf esetében a kitűnő orvos és filozófus, Ernst Soner „philoteca”-ja (UB Erlangen, Ms 2131.) vagy a Rakóvi iskolájában működött lengyel értelmiségiek közül Andrzej Lubieniecki albuma (Kraków, Bibl. Czartoriski, Ms 1403.) tartalmaz.

6. A peregrinációs emlékkönyvek nem utolsó sorban neveléstörténeti források — különösen nálunk. A hiányzó magyar felsőoktatás pótlására kialakult rendszeres, intézményes külföldi egyetemjárás „útvonala” nem rekonstruálható pusztán a nagy nyugat-európai egyetemek anyakönyveinek az adataiból. Vannak főiskolák, városok, sőt jelentékeny országok is, ahol az anyakönyvek nem maradtak fenn. Így angol, amszterdami stb. kapcsolataink megismeréséhez tucatjával kaphatunk adatokat egy-egy magyar emlékkönyvből; néhány esztendőre vonatkozóan többet, mint amennyit eddig az összes egyéb forrásokból ismertünk. (Ilyenek a XVII. századból Árkosi Tegző Benedek, Körmedj Péter, Mezőlaki János és mások emlékkönyvei. Ebből a szempontból dolgoztak föl néhány albumot Herepei Jánosnak az Adattár III. kötetében Szathmári Andrásról, Comenius késői magyar híveiről és Angliában járt diákjainkról közölt cikkei. A magyar emlékek ilyen adatait jól egészíthetik azután ki külföldi albumokban található magyar bejegyzések. Vö. pl. Wertner Mór Erd. Múz. 1904, 334—339, 473—476.)

7. Végül: a peregrinációs albumoknak alkalmanként zene- és művészettörténeti tanulságai is vannak. Előfordul, hogy a tulajdonosok vagy a bejegyzők tollrajzokkal, kottákkal ékesítenek egyes lapokat; s különösen kedvelt szokás a címerfestés és képek beragasztása. Mindennek azután — a jelmondatok kiválasztásával együtt — legalább is izléstörténeti jelentősége van, hiszen a korra, a tulajdonosok és bejegyzők műveltségi szintjére egyaránt jellemző, hogy egy-egy album képersekkel és színes heraldikai kuriózumokkal hivatkozik-e (mint a magyar későhumanizmus évtizedeiből Miskolci Csulvak, illetve Frölich Dávid emlékkönyve), vagy úgyszólván szolid tényközlésre szorítkozik; hogy milyen szerzőktől választ jelmondatot; hogy milyen kötetet, esetleg nyomtatványt választ a bejegyzések „keretéül” stb. (S mindezt *egyelőre* kizárólag magasan képzett *értelmiségiek* peregrinációs albumaival kapcsolatban említjük, figyelmen kívül hagyva kereskedők, hivatalnokok, fiatal főurak más típusú úti-emlékkönyveit és a nem utazási céllal összeállítottakat.)

Összegezve: „másodrendű források” bizonyosan az albumok, de éppen nem volna fölösleges számantartásuk, adataik fölhasználása; s néhány, valóban „hézagpótló” peregrinációs emlékkönyv egész anyagának publikálása is indokolt lenne.

Újfalvi albumának provenienciája

Újfalvi emlékkönyve jellegzetesen későhumanista típusú, tudós, peregrinációs album. A tulajdonost, meg a bejegyzőket többségét szándékuk szerint nem tekinthetjük eretneknek. Azt azonban éppen az alábbiakban igyekszünk nyomon követni, hogy Újfalvi toleránsabb, vagy újító szellemű német, angol, holland ismerőseinek egy csoportja miként kerül „heterodox pozícióba” egyházukban. Kétségtelen az is, hogy a megmaradt lapokon jónéhány olyan bejegyzést találunk, amelyek annak-idején veszedelmet hozhattak volna a tulajdonosra, ha nem őriz gondosan, „titkosan” a könyvecskét. (Ilyenek pl. a száműzött szász vezető-értelmiségieknél tett látogatásokról áruikodó lapok.)

Elsősorban nem ez a néhány lap emlékeztet azonban az „eretnek” kortársakra, hanem Újfalvi kézirat hagyatékának sorsa. Abból mindmáig csak az album került elő, s így különösen nagy a jelentősége: emlékeztet arra, milyen gazdag kéziratgyűjteménye lehetett későhumanista művelődésünk e sokoldalú munkásának! Hiszen maga is hivatkozik olyan kézírataira, mint a nevezetes első magyar bibliográfia, amiből az énekeskönyv-előszóban nyilvánvalóan csak egy kis töredéket közölt; továbbá néhány — részben csontán ránk maradt — nyomtatványban egészen grandiózus publikációs tervek körvonalaz, amelyek jelentékeny része kéziratban, sajtókész állapotban volt. Az emlékkönyv nemcsak emlékeztet a föltehetően nagyon értékes kézirat hagyatékra, hanem az első és eddig az egyetlen olyan dokumentum, ami ennek esetleg a nyomára is vezethet.

Újfalvi életének utolsó szakasza annyira homályba vész, hogy eddig a legcsekélyebb támpontunk sem volt ahhoz: hol kereshetnénk saját könyveit, levelezését, kéziratait. Csak a perére vonat-

kozó *hivatalos* iratokat ismertük, amelyekben utalás sincs a saját hagyatéokra. (Mellesleg: közismert hogy a kortársak — ellenfelei — milyen durván „átalakították” a peranyagot; nem riadtak vissza még az aláírás-hamisítástól sem.) Az emlékkönyv az első teljesen hiteles, terjedelmesebb Újfalvi-dokumentum; a további kutatás szempontjából esetleg döntő jelentőségű lehet tehát, hogy mit tudunk provenienciájáról.

Az utazási emlékkönyv céljaul szolgáló Reusner—Zwinger-féle képes kiadványt Újfalvi — már üres lapokkal „belőve” (ilyesmit gyártottak abban az időben) — valószínűleg külföldön vette 1591-ben. Mindenesetre Wittenbergben kezdte vezetni, s nála volt — talán csak a börtönben töltött éveken kívül — majdnem egész élete során: az utolsó neki szóló bejegyzés 1614 decemberéből való.

Újfalvi után legközelebb egy alacsonyabb képzettségű értelmiségi kezétől származó jegyzeteket találunk. Nevét nem árulja el, de bizarr, gúnyos, legtöbbször éppenséggel ocsmány megjegyzéseket ír az antik és reneszánsz filozófusok, költők, természettudósok képei mellé; majdnem mindég az orruk tájékára, oda is célozva. A kuriózumok kedvelőinek nem is unalmas olvasmány... Időhatározó konkrétum (amellet, hogy bizonyosan XVII. századi a kéz): az egyik szellemi nagyság általa felfedezett rütségát a Kemény János papjáéhoz hasonlítja.

Következő tulajdonosként *ex libris*-szel a XVIII. századi, már katolizált losonci Bánffy Dénes jelentkezik. Ez azért érdekes számunkra, mert valószínűnek látszik, hogy Újfalvitól közvetlenül került az album e nevezetes család birtokába. A XVIII. századi tulajdonos azonos nevű ősenek özvegye ugyanis az üldözött Újfalvi Imre utolsó névszerint ismert jóakarója volt. Nem figyeltek föl eléggé arra az eddigi tanulmányok (Kiss Sándor is csak mellékesen említi: Et 1959, 235.), hogy Bánffy Dénes váradí kapitány özvegyéhez, Báthori Annához az üldözött prédikátor legsúlyosabb megpróbáltatásai idején 1611-ben leveleket próbál kijuttatni a börtönből: rábízsa családját, tőle kéri árván maradt hozzátartozóinak támogatását. Amúgy is elgondolkasztó (és még tisztázandó!): miért fordult vajon Újfalvi éppen a hírhedt „bűbajos” Báthori Annához? Oka lehetett erre. Anna — fejedelem-fivérével ellentétben — bizonyosan már korábban is könyörületes volt a nagyműveltségű, de 1608 óta üldözött, meggyőződése mellett fanatikusan kitartó lelkipásztorhoz. (Még az sem elképzelhetetlen, hogy kiállott mellette, amennyire lehetett; ahogyan egyes — Móricz által olyan szépen fölhasznált — források szerint anabaptista kézműveseket is pártfogolt, pedig tudta, hogy „hitbéli” dologban üldözöttek.)

Ilyen összefüggésekre figyelmeztet a Bánffy-féle *ex libris*; s arra a lehetőségre, hogy Báthori Anna vagy valamelyik Bánffy-ös talán magától a bűjdosásra induló Újfalvitól kapta az albumot 1614 végén, vagy 1615 elején — könyveivel, kézírataival és más ingóságaival együtt — esetleg a visszatérés reményében megőrzésre, vagy a visszahagyott családjáról való gondoskodás fejében. — (Ebben az esetben az emlékkönyv metszeteinek frivol kommentátora nem számítana igazi tulajdonosnak; lehetett az akár a Bánffyak egyik „deák-inasa” is; Szegedi Kis Istvánt is gúnyolja, tehát lelkész, „komoly értelmiségi” nem lehetett.) Moglehet persze, hogy ezek a hipotézisek tarthatatlannak bizonyulnak. A XVIII. századi könyvjegy azonban akkor is fontos támpont lehet a további kutatás számára; akkor se mulaszthatjuk el, hogy utánaézzünk: Újfalvi albuma magában, vagy más kézíratai és könyvei társaságában jutott-e Bánffy-tulajdonba, honnan, s milyen úton-módon?

Az emlékkönyv végül Jankovich Miklós híres gyűjteményével került mai helyére, a Széchenyi Könyvtárba.

Újfalvi Imre külföldi tanulmányútja

Újfalvi peregrinációjáról az album előkerüléséig kevés konkrétumot tudtunk: hiteles, egykori forrásokból tulajdonképpen csak wittenbergi beíratkozásának (1591. szeptember 10.) és szeniorágának (1593. március 19-től) meg 1595. április 22-i heidelbergi immatrikulációjának ténye és dátuma volt ismeretes. Eddig is számoltartották azonban, hogy a két német egyetemi városn kívül milyen országokban járt még. A legteljesebb föl sorolás Zoványi lexikoncikkeiben (Bp., 1940. 460.) található; a továbbiakban is mindenki Zoványira — és csak őrá! — hivatkozva említi ezeket az országokat. Így azután majdnem bizonyosra vehető, hogy az albumot már Zoványi is látta, de nem hivatkozott rá, hanem csak kiírta — nagyon precízen —, hogy milyen országokat érintett Újfalvi nyugat-európai körútja során. Ezt azért kell föltételezni, mert az albumon — és Zoványin — kívül minden más régi forrás hibásan utal a meglátogatott helyekre; Weszprémi pl. kihagyja Hollandiát és Svájcot, de tévesen említi Dániát stb.

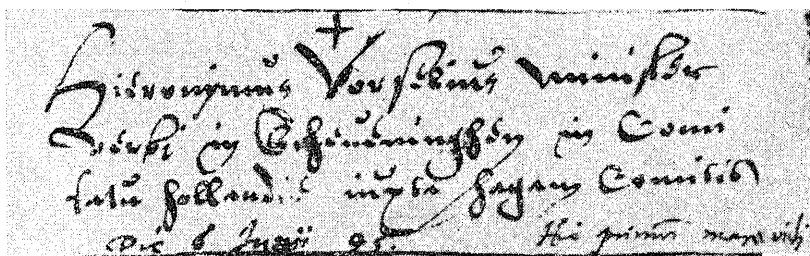
Az emlékkönyv adatai „egymást kontrollálják”, s ennek alapján az eddiginél jóval részletesebben — és tegyük hozzá: hitelesebben, pontosabban, mint akár sok napló vagy útleírás segítségével — rekonstruálható Újfalvi félévűtizedes közép- és nyugat-európai peregrinációjának útvonala.

(Mellesleg: az album nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Újfalvi esetleg már nagybányai rektoroskodása előtt járt valamilyen rövidebb nyugat-európai tanulmány úton. Ez nem volna éppen szokatlan: több írónk, tudosunk volt ilyen „kétszeres peregrinus”.)

Eddig is tudtuk, hogy a leghosszabb időt Wittenbergben töltötte, ahova 1591 nyarán érkezett és ahonnan csak 1595 tavaszán búcsúzott ki végleg. Közben azonban nemcsak magyarországi látogatás, hanem szársországi, sőt azon túl Anhaltba és más szomszéd tartományokba tett utazások szakították meg — elég gyakran — a Luther városában végzett egyetemi tanulmányait (ezekről az évekről, különösen az eddig ismeretlen anhalti és más „illegális kirándulásokról” alább részletesen lesz szó).

1595 márciusában indult 7 hónapos nyugat-európai körújtára. Ennek állomásait átgondolt, előzetes terv alapján jelölhette ki; így föltűnő, hogy minden országban (tartományban) majdnem pontosan egy hónapot töltött — legtöbbször ugyanazt a hónapot.

Áprilisban Naumburgra át Frankfurtba, majd pfälzi területre érkezik. Csak néhány hétig látogathatta a heidelbergi egyetemet, ahonnan — egy frankenthali kirándulás után, Kölni érintve — május végén érkezik meg Utrechtbe, s június legelső napjaiban a szűkebb értelemben vett Holland tartományba. Ekkor került az emlékkönyvecskébe az egyetlen igazán szubjektív jellegű bejegyzés, Scheueninghen, Hága melletti városkában 1595. június 6-án: „Itt láttam meg először a tengert”.



127b: „*A primum mare vidi*” (Újfalvi jegyzete)

A. Hic

Június derekán Leydenben van, ahová tehát *visszajött* a mielőbb megpillantani óhajtott tenger partjáról. A híres holland egyetemen nem sokkal kevesebb időt tölt, mint a heidelbergin, és sok professzorral találkozik. (Így mai ismereteink szerint, mindenképpen Újfalvit kell az első leydeni magyar diáknak tartanunk: az egyetem anyakönyvében negyedszázaddal ezután bukkannak föl majd először „Hungarus”-ok és „Transylvanus”-ok.) Hága—Delft—Rotterdam útvonalon jut el a hó végére Zeelandba: Flissingen és Middelburg városkába.

Az új időszámítás szerint pontosan június 1-én Londonba érkezik, ahonnan azonnal továbbvisz az útja Cambridge-be, majd Oxfordba. Londonba július végén tért vissza és — Detford-ba tett kirándulás után — lehet, hogy már néhány nap, de lehet, hogy csak egy hónap elteltével hajózott vissza a kontinensre. (Augusztus tehát az egyetlen hónap, amikor hollétét nem sikerült megállapítani az album alapján, s lehetséges, hogy Anglia volt az egyetlen olyan ország, ahol a többitől eltérően egy hónapot meghaladó időt töltött). Szeptember első felében Franciaországban, majd a kálvini reformáció híres városában találjuk: Genfben; francia nyelvetterületen éppen egy hónapot töltött.

1595 októberében egy hétnél mindenképpen hosszabb ideig tartózkodik a német Svájcban, majd Strasburgra át néhány napra újra Heidelbergbe jön és Ulm érintésével hamarosan hazaindul. Egy Szepsiben november 28-án (de valószínűleg a régi naptár szerint) keletkezett bejegyzés adja tudtúl a peregrinációból való visszaérkezését.

Biztosan megállapítható, hogy nyugat-európai körútja során nem is egy ízben kellett találkoznia honfitársakkal. Érdekes, hogy közülük senki se írta be a nevét az emlékkönyvbe; minthogyha a kis kéziratot ebben az időben kizárólag külföldieknek, ottani hírességeknek és *idegen* diáktársaknak adta volna oda aláírásra. Pedig lehet, hogy az egész, több mint hét hónapos utazás során volt állandó társa; Franciaország szívében bizonyosan. A Párizsban és környékén kelt bejegyzések közül az egyik ui. kifejezetten két magyarról emlékezik meg. Találgatni azonban meglehetősen nehéz: ki lehetett ez a (diák)társ? Wittenbergben — és különösen kibúcsúzása idején — még igen sok magyar barátjával íratott emléksorokat. Kár, hogy később ilyenek nem bukkannak föl; a heidelbergi egyetem ismert magyar diákjai mellett valószínűleg találkozhatnánk néhány hollandiai, angliai, franciaországi magyarral és mindenképpen strasbourgiakkal: köztük az ekkor ismételen ott időzőtt Szenci Molnár Alberttel. (A két magyart említő bejegyzést ld. a túldolali képen.)

Sajnos azt kell mondanunk: az album „negatívumai” nem bizonyító erejűek: ha valamilyen helység vagy személy neve hiányzik a kötetből — még nem jelenti, hogy a tulajdonos ne kereshette volna föl. A nyomtatványnak és az arányos mennyiségben közébe kötött, eredetileg üres lapoknak ui. híja van: legalább egy helyen kitéptek néhány levelet. (Tekintettel arra, hogy bizonyosan Újfalvinál volt ez a zsebben elférő kis kötet üldöztetésének legalább egy szakaszában — okkal lehet akár arra is gondolni, hogy ő maga csonkította meg albumát néhány olyan levéllel, amelyek nevének kompromittáló neveket, vagy bejegyzéseket tartalmaztak.)

*Haec in gratiam duorum
doctissimorum virorum natione
ungarorum scripsit Claudius
Monerius Bituricensis In sacro
Caesaris monte et amicitia ergo
anno a Christo nato 1695 die 7^a
Septembris*

131b: „Haec in gratiam duorum doctissimorum virorum natione Vngarorum scripsit Claudius Monerius...” (utalás Újfalvi ismeretlen magyar útítársára)

Az album nemcsak a közép- és nyugat-európai egyetemi tanulmányok során tett utazás állomásait segít rekonstruálni, hanem számot ad az utazás néhány epizódjáról, sőt a tulajdonos élményeiről is egy-két ízben. Újfalvi sajátkezü jegyzetei a következők: egy-egy bejegyzéshez javításokat, pótlásokat, kommentárokat fűz. A széljegyzetek mindig a bejegyzők nevei, illetve a keltezés mellett utalnak az akkor szerzett ismerős foglalkozására néhány esetben arra a helyre, ahol akkor járt. Két esetben feliratokat másol az albumba Újfalvi, két másik esetben a helyhez fűződő közelmúltbeli történelmi eseményre utal, egyszer — mint láttuk — „tájélményre” (a tenger látványára, ha szűkszavúan is). Egy ízben a nyomtatvány egy arcképmetszetét kommentálja. Mindez azt mutatja, hogy félig-meddig napló is volt az album — vagy inkább lehetett volna. Föltűnő jelenség azonban, hogy ilyen széljegyzetek kizárólag a külföldön keletkezett bejegyzéseket kísérik. Ez is azt bizonyítja, hogy igazi peregrinációs emlékkönyvről van szó, amit különben még statisztikailag is lehet igazolni. Az album teljes kézírásos anyagának arányai ugyanis a következők: több mint kétszáz bejegyzésből, 14 keletkezett csak itthon az 1595—1614 közötti két évtizedben, 3 az 1592-i haza-útja során — a többi mind külföldön. Továbbá: 1591—1595 közt a Wittenbergben töltött három és fél évre a külföldi bejegyzések legfeljebb 30%-a jut; a nyugat-európai „igazi” (folytonos helyváltoztatással járó) peregrináció 7 hónapjára viszont 70%.

Főleg az utóbb említett, leggondosabban „vezetett” részeknek van azután pedagógia-történeti, de legalábbis pótolhatatlan biográfiai értéke, amennyiben — mint sok más, fent már említett emlékkönyv — pontosan föltünteti: milyen egyetemeket és főiskolákat látogatott meg azon a kettőn kívül, amiről egyetemi matrikulák adataiból is tudunk. Eszerint — Wittenbergen és Heidelbergben kívül — Leyden, Strasbourg, Tübingen egyetemét biztosan, s talán Orleans-ét is fölkereste; Angliában följegyzi, hogy mely kollégiumokban járt. Mindezt okvetlenül egy-egy beiratkozási adattal kell egyenértékűnek tartani, mert ezeken az egyetemeken ugyanannyi vagy nem sokkal kevesebb időt töltött mint pl. a heidelbergin.

Indokolt volna az album egész bejegyzés-anyagának publikálása. Lehetséges, hogy a XVII. századi adattári sorozatban ezt sikerül majd megvalósítani. Addig úgyszólván csak ízelítőt adhat az alábbi dolgozat ezekből a — távolról sem csak életrajzi érdekű — adalékokból.

utalo' ?

Szilvásújfalvi Anderko Imre¹ európai későhumanista kapcsolatairól csak úgy lehet írni, hogy bizonyos tekintetben már a tárgyválasztás polémikusan fordul szembe az eddigi fölfogásokkal. Azzal is, amit egy korábbi cikkben már említettünk, hogy ti. a múlt, illetve a jövőendő eszményeinek gyakorlatilag „inaktuális” bajnokát látták sokan benne. Mindenekelőtt azonban azzal az elgondolással, amely Újfalvi értékelésében végsősoron „tanultságbeli egyoldaluságára, látókörének korlátaira”, az európai távlatok relatív szűkösségére helyezi a hangsúlyt.² De a vita hevében nem szabad leplezni az ellentmondásokat, és később is inkább azt kell megvizsgálnunk, mennyit és miért annyit valószínűített meg a hazai szűkös viszonyok között terveiből, milyen európai „indítások” hatottak észrevehetően az életműre, s melyek enyésztek el.

Az európai kortársakkal, intézményekkel, eszmékkel való találkozás adatainak teljes és mondjuk időrendi felsorolása messze meghaladná egy cikk kereteit, s rendkívül kusza, kaotikus összképet adna. Ezért a szigorú és célzatos válogatás látszott célszerűbbnek. Milyen anyagnak a kiemelésére került sor? Szinte földrajzi szempontból is szelektálva, a peregrináció során bejárt terület két legfontosabbnak látszó (és kevésbé, ill. félre ismert) góczra esett a választás: Szászországra s a szomszéd tartományocskákra, meg Németalföldre. Másrészt — kétségtelenül bizonyos preconcepció alapján — azoknak az áramlatoknak, szellemi mozgalmaknak a képviselői kerültek előtérbe, akikről tulajdonképpen az album és az „Admonitiones” adatai nélkül is fölismerhető az Újfalvi reformjaival és lázadásával való rokonság. Végül gyakorlati szempontok is közrejátszottak a válogatásban, pl. viszonylag ritkábban idézzük az „automatikusan keletkezett” bejegyzéseket (főleg a meglátogatott egyetemek professzoraiét).

I. Wittenberg és a szász filippizmus

Közhely számba megy, hogy „a reformáció fővárosa”, Wittenberg a XVI. század végén már más se volt, mint a protestáns ortodoxia legmerevebb, legskolasztikusabb változatának fellegvára, minden konzervatívizmus kútforrása. Ez azonban épp olyan elhamarkodott ítélet, mint az, hogy a magyar etnikumhoz tartozó, jórészt református diákok 1591 után teljesen kiszorultak az ottani híres egyetemről. A valóság ezzel szemben az, hogy a magyar diákok közössége 1591 után majdnem másfél évtizeden át még éppenséggel virágzott. Ami pedig magának Wittenbergnek és Szászországnak a szellemi orientációját illeti, az itteni légkör talán soha sem volt telítve annyi ellentmondásos törekvéssel, ezen belül annyi humanista aspirációval és lelkesedéssel, mint különösen az 1580—90-es évek fordulóján, de még később is, kb. a XVII. század elejéig.

A szászországi politika és művelődés a XVI. század második felében, több alkalommal is, rendkívül nagy változásokon ment keresztül. 1570-től 1574-ig tartott az első olyan időszak, amikor bizonyos humanista és polgári törekvések a fejedelem,

¹ Száznál több kéz tünteti föl a saját aláírása fölötti ajánlásokban az album tulajdonosának nevét, s mindenki ugyanazt a névalakot használja, csupán helyesírási változatokban: Emericus Uyfalvi, Vifaluy, Wjfalvi stb.; a teljesebb névalaknak nyomát se találni, rövidítve se. Nyomtatott munkáiban viszont elég gyakran használja Újfalvi a teljes névalakot, vagy annak rövidítését. Valószínűleg azért, mert ekkor már egy másik Újfalvi Imre is folytat irodalmi munkásságot s tőle akarja magát megkülönböztetni. Talán nem túlzás ezt föltételezni „az első olyan magyar literátorról, akiben tudatossá válik a szerzői tulajdon fogalma” (Klaniczay 175.)

² Az idézet Csomasz Tóth Kálmán könyvéből való (141.), ahol nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy Újfalvi tehetségének mértéke nem éri el Rimavét, vagy Szenczi Molnárét. Kétségtelen azonban, hogy ez csak az írói, költői tehetségre vonatkozik. Művelődéspolitikai és irodalomszervező ambícióban és teljesítményekben — úgy tűnik — senki nem haladta meg Újfalvit a magyar kortársak közül.



az udvar támogatását is élvezték, s amikor Melanchthon közvetlen tanítványainak és híveinek nagy szerep jutott az egyetemeken, az egyházban, de közvetlenül a politikai életben is. Hamarosan leszámoltak velük. A politikusok és értelmiségiek közül sokan veszítették el állásukat; néhányan hosszabb ideig tartó börtönbüntetést szenvedtek (köztük Peucer, Melanchthon veje).

1586-ban az új fejedelem, I. Keresztély megint csak változtatott az állapotokon. Uralkodásának fél évtizede alatt sok tekintetben polgári érdekeket képviselő, művelt államférfiak kezébe került az irányítás. A partikuláris, nemesi-rendi igények korlátlan érvényesülése nem volt lehetséges többé. Az új vezetők sem törődtek a szélesebb néprétegek sorsával; elég határozottan fogtak azonban hozzá saját reformterveik megvalósításához. A központi hatalom megszilárdítását szolgáló belpolitikai intézkedéseket logikusan egészítette ki a művelődés átalakítása. Így a fejedelmi iskolák és az egyetemek „teologizált” tananyagát csökkentették, a humanista stúdiumok és a gyakorlati természettudomány oktatása pedig gyorsan föllendült. A viszonylag liberális művelődéspolitikai olyan külügyi-diplomáciai irányvonalnak volt alárendelve, amely az európai protestantizmus minden következetes áramlatával való összefogást célozta. Ilyen körülmények között egy — Pfalz-tól és Németalföldről Kelet-Európáig húzódó — protestáns front kialakításában és megerősítésében rendkívül fontos szerep várt Szászországra. Az I. Keresztély halála, 1591 szeptembere utáni hónapokban és években azonban újabb éles fordulat következett, aminek térben és időben messzeható jelentősége volt. A Habsburgokkal egyezkedő konzervatív rendek föllükrekedése döntően befolyásolta az erőviszonyokat a harminc éves háború küszöbén — Közép-Európában s az egész kontinensen.

Mindez heves reakciót váltott ki a vallási ideológia, a tudomány, az irodalom és a művészetek világában is.

1586—1591 között olyan politikai párt uralkodott Szászországban, amely egyik elsőrendű feladatának tekintette az orthodox lutheranizmus monopolhelyzetének felszámolását. Ebben fő szövetségese Melanchthon késői követőinek tábora volt. A hatalom urai rehabilitálták, majd a művelődés, de a politika területén is messzemenően fölhasználták céljaik érdekében a „filippista” értelmiség színe-javát. A világiak magas udvari méltóságokba kerültek, a prédikátori rendhez tartozók pedig az egyházkormányzásban, illetve a wittenbergi vagy a lipcsei egyetemen futottak be szédítő karriert. Más kérdés, hogy mindez milyen mértékben szolgálta titkos, vagy nyílt „kálvinista behatolási kísérletek” céljait. Ettől függetlenül kétségtelen, hogy a Nikolaus Krell kancellár által vezetett politikai csoport uralma és a polgári reformok egész sorának bevezetése nagyon kedvezett a legkülönbözőbb német humanista áramlatoknak.³

Főlélekül a külföldi művelődés iránti wittenbergi érdeklődés is; különösen Kelet-Európa s legfőképpen Szilézia és hazánk került a figyelem középpontjába.

Soha nem volt annyi jelentékeny magyar humanista és általuk kísért főúri sardék Wittenbergben, mint a 80-as 90-es évek fordulóján: Krakkai Demeter a kitűnő humanista orvos, Bánffy Ferenc, Eszterházi Tamás, mindenekelőtt azonban Baranyai Decsi János és Forgách Mihály, akik kétségkívül a magyar későreneszánsz legjelen-

³ A késői szász filippizmus gazdag irodalmából ld. főként Thomas Klein rendkívül alapos, bár vitatható szemléletű monográfiáját: *Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen 1586—1591*. Köln—Graz, 1962. Részben ezzel vitázva fejti ki álláspontját Gerhard Zschäbitz: *Die Auswirkungen der Lehren Philip Melanchthons auf die fürstentstaatliche Politik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. (”Philipp Melanchthon — Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae”. Berlin, 1963. 190—226.) és u. ő: *Zur Problematik der sogenannten „Zweiten Reformation” in Deutschland*. (Wiss. Zschr. d. Univ. Leipzig, 1965, 505—509.)

tékenyebb irányadó egyéniségei közé tartoztak. Lipsius első hazai követői ebből a humanista Wittenbergből indultak; s Giordano Bruno kortárs magyar ismerői és tisztelői is. Rendkívül jellemző, hogy milyen nagy becsülete volt itt ekkor, a magyarok körében merészen elfogulatlan, humanistáknak, Dudith Andrásnak (majd emlékének).⁴

Újfalvi Imre azonban 1591 nyarának végén érkezett Luther és Melanchthon városába, íratkozott be a híres egyetemre, és ezután töltött ott majdnem négy esztendő. Az ő szempontjából tehát az a legérdekesebb: mi történt 1591 után? Krell kancellár letartóztatása és egy sor filippista vezető leváltása már mindjárt az Újfalvi kiérkezése utáni hetekben bekövetkezett. Tévedés azonban az a beállítás, mintha ez a politikai fordulat, egycsapásra véget vetett volna a szászországi későhumanizmus fejlődésének és hatása kisugárzásának! Magát a kancellárt még egy évtizedig fogvatartották ítélet nélkül, és csak 1601-ben merték kivégezni. A wittenbergi egyetemen pedig a hivatalos teológiában nagyon erős szerepet kapott ugyan ettől kezdve a lutheránus orthodoxia; de ez távolról sem érezte azonnal és gyökeresen a hatását minden tudományágban és a város egész szellemi életében. Jónéhány kitűnő — antiorthodox — melanchthoniánus beállítottságú — filológus, történész és különösen sok természettudós professzor maradt meg hivatalában ebben az évtizedben is. Így bizonyos értelemben az 1586-os Wittenbergtől — a kiváló, magyar származású orvos és természettudós, Jessenius professzori tevékenységén át — a modern atomizmus egyik legkitűnőbb képviselője, Jessenius tanítványa, Daniel Sennert XVII. századi munkásságáig — lehet beszélni folytonosságról.⁵

Már 1591 őszén eldőlt a szászországi későreneszánsz sorsa. A maradék humanista pozíciók védelmezői nem élvezték ettől fogva sem a hatalom, sem a vakhitű tömegek bizalmát; nem léphettek föl nyíltan, s gyakran kényszerültek megalkuvásra. De léteztek, s részük volt abban, hogy a későbbi nemzedékekhez is eljutott valami a reneszánsz és a következetes reformáció örökségéből.

A századvég küzdelmes wittenbergi szellemi életének egyik magyar tanúja volt Újfalvi Imre, és nem egy a sok közül csupán, hanem az üldöztetés veszélyét vállaló magyar csoport vezetője! Ezt nem hangsúlyozzák eléggé életírói; Wittenbergben inkább munkássága konzervatív, sőt provinciális elemeinek „magyarázó okát”, forrását keresik és vélik megtalálni sokan.⁶ Vajon mi a valóság?

Újfalvi a wittenbergi magyar coetus idősebbrendű tagjai közé tartozhatott; a maga költségén járt az egyetemre, az iratok — a szokástól eltérően — nem nevezik meg peregrinációjának patronusát. Talán korával, tapasztaltabb, önállóbb voltával is összefügg, hogy a beiratkozása utáni esztendő derekán hazaküldik, főként a magyar Bursa anyagi nehézségeinek enyhítése céljából, segélyeket gyűjteni; részben azonban egészen bizonyosan azért is, hogy tárgyaljon, tanácsot kérjen a legfőbb

⁴ Részletes kidolgozást érdemelnek ezek a kapcsolatok; egész későreneszánsz művelődésünk egy fontos fejezetéről addig csak néhány forráskiadvány tájékoztat: diáknévsorok, a „coetus” anyakönyve és más iratai, latin versek. (Az irodalom legújabb összeállítását Herepei János „Külső-országokbeli akadémiák magyarországi hallgatói” c. bibliográfiája adja: Adattár III. köt. 3. feje.) — A Melanchthon-receptió kérdéseivel sok tanulmány foglalkozik (fölsorolásuk és új adatok: Borzsaák I. *ItK* 1965, 433—446.); a *késői*, századvégi filippizmusra és kelet-európai hatására azonban alig térnek ki. — Wittenbergi „Collegium Dudithianum” alapításának tervére ld. Jean Faludi: *André Dudith et les humanistes français*. Szeged, 1927. 55. és Pierre Costil: *André Dudith humaniste hongrois*. Paris, 1935. 208—209.

⁵ Ezekről az összefüggésekről újabban nyomatékosan szól Eduard Winter: *Frühaufklärung*. Berlin, 1966. 56—57. — A „humanista Wittenberg” egyetemén nagy pedagógiai sikereket arató Brunoról és magyar hatásáról Koltay—Kastner Jenő írt alapos tanulmányt: *It* 1950, 101—107. és bővebben: *Amici, nemici e studiosi di G. Bruno in Ungheria*. Rivista di Filosofia. Torino, 1951.

⁶ Kiss Sándor meg éppen megtenetni próbálja Újfalvit: Wittenberg, s „az egyetem szelleme maradandó benyomást... nem tudott gyakorolni reá”. (Et 1959, 221.)

kérdésben: kitartson-e — és hogyan — az üldöztetés veszélyének kitett kis magyar közösség a reformáció városában? A hazaiak véleménye ügylátszik határozott igen volt. És ennek a csoportnak az élére, amely a nehézségeket vállalta, éppen Újfalvi került: ő volt a magyar coetus szeniora attól a naptól kezdve, amikor újra megengedték magyar diákok jelenlétét az egyetemen.⁷

Nagyjából ennyi az, ami a korábban publikált forrásokból is kiderült. Mit tudhatunk meg ezen kívül az album adataiból?

Mindenekelőtt föltűnő, hogy milyen sok bejegyző választ jelmondatul Melanchthon-idézetet. Fontos mozzanat ez; különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy a protestáns ortodoxia hivatalos képviselői a XVI. század végén már egyre nyíltabban támadták „Germánia tanítómasterét”.⁸ Az albumban található Melanchthon-emlékek között akad olyan, ami újdonságot jelenthet az élettrajzi és ikonográfiai irodalom számára is. Így a bretteni „ludi moderator”, Elias Pancratius 1595 októberében Újfalvi albumába jegyzi azokat a verssorokat, amelyek „ad effigiem Philippi Melanchthonis in turri Brettæ ascripti leguntur”. A Baden melletti Bretten városka, a nagy humanista szülővárosa a XVII. században porráégett. Valószínű, hogy a korai Melanchthon-kultusz egy bizonyítékát éppen Újfalvi albuma őrizte meg.⁹

Volt már szó arról, hogy a politikai és a vallási-ideológiai küzdelmek szempontjából „semlegesebb” tudományágak képviselői 1591 után is viszonylag zavartalanul dolgozhattak Wittenbergben. A fent már említett természettudósokkal Újfalvi nem találkozhatott. A filológusok és történészek közül emeljük ki Nicolaus Reusnernek (1545—1602), az album keretétől szolgáló egyik képes nyomtatvány összeállítójának nevét. Ez a polihisztor jogtudós, aki diplomataként és professzorként a német nyelvterület majd minden jelentősebb városában megfordult — jelentékeny hatást gyakorolt a magyar szellemi életre. Különösen a magyarországi török háborúk forrásait közreadó híres gyűjteményét használták föl sokan íróink közül Zsámbokitól Zrínyiig. Újfalvi 1595. január 11-én íratja vele alá emlékkönyvét.¹⁰

Mattheus Dresser (1536—1607) a melanchthoniánusok első csoportjával még 1574-ben kénytelen volt elhagyni Wittenberget. Őt Újfalvi Lipcsében kereste föl 1593. május 8-án. Az ottani egyetem görög–latin–történelem professzoraként — mint Joachim Camerarius utóda — haláláig Melanchthon eszméinek híve maradt. A szász történetírás szempontjából sem jelentéktelen, s német lexikális munkákban „az utolsó humanisták egyike”-ként emlegetett Dresser érdeklődése az antik klasszikusoktól az aktuális politikai eseményekig, szűkebb hazájától Etiópiáig és Kínáig terjedt. Magyar pártfogóinak két fontos munkáját ajánlotta, s tanítványai között is voltak magyarok.¹¹

⁷ Géza Szabó: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613. Halle/S. 1941, 110, 112, 143. stb.

⁸ G. Zschäbitz is említi az id. tanulmánykötetben (226.) a hírhezt esetet, hogy a XVII. század elején egy vezető wittenbergi teológus nyilvános vitalközlésen letépte Melanchthon képét a falról s megtaposta. De ez csak a kirívó példák egyike.

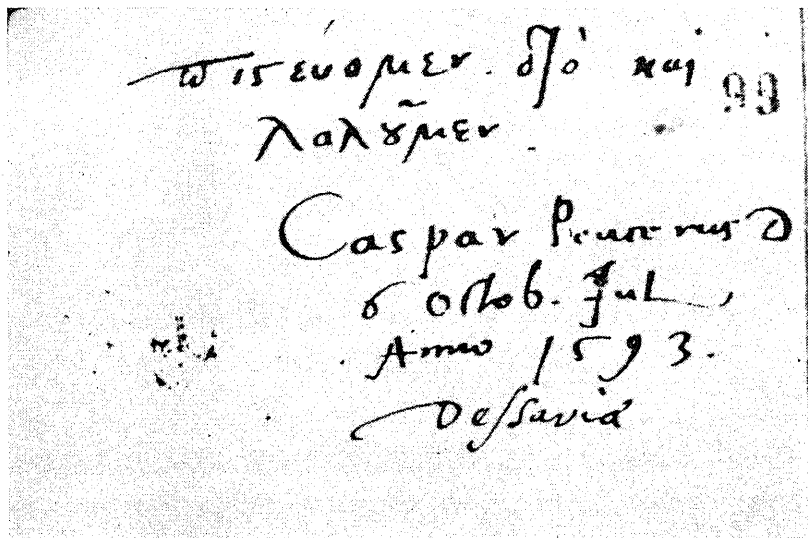
⁹ Vö. Otto Beuttenmüller: Das Melanchthon-Gedächtnishaus in Bretten (Baden) und seine Geschichte. (A 3-ik jegyzetben id. gyűjteményes kötetben: 288—290.) — Az albumjegyzések a kézirat 69a, ill. 169b. és 134a. lapján.

¹⁰ Album 75a. — Reusnerhez ld. ADB (Allgemeine Deutsche Biographie) 28, 299—302; Turóczy Trostler: Magyar irodalom — világirodalom. I. Bp. 1961. 153, 167; az utazások szempontjából is fontos művét leírja Apponyi: Hungarica, I. 477.

¹¹ Album 213b; ADB 3, 398—401; „einer der letzten humanisten überhaupt...”: NDB (Neue Deutsche Biographie) 4, 112; magyar pártfogói: Mágocsi Gáspár és Forgách Mihály, vö. AppHung I. 514; magyar tanítványait emlegeti ADB in., egyet közülük — az elhunyt Tholnai Garai Jánost — 1589-ben ő búcsúztat (RMK III, 799.) — Ld. még Costil i. m. 74. s alább a 93. jegyzet.

1593-ban Újfalvi nemcsak Lipcsében járt, hanem Szászország és a szomszédos fejedelemségek több városában. Március elején Görlitzben — a lausitzi filippizmus központjában — a városka gimnáziumának rektorát Martin Myliust (1542—1611) látogatja meg, akinek első munkája jellemző módon a „Chronologia scriptorum Ph. Melanchthonis” volt.¹² (Görlitz és iskolája különben is megérdemli a magyar kutatás figyelmét: a felsőmagyarországi kriptokálvinizmus kimagasló képviselői itt tanították fiaikat, Szenci Molnár Albertnek is voltak görlitzi kapcsolatai, a fiatal Miskolci Csulyak István pedig hosszabb ideig tanult az ottani gimnáziumban.¹³)

A filippista értelmiség vezetőivel való kapcsolat szempontjából azonban Újfalvi anhalti utazásai a legfontosabbak. Az albumbejegyzések tanúsága szerint legalább két



99a: Caspar Peucer

alkalommal töltött néhány napot vagy hetet az Anhalt városaiban menedékre talált szász melanchthoniánusok körében. 1593. október 6-án (az új naptár szerint 16-án) jegyzi be nevét az albumba Caspar Peucer (1525—1602), a híres humanista orvos, Melanchthon veje, aki a matematika és medicina professzora, s a filippisták vezetője volt Wittenbergben 1574-ig, amikor a luteránus ortodoxia börtönbe juttatta. Szabadulásától haláláig (1586-tól 1602-ig) anhalti orvos és tanácsos. Újfalvi is Dessauban látogatta meg;¹⁴ de talán az egész ősz folyamán az anhaltiak vendége

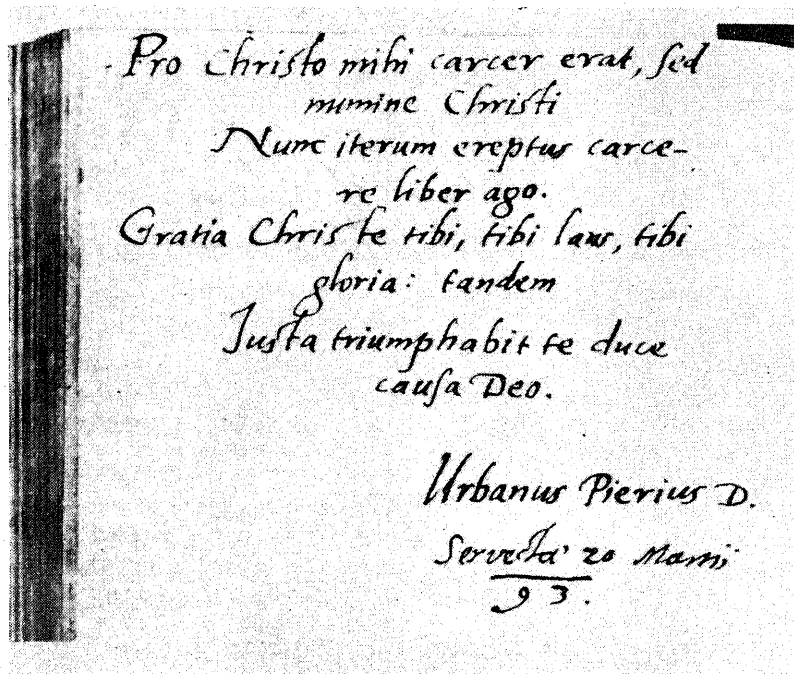
¹² Album 196b; ez a Mylius nem azonos ugyancsak görlitzi névrokonával és kortársával, Martin Mollerrel (1547—1606), kinek 1593-ban kiadott „Manuale”-ját Zólyomi Perinna Boldizsár majd Papai Páriz magyarította. Vö. Jöcher III. 574. és 794.

¹³ Vö. Szenci Molnár Albert naplója. . . Dézsi kiad. Bp. 1898. 65—72, 115; RMKT XVII/II. 288—289. — Vö. még H. Kunstmann: Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen. Köln—Graz, 1963. 93 (31. j. Filiczki J.?) 122, 203—225 (cseh diákok G-ben). — Bruckner Gy.: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Bp. 1922. (cipszerek G-ben).

¹⁴ Album 99a: 1593. október 6/16. — A Peucerre vonatkozó gazdag irodalomból ld. ADB 25, 552—556; D. Cantimori: Umanesimo e luteranesimo de fronte alla scolastica: C. P. (Studi Germanici 1937, 417—438.); E. Benz: C. P.-s slawische Beziehungen. Zschr. f. slav. Phil. 1939, 286—306; Costil i. m. 185—186, 369.

volt, hiszen már szeptember 4-én Zerbst városában ír hozzá emléksorokat P. Christ. Joh. Ripensis Danus.¹⁵ Aligha kerülte el ekkor azokat a jelentősebb zerbsti vezető értelmiségieket, akikkel ugyanebben az évben március végén már találkozott. Kétségtelen, hogy a filippista későhumanizmussal való kapcsolatok legjelentősebb epizódjának kell tartanunk az 1593. március 20–21-i látogatást. Jacob Eysenberg, Wolfgang Amling és Urban Pierius jegyzik be ekkor nevüket Újfalvi-emlékkönyvébe.¹⁶ Amlingről (1542–1606), a zerbsti gimnázium egyik alapítójáról tudjuk, hogy a wittenbergi ortodoxia elkeseredett ellenfele, Peucer jóbarátja volt. Az 1580-as évek végén a szabadabb gondolkodású szász vezetők szerették volna meghívni professzornak Wittenbergbe.¹⁷

Urban Pierius (Birnbaum, 1546–1616), a XVI. század utolsó évtizedeinek legtehetségesebb szász teológusa és egyházpolitikai vezetője, akit Krell kancellár támogatott pályáján. 1590–91-ben a támadások keresztültüzébe került: szinte naponta jelentek meg ellene paszkvillusok, s Drezdában a lutheránus ortodoxok által föltüzelt tömeg a házát is megostromolta. A fordulat után azonnal börtönbe vetették, ahonnan 1593 februárjában sokaknak — köztük Erzsébet angol királynőnek — a közbenjárására szabadult csak ki.¹⁸ Figyelemre méltó, hogy alig néhány héttel azután



122b: Urban Pierius

¹⁵ Album 240b.

¹⁶ Album 122a—b. — Tehát Újfalvi, széniorrá választásának másnapján (!) már Zerbstbe látogat.

¹⁷ ADB 1, 399; NDB 1, 249; Th. Klein im. 94—95.

¹⁸ ADB 26, 117—122; Th. Klein passim. — Pierius későbbi éveire a jelen cikk még visszatér.

már ott találjuk nála — az anhalti száműzetésben — a wittenbergi magyar coetus szeniorát. Az Újfalvi albumába bejegyzett vers^{18/a} is a hitéért, meggyőződéséért vállalt üldözés friss emlékét idézi, s aligha maradt hatás nélkül az emlékkönyv tulajdonosára, akinek másfél évtizeddel később a Pieriusénál is keservesebb sorssal kellett szembenéznie.

Újfalvi ismételt — 1593 tavaszi és őszi — látogatásai a száműzött melanchthoniánus vezetőknél mindenképpen nagyon jelentősek: a Wittenbergben megmaradt magyar diákok közösségének további szellemi orientációja miatt is. Ezek az adatok azonban még tovább szaporíthatók olyan albumbejegyzésekkel, amelyek a megelőző és a későbbi években ugyanennek az áramlatnak a híveivel való találkozásokról tanúskodnak. Az ilyen ismerősök között nem kis részben vannak világiak is: Marcus Gerstenbergk kancellárral az élen a weimari udvarban működött ismerősök egész kis csoportja;¹⁹ Martin Coler a jogtudományok doktora, aki magas udvari tisztséget viselt az 1592-es fordulat utáni elbocsátásáig;²⁰ Valentin Espich wittenbergi professzor, a híres orvos (ugyanakkor jutott arra a sorsra).²¹

Ide kívánczik Friedrich Sylburg (1536—1596) neve; Heidelbergben működött — Újfalvi is ott találkozott vele —, de igen jó kapcsolatban volt a szász filippisták politikai vezetőivel; igazi humanista, aki egy-egy nyomda mellett folytat jelentős klasszika—filológiai munkásságot.²² Simon Stenius (Stein, 1540—1598 után?) az etika és görög nyelv heidelbergi professzora is itt említhető.²³

Súlyos személyes drámák tanúja volt Újfalvi Imre Szászországban, ahol annyi tehetséges ember pályája ívelt föl és hanyatlott azután alá igen hamar — éppen az ő kiérkezése utáni hónapokban. A thüringiai származású Cristoph Gundermann (?—1622) halberstadti rektorból lett 1590-ben a lipcsei Tamás-templom lelkésze, majd — Krell kancellár pártfogoltjaként — úgyszólván hetek alatt: teológiai professzor, doktor és püspök, az ortodox klérus nagy bosszúságára. A lutheri tanítások elleni támadásai ettől fogva a mindennapi élet és a politika területére is kiterjednek. Nem marad a szűk dogmatikai viták szintjén, hanem harcol például a vezető papságnak a világi, különösen a politikai ügyektől való távoltartásáért. Nem csoda, hogy „istentelen kapitulánsnak” tartják ellenfelei, amiért védelmébe vesz egy olyan okoskodást, amely szerint „a nagyságos Úristen már eljutott odáig, hogy nincs szüksége többé a teológusok segítségére” a politikában. A fordulat után, Lipcsében elsősorban ő ellene irányul a föltűzött diákság és a csőcselék dühe: látványos „pert” rendeznek a háza előtt, a halálát követelik. Menekülni próbál, de közben Naumburgban 1591 novemberében elfogják. Csak reverzális ellenében szabadul börtönéből a következő évben. Gundermann a kötelezvényben ígéretet tesz arra, hogy csendesen és békésen fog élni szülővárosában. Ekkorra azonban felesége — aki a

^{18/a} „Pro Christo mihi carcer erat, sed numine Christi Nunc iterum ereptus carcere liber ago Gratia Christe tibi, tibi laus, tibi gloria: tandem Iuxta triumphabit te duce causa Deo.”

¹⁹ Album 188a—b. — Wolfgang Spelt és Günther Schneidewein udvari tanácsosok mellett Gerstenbergk kancellárt azért is merem itt említeni, mert a melanchthoniánus M. Dresser Oratio de bello Turcicoját neki ajánlja (AppHung III, 1937.).

²⁰ Album 191b; Th. Klein 149.

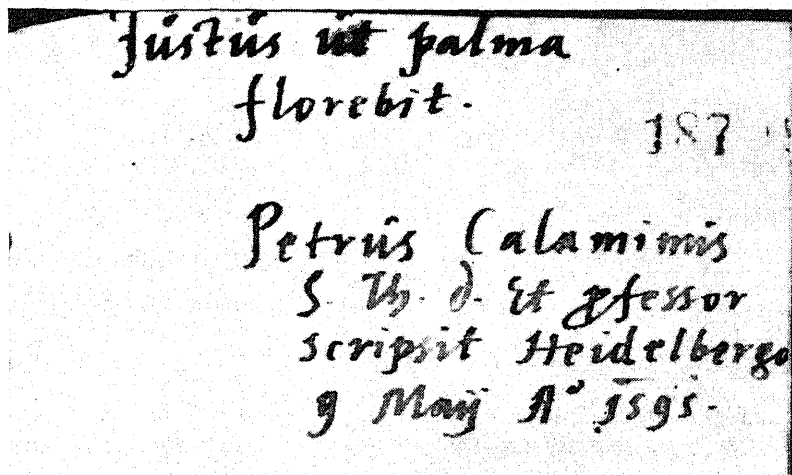
²¹ Album 83b. (Wittenberg 1592.) — Orvosi pályájáról és kényszerű távozásáról ld. F. Pick: Jessenius 1926. 16—17. — A legújabb Melanchthon—bibliográfia első kötetében sok adat található göröltzi, zerbsti kiadványokra, valamint a már említettek közül Dresser (No. 551. 566—7 stb.), Mylius (538), Amling (715) írásaira. Wilhelm Hammer: Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte. Ein beschreibendes Verzeichnis. I. Gütersloh, 1967. — Espich eml.: No 541.

²² Album 109b; ADB 32, 282—285; Th. Klein 62. — Lipsius szűkebb baráti körébe sorolja Sylburgot J. L. Saunders: Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism. New York, 1955. 65. — De különösen jó, munkatársi kapcsolat fűzte Dudith-hoz. Vö. Costil i. m. passim.

²³ Album 24; ADB 36, 43—44; Hammer 730.

fogság idején várta hetedik gyermekét — várandós állapotban öngyilkos lett. A legtöbb életrajz úgy tarja számon, hogy tényleg visszavonult Thüringiába és ott maradt haláláig. Újabban tudjuk, hogy legkésőbb 1595 novemberében Pfalzba költözött. Újfalvi albumába Heidelbergben ugyanebben az évben, május 9-én ír be egy Pindarosz-idézetet. A bejegyzés — amely nem hozható kapcsolatba Újfalvi egyetemi tanulmányaival — Gundermann (eleinte talán illegális) áttelepülésének eddig legkorábbi datált bizonyítéka.²⁴

A már korán pfalzi területre menekült melanchthoniánusok közül — akikkel Újfalvi csak 1595-ben ismerkedhetett meg — kiemelkedik Petrus Calaminus (1556—1598), a sziléziai származású tudós. Az 1570-es évek végén Dudith András házában



187a: Petrus Calaminus

volt nevelő. Már akkortájt is voltak összetűzései az elfogult lutheránus álláspont képviselőivel. Nem véletlen hát, hogy éppen 1590-ben hívták meg Wittenbergbe professzornak, akkor, amikor a szabadabb fölfogás hívei örömmel üdvözölhették a melanchthoni „Loci Communes” elemzésének szentelt és a lutheránus dogmákat bátran bíráló előadásait, írásait.²⁵ Calaminus egyik legjobb tanítványával, Daniel Claeplus-szal Újfalvi még Wittenbergben találkozott.²⁶

Mindezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy 1591 és 1594 között Újfalvi Imre egy grandiózus kísérlet első kudarcainak volt a tanúja, de ugyanakkor látta — és átélt, hiszen maga is cselekvően támogatta — a legjobbak szívós küzdelmét a megmaradásért, az elért vívmányok megtartásáért. Mire irányult kísérletük? Semmiképpen sem pusztán arra, hogy Melanchthon, vagy éppen Kálvin tanai kerüljenek a lutheri dogmák helyébe! Akár helyeseljük, akár nem a „második reformáció” elnevezést — mindenképpen filippista, kálvinista és nem utolsó sorban

²⁴ Album 152a; ADB 10, 126 szerint ígéretét megtartotta, és „... lebte als Privatmann in seiner Geburtsstadt, wo er auch gestorben ist.” Későbbi Pfalzba költözéséről már tud Th. Klein im. 107.

²⁵ Album 187a; ADB 3, 692; Th. Klein 101—102, 139; Hammer 594; Costil 174.

²⁶ Album 246a; Th. Klein 142.

humanista értelmiségiek, s az általuk szolgált osztályok közös reformtörekvéseiről volt itt szó. A cél a pedagógiában és a tudomány legkülönbözőbb ágaiban a skolasztikus maradványok eltüntetése; a feudális rendi érdekek konzervatív egyházi és világi képviselőinek letörése; a tan után most már „az élet” megreformálása. A szász fejedelemség kül- és belpolitikájában is új utakra léptek e törekvések képviselői. A „polgár-kancellár” politikai programja aligha érdekelte közelebbről Újfalvit. A humanista reformok és az ortodoxiával szembenálló vallási opposíció hősiek erőfeszítései annál inkább.

*

Újfalvi Imrének Szászországtól távolabb, sőt peregrinációs körútja utolsó szakaszában is volt találkozása Melanchthon-követőkkel.²⁷ Példaképpen elég talán megemlíteni, hogy 1595 októberében néhány napot vagy hetet töltött a *tübingeni egyetemen* s ott megismerkedett azokkal a „diplomata-tudósokkal”, akik a keleti kereszténységgel való kapcsolatok megteremtésének melanchthoni indítású terveit igyekeztek valóra váltani. A magyarországi politikai és művelődési élethez is keleti utazásaik során kerültek közel.²⁸

A filippizmus Újfalvi-értékelésünk számára talán azért a legfontosabb, mert az egyetlen olyan későhumanista (vagy, ha úgy tetszik keresztény-humanista) áramlat, amellyel már kisdíák korától kezdve „ismeretségben” volt. Több tanára is ahhoz a körhöz, vagy generációhoz tartozott, amely már elfogadta a korai református ortodoxia szellemét, de még erős szálakkal kötődött a melanchthoni reformációshumanista eszményekhez.²⁹

Különösen jelentős azonban, hogy Újfalvi pedagógiai munkájában olyasvalakit választ példaképül, aki a Károlyi Péteréknél sokkal nyíltabban, állhatatosabban képviselt ellenzéki-antiortodox álláspontot. Egyedül *Thoraconymus Mátyást* (mh. 1592. k.) emeli ki tanárai közül: hálásan és rendkívül melegen emlékezik meg róla, aki hosszú ideig taníthatta Újfalvit Sárospatakon. Előzőleg azonban aktív része volt a felső-magyarországi kriptokávinista küzdelmekben és a melanchthoni szellemű iskolai reformokban. Sok megaláztatásban és szenvedésben volt része;

²⁷ Külön földolgozást érdemelnének Újfalvi kapcsolatai „cseh testvérek”-kel, *lengyel* protestánsokkal, valamint *skandináviai* származású diákokkal és értelmiségiekkel. Ezek többségét is a melanchthonianusok közé számíthatjuk.

²⁸ A tübingeni találkozásokról is külön kellene beszámolni. *Martin Crusius és Stephan Gerlach* (album 154b. ill. 38b.) keleti kapcsolatairól összefoglalások: G. E. Zachariades: Tübingen und Konstantinopel. Göttingen, 1941. és E. Benz: Wittenberg und Byzanz. Marburg, 1949. — Gerlach naplójából magyar vonatkozású részleteket közöl: Szalay László: Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. Pesti Napló, 1858. 77—88. sz. — Fontosabbak azonban maguk az egykorú kiadványok, ahol pl. Crusius tübingeni magyar tanítványaira is sok fontos adat található, különösen a Hodoeporicon-szerző Kassai Dávid *Zsigmondra* és körére (vö. AppHung I, 477, 495, 508.).

²⁹ Jellegetesen kettős-arculatú alakja például a kor művelődésének Károlyi Péter (Újfalvi kedves tanárának, *Szikszai Fabricius Baláznak* a baráti köréből): „mindvégig megmarad a reformáció humanista vonalán”, „tudatosan nem vállalja Kálvin fejtegetéseit”, az úttörő reformátorok nevei közül egy fölsorolásban egyedül a Melanchthonét szedeti csupa nagybetűvel, s az ő pedagógiai módszerét veszi át; teológiai munkásságával mégis éppen Hodászi számára lesz követésre méltó, „tündöklő csillagh”. (Vö. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1949. 155, 277; Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. Studia et Acta Ecclesiastica. II. Bp. 1967, 475, 482, 515.) — Ezt a példát azért érdemes itt fölidéznünk, hogy a maga bonyolultságában lássuk: a melanchthoni örökségtől nemcsak bátor ellenzéki-humanista föllépéshez, hanem az ortodoxia szolgálatához is el lehetett jutni. A fölsorolt „filippista hatások” egymagukban Újfalvit se predesztinálták tehát arra, hogy a merész reformok, majd az eltökélt lázadás útjára lépjen! Így ez a példa is — mint sok más mozzanat — figyelmeztet arra: nem mellőzhetjük a konkrét helyzet, s még a lelki alkati és a lélektani szituáció elemzését se, ha meg akarjuk érteni, hogy miért és miképpen vált Újfalvi a „későhumanista típusú heterodoxia” jelentős képviselőjévé.

legtöbb szolgálati állomását nem önként hagyta el; élete homályba vesző végéig gyakran volt „házájában száműzött”. Őbenne talán megtaláljuk a rokon lelki alkatot, főleg pedig azt a sorsot és azt a magatartást, ami példa lehetett a tanítvány számára akár az évekkel később oly elszántan vállalt megpróbáltatások idején is.³⁰

Újfalvi később Nagybányára került rektornak, s azon a tájon ilyenfajta küzdelmek nem folytak. Az északi megyék filippistáival mégis bensőséges kapcsolatban maradt, ami nem szakadt meg wittenbergi diákoskodása idején sem. Az albumból tudjuk, hogy hazautazása alkalmával, 1592. szeptember 29-én Lőcsére is ellátogatott, s találkozott gimesi Forgách Jánossal, Thököly Istvánnal és Békési Gáspárral.³¹ Ezt egészíti ki egy lényeges — eddig figyelmen kívül hagyott — adat: a felső-magyarországi filippizmus talán legjelentékenyebb képviselője, Ambrosius Lám Sebestyén utolsó, nyomtatásban megjelent munkájának ajánlóleveléből arról értesülünk, hogy a könyv szerzője Thököly Sebestyén fiától, a külföldi tanulmányúton levő Istvántól „a megelőző őszkor a tudós Újfalvi Imre útján öröndetes tartalmú levelet kapott”.³²

Lám Sebestyén ajánlólevele amúgyis érdekes: „az új világ városaira” (!) is kiterjedő beszélgetésekről, sziléziai könyvtárak s hadi létesítmények megtekintéséről, barátai s a Thököly-rokonság tudományos, irodalmi eredményeiről őszinte lelkesedéssel számol be; egy igazi humanista friss, világias érdeklődésével. E sorokból is nyilvánvaló, hogy melanchthoniánus „kriptokálvinistáink” szellemi orientációja nem maradt az egyhangú úrvacsora-viták szűk korlátai közt!

Találhatók-e nyomok a filippizmussal való érintkezésre, a melanchthoni eszményeknek, gyakorlati programoknak az ismeretére s elfogadására Újfalvi *itthoni munkásságában*? Erre a kérdésre habozás nélkül válaszolhatunk igennel, azóta, hogy rendelkezésünkre áll pedagógiai tankönyvének elemzése. Innen idézhetjük, hogy

³⁰ Thoraconymust nemcsak magasztalja a hűséges tanítvány, Újfalvi, hanem hosszabb részt idéz *Orthographia* című — Zoványi lexikoncikkei szerint ma már ismeretlen! — munkájából. (Nagy Kálozi: RefEgyh 1968, 18.) — Thoraconymus (Cabath) Mátyás egyébként az „első filippista periódusban”, 1569—1571 körül tanult Wittenbergben; levelei és iratai bizonyítják, hogy a késmárki iskola élén Melanchthon szellemében tanított. Szombathi nyomán írt életrajza: SpFüz 1864, 412—420; fontos részleteket világít meg: Adalékok Zemplén vármegye múltjából. 1910, 333. — Tanári hírére jellemző, hogy Deidrich György Hodoeporicon-ja Patak leírásánál megemlékezik róla. — Vö. még Johann Lipták: Geschichte des evang. Distrikual-Lyzeums A. B. in Keszmark. Keszmark, 1933. 20—21. — Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus a XVI. században. Ráday Kvt. K. O. 425. sz. 529, 534, 546. — Thoraconymus keserves sorsának, értékes munkájának jelentőségét nyomatékosan hangsúlyozta — szegedi fölszólalásában — Esze Tamás, s további kutatásokat sürgetett. — Addig is érdemesnek látszik „tallózni” az ellene készült írásokban. (Idézetek: Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században. Bp. 1895. 48, 71—76.). Nem annyira a hang durvasága miatt (volt tanára, Eberhard így szól hozzá: „Oh hálátlan eb és gonosz kigyó ... az anyának méhét rágó vadállat! Miért űzött el téged Keszmark és Kassa, iskoláiból? Azért, nehogy bemocskold a gyermeki erényt ...” stb.). Inkább, mert utolsó, a 80-as évek végén írt munkáiban már a „komplett” eretnokség vádjá ellen kell védekeznie; még az ellen is, mintha „*Servetus követőjeként* Krisztus tiszteletének és dicsőségének kisebbsítésére törne”! (Nem csoda, ha Apologia-ját drámai fordulattal — fogadalommal zárja: „Ezt a dolgot én, T. M. ... ezután is ugyanily módon fogom hinni, tanítani és vallani, ha mindjárt hitemet és vallásomat véremmel is kellene megpecsételnem.”) Adott-e okot a „vádlott” ellenfeleinek arra, hogy még Servet nevét is emlegessék vele kapcsolatban? Aligha. Ilyesmivel másokat is gyanúsítottak alaptalanul. Mégsem volna érdektelen tisztázni: e vád, meg az a tény, hogy *Sárospatakon sincs maradása* (visszatér oda, ahonnan elűzték: Keszmarkra!) — mindez együtt nem enged-e meg olyan föltételezést, hogy talán a református dogmákkal sem értett egyet maradéktalanul?

³¹ Lőcse, 1592. szeptember 29: album 127a—b.

³² Ráth György ItK 1894, 412—413. — Ráth közleményében az ajánlólevél 1594. januári dátuma csak sajtóhiba lehet, s így nem kell föltételeznünk, hogy Újfalvi 1593 őszén is járt itthon. Az ifjú Thököly Istvánnal bizonyosan hazafelé-útjában találkozott (peregrinációjának az albumból ismert állomásait egy újjal szaporíthatja ez az adat); itthon pedig mindjárt fölkereshette Lám Sebestyént. — Újabbán Ötvös Péter szakdolgozata foglalkozik e késmárki körrel.

„... a melanchthoni humanizmusból táplálkozik és pedagógiai eszménye is a nagy wittenbergi professzoréval azonos”.³³ Ugyancsak könnyű észrevenni, hogy Újfalvi legfontosabb ráncmaradt munkáiban, énekeskönyveiben, milyen gazdagon van képviselve Melanchthon öröksége. Magának a humanista-reformátornak nyolc szövege található például az iskolai énekeskönyv töredékében, s a tanítványok sem hiányoznak; a forrásul használt Ammon—Trost-féle kiadvány különböző változatai is részben a filippizmus hatását mutatják.³⁴

A Melanchthon tanításaihoz és tanítványaihoz fűződő kapcsolatokat bizonyosan érdemes volt a lehető teljességgel „regisztrálni”. Legalább olyan fontos azonban, hogy lássuk: a nagy humanista-reformátor néhány munkájának az ismerete, a hivatkozás örökségének bizonyos elemeire — a XVI. század végén elég általános jelenség volt református értelmiségünk körében. Ennél sokkal nagyobb figyelmet érdemel tehát a százsz filippisták számúzott vezetőivel való aktív együttműködés s a Wittenbergben megmaradt magyarok élén vállalt küzdelem: kockázatos és felelős „szerep”, olyan életreszóló élmény, amiben hasonló intenzitással talán Újfalvi egyetlen kortársának se volt része.

Ez az első eset, amikor Újfalvi a „nehezebb utat” választja: nem vándorol tovább a biztonságosabb Heidelbergbe, hogy a heves küzdelmek elől kitérve kizárólag studiumainak éljen.

II. Németalföld. Korai „arminiánusok”

A németalföldi utazás tartogatja számunkra a legtöbb újdonságot; már csak azért is, mert arról a korábbi találgatások során szó sem esett. Fontos tény pedig, hogy egyáltalán eljutott Újfalvi ebbe az országba, amelynek irodalmi és szellemi életével alig volt érintkezésünk az 1620-as évek előtt.³⁵ Ráadásul szinte „fölkészülten” ment oda, és — úgy tűnik — különösen mély benyomást gyakoroltak rá az ottani élmények.

Már útközben is meglátogatott holland emigránsokat, s a németalföldi szellemi élettel szoros kapcsolatot tartó értelmiségieket. Így 1595 április végén Franckenthalban fölkeresi a Pfalzban is németalföldi ügyet szolgáló van der Heiden család egyik tagját, ifj. Caspar Heydanust, (akinek fia — Hollandiába visszatérve — az egyik legelső karteziánus teológus lesz, s tanítványai révén a magyar szellemi életre is hatást gyakorol majd).³⁶ Kölnben a nevezetes Hendrik van den Corput — a vallási vitákat mérséklő dordrechti prédikátor — fiát, latinos nevén Abraham Corputiust (1567—1597) látogatja meg Újfalvi.³⁷ (A forradalom és a háború egy-egy fordulata jónéhány holland családot sodort pfalzi földre vagy Kölnbe. Az ún. „kölni háború” — ezeknek az emigránsoknak a működésével is összefüggött, s a szomszédos kis nép szabadságharcának részeként került a történelembe.)

Talán egy másfajta fölkészülést se túlzás föltételeznünk: az irodalmi. Németalföldi humanisták műveinek előzetes ismeretét közvetve teszik valószínűvé az emlék-

³³ Nagy Kálozi B. i. m. 14.

³⁴ Csomasz István K. i. m. 107, 152.

³⁵ Vö. Csipkay Sándor: Magyar—holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. és újabban Adattár I. 273—312.

³⁶ Album 243b; ADB 11, 292—294; RGG² (Religion in Geschichte und Gegenwart) III. 121. — Abraham Heydanus, a fiú (1597—1678), a remonstránsok iránt is türelmes leydeni professzor munkásságának és magyar hatásának értékeléséhez ld. Turóczi—Trostler im. I. 176.

³⁷ Album 197a; NNBW (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek) 2, 336—341; ADB 4, 501.

könyv egyes bejegyzései. Így említést tettünk már arról, hogy a híres orvosprofesszor, Johannes Heurnius sorai mellé írott — a könyvkötő által megcsönkített — glosszájában Újfalvi utal „Justus Lipsius kertje”-re. Talán nem túlzás ennek alapján arra gondolni, hogy a külföldi tanulmányokat folytató magyar ifjú már korábban megismerkedett az újszoicizmus egyik „alapíratával”, Lipsius népszerű fő művével.³⁸

Sok jel mutat még arra, hogy peregrinációjának éppen ezt az állomását maga Újfalvi különösen fontosnak tartotta, az ott szerzett benyomásokra intenzíven reagált. Ezt valószínűsíti a peregrináció egyetlen — de beszédes — forrása: az album. A bejegyzések „statisztikája” is tanulságos: éppen egy hónap jutott csupán a peregrinációból Németalföldre, az aláírások és jegyzetek közül azonban közel negyven „keletkezett” ott (több, mint a francia és angol nyelvterületen három hónap, vagy Wittenbergben három és fél év alatt). Még érdekesebb azonban s aligha tekinthető véletlennek, hogy Újfalvi *sajátkezű* följegyzéseinek legalább kilencetized része készült Hollandiában; s valamennyi igazán fontos — önálló, tehát nem pusztán egy-egy dátumot, vagy nevet korrigáló-magyarázó — jegyzet onnan való.

Így a fent már bemutatott *egyetlen szubjektív mondat* — amely nagyon szűkszavúan, de első személyben vall a friss élményről, a tenger megpillantásáról — éppúgy Németalföldön íródott, mint ahogy a *tárgyi emlékek* iránti aktív érdeklődés bizonyosságai is mind ide vezetnek. Leosdinumban részletesen, több oldalon másolja az albuma az ottani templom középkori eredetű fölíratát.³⁹ Sajnos ezeknek a soroknak — Újfalvi (eddig előkerült) leghatározottabb összefüggő kéziratának — a közlésére vagy ismertetésére itt nem kerülhet sor. Szólni kell azonban a rotterdami bejegyzésről. A helybeli iskola rektorának 1595. június 28-án kelt sorai alá a nagy humanista, Erazmus emlékművén és szülőházán található szöveget jegyzi itt le Újfalvi.⁴⁰ Szepsi Csombor Márton a szobor fölíratát részben szó szerint ugyanígy idézi majd (csak két dátumban van eltérés).⁴¹

Az itt megmutatkozó érdeklődés nem véletlen és nem jelentéktelen: Erazmuszal egyidőben élt barátok és tanítványok meg a késői tisztelők közt nyugodtan beszélhetünk olyan időszakról, szinte évtizedekről, amikor nem volt túlságosan népszerű a türelmes, békét és megértést hirdető humanista. Magyari Istvánt is inkább a kivételek közt emlegethetjük a századfordulón. Újfalvi bizonyosan koráb-

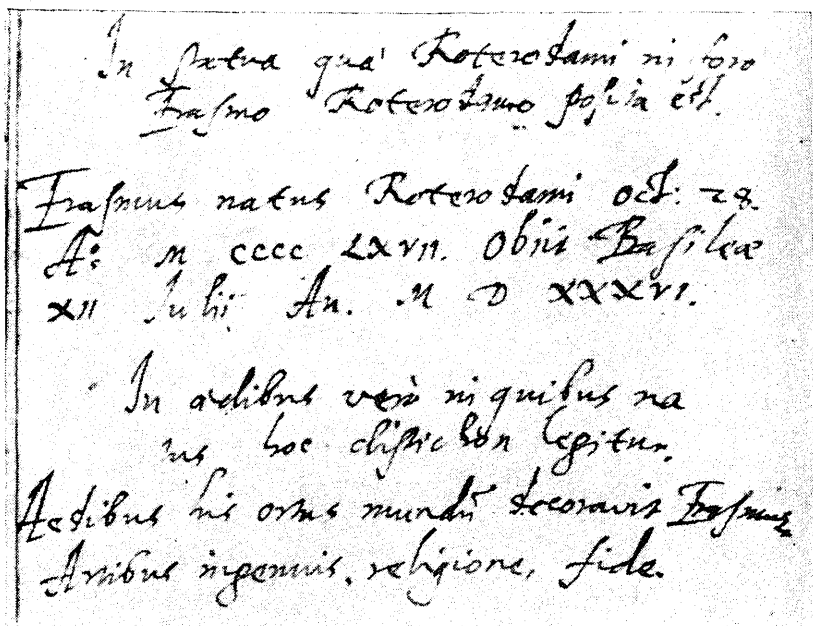
³⁸ Az album 158b. lapján található — alább, Ramusszal összefüggésben fényképmásolatban is közölt — bejegyzést előző cikkünk úgy értelmezte: ez a férfi Lipsius „kertjéből” (tehát híveinek seregéből) való. Bán Imre figyelmeztet azonban arra, hogy Lipsius legfontosabb műve, a később magyarra is lefordított „De constantia” lapjain szerepel egy *valóságos kert*, talán az 1587-ben Carolus Clusius által alapított leydeni botanikus kert. Heurnius botanikával is foglalkozott; a glosszát Újfalvi a dátum mellé írta. Így kétszeresen indokolt föltételezni, hogy a jegyzet *szó szerint* értendő. (Talán arra utal, hogy a kertben találkozott a professzor a magyar diákkal.) Ebben az esetben pedig bizonyosra kell venni magának a lipsiusi munkának az ismeretét.

³⁹ Album 140b—142b.

⁴⁰ Album 131b: „In statua quae Roterodami in foro Erasmo Roterodamo posita est. Erasmus natus Roterodami oct. 28. A° MCCCCCLXVII. Obiit Basileae XII. Julii An. MDXXXVI. — In aedibus verò in quibus natus hoc distichon legitur. Aedibus hiis ortus mundum decoravit Erasmus Artibus ingenuis, religione, fide.”

⁴¹ Szepsi Csombor Márton összes művei kritikai kiadásának apparátusában — RMPE I. Bp. 1968. 510—511 — Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter részletes áttekintést adnak a késői tisztelőkéről. Most már módosítandó azonban a következő megjegyzés: „Csombor Mártonnal kezdődően Erasmus rotterdami szobrának nagy magyar «irodalma» van: az *Europica Varietas után* szinte kötelező hagyománnyá lett az emlékműről való megemlékezés”. Újfalvi már negyedszázaddal korábban szükségesnek érezte a szobor és a szülőház fölíratának megörökítését. (Mellesleg: a Csombor által közölt dátum hibás.)

ban is ismerte Erazmus műveit, s az emlékmű leírása után néhány évvel a debreceni iskolában szerzett pedagógiai kiadványában nem egy ízben hivatkozik rá. Külön is ajánlja tanítványainak a „Civilitas morum” tanulmányozását.⁴² Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy életében s még sokkal inkább halála után — „utóéletében” —



131b: Erazmus-emlékek (Újfalvi kézírása)

milyen erős heterodox szimpátiák és ortodox vádaskodások kapcsolódtak Erazmus nevéhez. A kortárs magyar értelmiség megnyilatkozásai közül — a pozitív érdeklődés jeleivel szemben — az egyik ellenpéldát attól idézhetjük, aki a Hodászi Lukács halálát követő években Újfalvi különösen következetes és kíméletlen üldözője volt (korábban éveken át tanítványa a debreceni iskolában). Milotai Nyilas István egyik vaskos művében nem ócsárolja ugyan Erazmust, de jellemző, hogy a könyv indexében csak úgy emlegeti, mint aki „csavargásra való mezőt nyit az eretnekeknek”.⁴³

⁴² Nagy Kálozi im. 15, 19.

⁴³ Milotai Nyilas István: Speculum Trinitatis, Debrecen, 1622. (RMK I, 521.) Az Envedi György munkájának cáfolására írott könyv 594—596. lapján Milotai részben fölhasználja az önmagát már korrigáló, késői Erazmust az antitrinitáriusok ellen; a „Mutato Tabla” idézett mondata és az Erazmusról alkotott vélemény summája azonban félreérthetetlen. Az ortodoxia képviselőinél — különösen Erdélyben — később is ritkán találkozunk csak Erazmus fölhasználásával, elismerő „kisajátításával”, s gyakoribb az idegenkedés, az elriasztás. Így Geleji Katona István Milotai után majd negyed századdal még mindig azt hangsúlyozza: „Tudjuk Erasmus melly habozó elméjű ember lőtt legyen a’ hitnek ágazatiban, és melly vak-merőképpen vesztegetett legyen sok világos írásokat meg... és az ellenkezőknek fegyvert adott kezekben.” Ezért „egy mák szemnit sem” ad „authoritásán”. (Valtság Titka. I. Várad, 1645. RMK I, 779. sz. 160. és 119. l.). — Másrészt kétségtelen, hogy Erazmus magyarföldi értői, fölhasználói, olvasói sorában sokáig igen nagy számban találunk „heterodox”, főleg antitrinitárius értelmiségieket (vö. Gerézdi Rabán: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. It 1947, 9—20; Dankanits Ádám: Erasmus erdélyi olvasói. NyItudKözl Kolozs-vár 1967, 125—131. — Ld. Dankanitsnak a jelen acta-számban közölt Toroczkaiké is.).

Erazmusszal eljutottunk tulajdonképpeni tárgyunkhoz: az 1590-es évek Németalföldjének aktuális művelődési és ideológiai problémáihoz. A dogmatikus kálvinisták nem alaptalanul „gyanúsították” erazmiánizmussal úgyszólván az összes liberális humanistákat. És viszont: az utóbbiak számára eszményképeik közül éppen Erasmus volt az, akit még sokáig nyílt vitában is védelmezni mertek.⁴⁴

Mi volt jellemző a Németalföldön uralkodó állapotokra abban az időben, amikor Újfalvi odaérkezett? Erre a kérdésre nem lehet olyan egyértelműen válaszolni, mint ahogyan Szászország esetében tehetjük. De nincs is szükség ebben az esetben részletes válaszra, hiszen Újfalvi Hollandiában nem időzött hosszasan, s nem vett aktív részt az ország művelődési küzdelmeiben. (Wittenbergben és az onnan kiinduló útjai során — a jelek szerint — ezt tette.) — Elégedjünk meg tehát a bonyolult viszonyokat kétségkívül leegyszerűsítő helyzetképpel: Németalföld túl volt már ebben az időben forradalmának és szabadságharcának válságos szakaszán, leg súlyosabb évein. A külső ellenséggel vívott fegyveres harcra s az ország belső életére is az aránylag egyenletes haladás volt jellemző. Észak győzelmei úgyszólván mindennapivá váltak. Ilyen körülmények között két, egymástól gyökeresen különböző koncepció hívei egyaránt úgy vélhették, hogy az idő őket igazolta: a „kemény” irányzat prédikátor-harcosai éppúgy, mint a nemzetközi tárgyalásokban jeleskedő államférfiak, diplomaták s az őket támogató humanista értelmiség. Ekkor indul a határozott és erőszakos Gomarus pályája, de a zseniális külpolitikúse, a liberális Oldenbarnaveit-é is ezekben az években ível föl csak igazán. A stabilizáció küszöbén már elég világosan megmutatkoznak a jelei annak a belső konfliktusnak, amely a fegyverszünet éveiben súlyos politikai, vallási válságban robban majd ki.⁴⁵

Szászországban Újfalvi érkezésekor a filippisták befolyása az élet minden területén zajosan és gyorsan indult hanyatlásnak; Németalföldön a liberális humanistáké, a korai „arminianusoké” csöndben, de folyamatosan gyarapszik. Szilvas-újfalvi Imre az utóbbiakkal is találkozott, ami a peregrinációs album „szencziójának”, meglepő újdonságnak tűnik. Pedig nem tekinthető ez egészen váratlan, „illogikus” jelenségnek, ha meggondoljuk, hogy Újfalvi későbbi, hazai sorstársai és valószínű „elvtársaik” közt is nagy számban voltak humanista műveltségű, felekezeti-dogmatikai kérdésekben elfogulatlanabb, a politikában „békepárti” főurak, patríciusok és értelmiségiek.⁴⁶ (Nem feladata ennek a dolgozatnak, hogy kimutassa a gazdasági-társadalmi indítékok, az osztály-erőviszonyok különbözőségei mellett a részleges hasonlóságokat. Az 1590-es—1600-as években Németalföld, Szászország, illetve Erdély gazdasági—politikai—kulturális helyzete úgyszólván

⁴⁴ Andreas Flitner (Erasmus im Urteil seiner Nachwelt. Tübingen, 1952.) sok adalékkal bizonyítja, miként kerül Erasmus — igazán eretnekként számontartott humanistákkal együtt — az arminianusok és ortodox ellenfeleik közti viták középpontjába. — Arminius neves követője (jog szerint utóda), Conrad Vorstius 1612-ben még nyíltan mer objektivitást követelni ortodox vitapartnerétől Erazmusszal és Castellioval szemben, s tanácsolja, hogy mielőtt kritizálná őket, olvassa el műveiket. (H. R. Guggisberg: Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Spät-humanismus bis zur Aufklärung. Basel—Stuttgart 1956. 84.) — Közismert, hogy a remonstránsok milyen jelentékeny szerepet játszottak az Erazmus-filológiában — Jean Le Clerc híres kritikái kiadásáig.

⁴⁵ Magyar összefoglalás Wittman Tibortól: Németalföld aranykora. Bp. 1965. 127—137.

⁴⁶ Ennek bizonyítására az első kísérlet: ActaHistLittHung Szeged, 1968, 7—16. — Az ott felsorolt tények azonban még kiegészítésre szorulnak. Így külön földolgozást igényel Újfalvi utolsó ismert találkozója vezető erdélyi államférfival: a szebeni szász patrícius Koloman Gotzmeisterrel (album 24b. — 1614. dec. 6.). — Petki János kancellár 1608. évi látogatása különös nyomtérképet kap, ha tekintetbe vesszük — Klaniczay Tibor figyelmeztetése nyomán —, hogy évtizedes ismeretség lehetett köztük: Petki az 1580-as évek derekán Újfalvi iskolatársa, majd valószínűleg tanítványa is volt (vö. RMKT XVII/I. 596).

ván összehasonlíthatatlan; a sok eltérés, különösen a roppant „fáziskülönbség” óvatosságra inti azt is, aki a szellemi mozgalmak közt keres analógiát. Kétségtelen azonban, hogy mindhárom helyen fölismerhető a „klasszikus” paradoxon: a társadalmi küzdelmek szempontjából végső soron retrográd osztályok legjobb képviselői emelik magasra a gondolatszabadság, a szellemi haladás zászlaját; s velük — erélyes és erőszakos papok vezetésével — antifeudális indulatoktól fűtött, fanatikusan hívő tömegek fordulnak szembe; egy-egy ambiciózus uralkodót segítenek így saját hatalma — s végső soron mindig az aktuális refeudalizációs irányzat — megerősítésében.)

Kik alkották Németalföldön a XVI. század végén a „liberális humanista tábornak”, amelyből az arminianus heterodoxia kialakult? Kissé mechanikusnak látszó, de témánk szempontjából is tanulságos csoportosításban: államférfiak, jogászok, gazdag kereskedők, a patrícius vezetőréteg képviselői voltak azok, akikhez Újfalvi nem jutott el;⁴⁷ érintkezést talált viszont a világi humanizmus legjobb képviselőivel, Erazmus és Lipsius — főleg a leydai egyetemen működött — tanítványaival, az ébredező, már differenciált szaktudományok úttörő képviselőivel;⁴⁸ végül egy harmadik csoportba sorolható az egyházi értelmiség (jellegzetesen vallási-ellenzéki áramlatról lévén szó, mégiscsak a mélységesen hívő, de az átlagosnál „fölvilágosultabb”, s a reformáció és a humanizmus eredeti eszményeit egyesíteni próbáló prédikátorok és rektorok voltak ezeknek a törekvéseknek s a későbbi heterodox mozgalomnak az élharcosai).⁴⁹

Lássuk ennek a „tábornak” néhány olyan kimagasló, úttörő alakját, akiket Újfalvi — s többségüket aligha véletlenül — útközben fölkeresett.

A szaktudományok jeles művelői közül csak egyet emelünk ki. Rudolf Snel van Roijen (1546—1613), a neves matematikus nemcsak egy tudományág fejlesztésében, megújításában vett részt tevékenyen. Mostani gondolatmenetünk szempontjából különösen világnézeti „közvetítő” szerepe volt jelentős. Az árván maradt Arminius szellemi fejlődésének ő lett az irányítója, (nemcsak nevelőapja volt tehát). Sokoldalú érdeklődésére és hatására jellemző, hogy nevét Melanchthon, sőt Ramus örökségének sorsáról szólva is nyomatékosan ki kell emelnünk.⁵⁰

Egészen más szempontból volt előkészítője — de szintén csak előkészítője — a vallási ideológiában később jelentkezett hatalmas változásoknak Arent Cornelisz (1547—1605). Rövid frankenthali emigrációs munkásság után, élete végéig Delftben működött — Újfalvi is ott kereste föl. A vallástörténet úgy tartja őt számon, mint olyan teológust, „aki számára a predestináció-tan egyoldalú fölfogása már igen korán problémát jelentett.” Valójában kétarcú egyéniség, aki az 1580-as években sokat vitatkozott Dirk Volkertszoon Coornhert-tel a föltétlen vallásszabadság bátor hirdetőjével; azonban mindvégig mérsékletet hirdetett. Legfontosabb szerzője volt az egész delfti papság közreműködésével készült, Kálvin és Beza tekintélyét

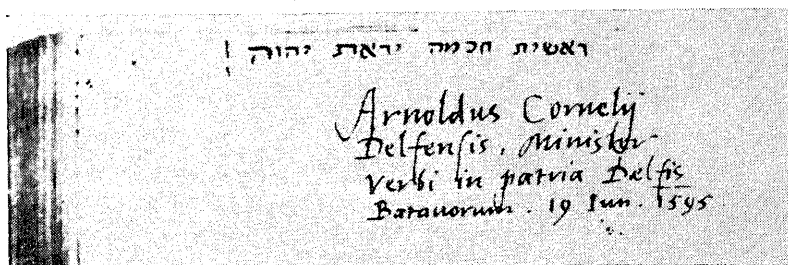
⁴⁷ Az album legalább is nem tartalmaz ilyenektől bejegyzést.

⁴⁸ Újfalvi sokoldalú — filológiai és botanikai, történelmi és matematikai stb. — érdeklődése, műveltsége, s hazai munkássága szempontjából ezek a találkozások elsőrendűen fontosak. A Holland és Zeeland tartományokban szerzett ismerőseinek többsége ilyen „szaktudós”. Bemutatásukra itt — a hely hiánya mellett — azért sem kerülhet sor, mert ők legtöbbször szinte csak mellékesen vettek részt a vallási-ideológiai vitákban.

⁴⁹ Jónéhány németalföldi bejegyzést nem sikerült még föloldani, részben mert hazai könyvtáraink holland anyaga hiányos. Az emlékkönyvben szereplő sok németalföldi prédikátorról és rektorról tudjuk már így is (másokról valószínűleg kiderül majd), hogy aktív résztvevői voltak az egyre élesebb küzdelmeknek.

⁵⁰ Album 199b. (a bejegyzés fényképmásolatát ld. alább a dolgozat Ramus-fejezetében); Ld. a 76. jegyzetben id. helyeket és: NNBW 7, 1152—1155; ADB 34, 502; Hammer 673.

vitató írásnak. E vitáirat megcáfolására kérik föl a szigorú kálvinisták a fiatal amszterdami lelkészt, Arminiust. A legtöbb forrás szerint e munka során alakultak ki először határozottan Arminius kételyei, s ettől fogva kerül évről-évre, fokozatosan egyre távolabb a kálvinizmus sok alapvető dogmájától, s az ortodox gyakorlattól.⁵¹



133b: Arent Cornelisz

Snel és Cornelisz nemzedéktársai közül id. Franciscus Junius (du Jon, 1545—1602) nevét érdemes még itt megemlíteni. Ő mindvégig aktív részt vett a németalföldi vallási—ideológiai küzdelmekben: a képrombolóktól elhatárolta magát néhány nagműveltségű társával együtt; s talán nem túlzás ennek logikus folytatását látni abban, hogy az 1590-es évek során a kételyeit már határozottan megfogalmazó Arminiusszal hosszas levelezést folytatott, s a predestináció kérdésében közvetítő szerepe volt, „közbülső” álláspontra jutott. Egyébként Arminius elődje volt a leydeni professzorságban, s aligha véletlen, hogy fia meggyőződéses remonstráns lett (1619-ben hivatalát vesztve emigrált Angliába és ott bontakozott ki ismert filológus-karrierje).⁵²

Azért emeltük ki a németalföldi szellemi életnek ezt a három érdekes alakját, mert bizonyos tekintetben Arminius útbaindítói voltak. Tárgyunkat tekintve különösen fontos, hogy az „arminiamizmussal” (így idézőjelben) ellentmondásoktól sem mentes, izgalmas kialakulási stádiumában volt találkozása a magyar peregrinus diáknak. Érintkezésbe jutott azonban megukkal a „kialakítókkal”, is.

Johannes Uytenbogaert (1557—1644), a remonstráns szekta későbbi vezére, nemcsak túlélte, hanem bizonyos tekintetben meg is előzte Arminiust: idősebbrendű diáktársa volt Genfben, majd — mint Orániai Móric befolyásos tábori és udvari lelkésze — ő segítette barátját amszterdami állásának elnyeréséhez. Már a nyolcvanas években eltért a predestináció hivatalos fölfogásától, s hosszú életének végéig az ő személye biztosította az összeköttetést egyfelől a liberálisan gondolkodó, legműveltebb prédikátorok, s másrészt a világiak, a saját útjukat járó patrícius-politikusok és régensek törekvései közt.

Újfalvi Hágában látogatja meg az udvari körök kedvelt emberét, aki még nem az udvar, hanem a város belga és francia gyülekezetének lelkipásztoraként írja alá a nevét az albumban.

⁵¹ Album 133b; RGG³ IV. 1726; ADB 4, 481—482; H. J. Jaanus: Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. Amsterdam, 1950.; Documenta Reformatoria. Teksten... I. 1960. 265—267.

⁵² Album 156b; ADB 14, 734—736; RGG³ III. 1071; Wittman im. 71. — Bayle (Dictionnaire historique et critique. 1740^s. II. 935.) szerint teológiai nézetei Beza rosszallását váltották ki. — ifj. Franciscus Junius (1589—1677) munkásságát a remonstráns eszmék „Angliába-exportálása” szempontjából meltafja D. W. Davies: Dutch Influences on English Culture 1558—1625. Ithaca, 1964. 29—30.

⁵³ Album 127b; NNBW 2, 1469—1472; H. C. Rogge: Johannes Uytenbogaert en zijn tijd. I—III. Amsterdam, 1874—1876.

Maga Arminius — Amszterdamban, az új naptár szerint 1595. június 7-én kelt soraiban — szokatlan fordulattal jelzi Újfalvihoz való viszonyát. A bejegyzés okát a legtöbben a baráti szeretetben szokták megjelölni, vagy még kevesebbet mondó közhelyet használnak. Arminius ezzel szemben „... communium studiorum

'O'J' K K 'T

Beati quibus in christum credere et pro
eodem patri datu est

Emerito Wijfalvio S. Th.
studio sancto in
christi communionis
testanda causa har
scribere

Johannes Uytenbogaert
Hic Marius Erasmus Belgica Galliarum quia
Principis Gubernator. Flaga Comitibus in Hol-
landia Pl. H. causa laudis fuit Minister.
17. Junij 1595.

127b: Uytenbogaert

causa scripsit” Újfalvi albumába.⁵⁴ Ezt a kifejezést kétféleképpen értelmezhetjük. Jelenthet közös törekvéseket, nézeteket, s természetesen ennek nagy jelentősége lenne. Hiszen Arminius ebben az időben még nem került ugyan a közéleti és ideológiai küzdelmek középpontjába, de már a művelt értelmiségiek vezetője volt; s nemcsak elvont eszméken tépelődött, hanem például már 1591-ben határozott álláspontot képviselt azzal, hogy részt vett Oldenbarnevelt híres terve nyomán, az egyház világi-politikai befolyását korlátozni hivatott okmány kidolgozásában.⁵⁵

⁵⁴ Album 114b. — Talán az emlékkönyvben páratlanul álló francia mondat se csak a társaságban körülrajongott, kedélyes, szellemes emberre jellemző, hanem a korban hozzá elég közel álló magyar peregrinussal való kapcsolatára is.

⁵⁵ Jacob van Harmensz (Jacobus Arminius, 1560—1609) életrajzának tudommal nincs modern földolgozása, a régiekhez (J. H. Maronier, 1905; H. Y. Groenewegen, 1909.) pedig nem sikerült hozzájutnom. A lexikális munkákból veszem adataimat. — Wittman id. munkáján kívül máig a legjobb magyar nyelvű összefoglalás Szolga József disszertációja: Remonstrans és contraremonstrans viszályok Németalföldön. Kassa, 1911. (Arminius rövid életrajza: 39—55.).

Mégsem érdemes egyelőre azzal foglalkoznunk, hogy milyen hatással lehetett Újfalvira az Arminiusszal való első — föltételezett — találkozás az 1580-as években. Arra is csak futólag utalhatunk, hogy mit jelenthetett ez a kapcsolat 1595-ben. Egyvalamit mindenképpen hangsúlyoznunk kell: Arminiust egyáltalán nem kizárólag egyházi meg teológiai kérdések foglalkoztatták, és éppen ebből az időből ismeretes a legjelentékenyebb adat egyéb munkásságára. 1594-ben (egyres források szerint még 1596-ban is) fő feladata — az amszterdami magisztrátus megbízásából — *a város triviális iskolájának reformja* volt; az új iskolai szabályzatot is ő dolgozta ki.⁵⁷ Nem lehet túlbecsülni ennek a körülménynek a jelentőségét. Közismert, hogy az 1591—1595 közti peregrinációt megelőző években és azt követően legalább fél évtizeden át Újfalvi majdnem minden energiáját a hazai iskolák életének, működésének föllendítése, sokoldalú megújítása kötötte le. Szerencsénkre ma már ismerjük Debrecenben kialakított iskolareform-koncepciójának legalább egy töredékét: a harmadik — vagyis a legelső — osztály tanítására részletes tanácsokat adó „Intelmek”-et. Az ajánló disztichonban ígért folytatás nem maradt ránk; de talán így se volna reménytelen, fölösleges kísérlet Arminius amszterdami és Újfalvi debreceni pedagógiai újításainak összehasonlítása. Annyit addig is leszögezhetünk: mind Arminius, mind Újfalvi legfőbb — s egyetlen általunk ismert — mintaképe gyakorlati természettudományos és oktatási kérdésekben ugyanaz volt, Ramus.⁵⁸

Szándékosan emeltük ki ezt a konkrét összefüggést, mert annak a kérdésnek a fölvetése, hogy Arminius, mint a vallási ideológia korszakalkotó újítója adhatott-e közvetlenül és már akkortájt valami impulzust a századforduló legjelentékenyebb magyar protestáns lázadójának — ez a kérdés túlságosan messze vezetne. A föltételezések mellett egyelőre meg kell elégednünk azzal: teljesen bizonyos, hogy Újfalvi Imre 1595 nyarán nem valamelyik egyetemi centrumban, hanem a gazdaságilag ugyan roppant jelentős, diákjaink, fiatal értelmiségünk által azonban csak évtizedekkel később frekvált Amszterdamban kereste meg Arminiust, aki a városban és a tartományban nagy tekintélynek örvendett már, de semmiképpen nem számított még ebben az időben olyan közismert hírességnek, akit föltétlenül „illet” meg látogatni. S a látogatás dokumentuma, Arminius albumbejegyzése az összes többi jegyzetnél „kevésbé automatikus”; a legközvetlenebb, személyes kontaktust sejtet.

Nem kíván foglalkozni ez a dolgozat Újfalvi peregrinációjának egy újabb fontos állomásával, Angliával. Meg kell azonban említenünk, hogy az *angol szellemi életben* is jóval sokrétűbb — szélesebb körre terjed ki — Újfalvi érdeklődése, mint ahogy azt eddig hittük; s ebben a tág érdeklődésben — bármilyen meglepő is ez első pillanatra — helye van a filippizmushoz és az arminianizmushoz hasonló, legzetesen későhumanista-ellenzéki áramlatoknak, törekvéseknek. Hadd hivatkozzunk itt csak egyetlen körülményre: teológus-jelöltünk tanúja volt a századvégi angol protestantizmus belső küzdelmei talán legfontosabb epizódjának.

Közvetlenül az áthajózása előtti időben lángolt föl a szigorúan kálvinista teológia cambridge-i vezéralakjai és opponenseik között az addig békés úton elodázott vita. S Újfalvi találkozott a liberális áramlat kimagasló képviselőjével, a francia származású, hazájából menekült Peter Baro (1534—1599) professzorral, aki régen kialakult, toleráns álláspontjának éppen 1595 tavaszán adott a legélesebben hangot: prédikációiban nyíltan kikelt Kálvin és Beza ellen. Ezzel kezdetét vette az a heves

⁵⁷ Az Újfalvi Amsterdamba érkezése körüli hónapokból, évekből az általam ismert életrajzok *kizárólag* az iskolareformról emlékeznek meg Arminius tevékenységének adatai közül. (Ersch—Gruber: Allgemeine Encyclopädie. I/5. 364; ADB 1, 537—538.).

⁵⁸ E megállapítás bizonyítékait alább a 77. és 95. jegyzetben id. források adják.

Amor omnia vincit. fugo videndum
in vultu meo. Dum meum super oia

43
Hoc scripti in gratiam doctissimi humanissimi
viri Emerici ufulvi magari die 3^o m^o
an. p^{ri} 1595. in thesaurio
D. Baro Professor Regius

48a: Peter Baro

küzdelem, amely ugyanez év novemberében a közismert „Lambeth-cikkelyek” elfo-
gadásával ért véget. Nem maradtak el a retorziók. Egy év múlva Peter Baronak is
távoznia kellett.⁵⁹

Κλέμης ὁ ΑΛΕΞ.
πᾶσι ἀπαγγελῶ τοῖς αὐτοῖς. μαλιστα ἵτοι
παιδεῖσαι διαφύσσει εἰσαρετα
ἀποφύσει δεικνύ.
Js. Casaubonus scripti inbi
Emerice VUFALVI
vir humaniss. et eruditiss. me
met adianfo et benevolentia pign
Genue a. d. VII. Kal. Octob^{is}

187a: Isaac Casaubon

⁵⁹ Album 48a; DNB (Dictionary of National Biography) 3, 265–267; Encycl. of Relig. and Ethics I. 811; Rosalie L. Colie: Light and Enlightenment. A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians. Cambridge, 1957. 14. — Meg kell itt említeni, hogy Újfalvi Whitgift érsekkel, sőt Baro ellenfelével, Whitakerrel is találkozott. Ez azonban nem változtat a lényegen, hanem még bizonyosabbá teszi: tudomása volt a súlyos összeütközésről, amelynek mindhárom főszereplőjével érintkezésbe került. — Újfalvit különben Baro utolsó tanítványai közé sorolhatjuk: a volt professzor, leköszönése után hamarosan Londonba vonult vissza, s haláláig ott maradt.

Tudjuk, hogy a szigetországban egészen mások voltak a viszonyok mint a kontinensen, más a terminológia is. Nem lehet azonban alaptalan, hogy az angol szakirodalom mindmáig egyértelműen „arminiánus típusú” irányzatnak tartja a Baro és társai által képviselt fölfogást és gyakorlati föllépést.⁶⁰

Szorosan idetartozik még, hogy Újfalvi a kontinensen megismerkedett néhány olyan kitűnő tudóssal is, akik később kerültek Angliába, s váltak az ottani arminiánus törekvések támogatóivá, hangadóivá. Isaac Casaubon (1559—1614) még Genfben jegyezt be néhány sort Újfalvi albumába. Később Franciaországba került, s onnan ment azután — a kálvini-típusú művelődési koncepcióval és gyakorlattal elégedetlen más külföldi tudósok társaságában — Angliába, ahová éppen nagyon kritikus időszakban jutottak az ő révén is határozottan arminiánus nézetek.⁶¹ Valószínű azonban, hogy Casaubont nem a vallási-világnézeti kérdésekben kialakított bátor, önálló nézetei, hanem inkább már akkoriban is messzireható filológus híre-neve miatt kereste meg Újfalvi.

Alapos elemzést, külön tanulmányt kíván az angliai találkozások számbavétele; azután kerülhet csak sor „perújrafölvételre” az évtizedek óta tartó vitában: volt-e köze Újfalviék püspökellenes föllépésének az angliai puritanizmushoz? s ha igen — melyik áramlathoz a sok közül?

Németalföldi szemlénkre visszautalva ismételjük meg: a bemutatott féltucat „ismerősön” kívül Újfalvi az egyházi és világi értelmiség sok képviselőjével találkozott még — egyszerű falusi rektoroktól tudós professzorokig. Közülük aligha vonhatta ki magát bárki is az ekkortájt kibontakozó belső, világnézeti-politikai küzdelmekből, melyekben legfontosabb fegyverre a prédikátorok szava, s a tudósok és pamfletszerzők íróttolla lett. Eljutott-e vajon ez a „fegyverzaj” később is a hollandiai és a tiszántúli küzdelmek 1607—1610 körüli (majdnem pontosan egyidejű) kiéleződése idején — Újfalvi fülébe? Egyelőre nem lehet válaszolni erre az izgalmas kérdésre. (Bár tudjuk, hogy voltak már olyan újságok, amelyek ilyesmiről is tudósítottak, s ezek, meg néhány könyv és röpirat aránylag gyorsan eljutottak távoli országokba, bizonyosan hazánkba is.) Ingoványos talajra lépni, ha megkísérelnők a németalföldi és a kelet-magyarországi „antiortodox lázadás” párhuzamba állítását. S Újfalvit a fenti adatok alapján az arminiánusok közé sorolni — ez legalább olyan durva hiba volna, mint volt régebben az independensekkel való azonosítása. Túlzott óvatosságra sincs azonban szükség. Megtudtuk, hogy Szilvásújfalvi Imre a XVI. század végén — talán több ízben is — találkozott Arminiusszal és majd minden jelentős „elvbarátjával”. Föltétlenül megismerkedett nézeteikkel, programjukkal. Mindez nem néhány évvel, hanem több mint egy évszázaddal azelőtt történt, amikortól kezdve eddig az arminiánus-remonstráns heterodoxia magyar földi elterjedését számítottuk.⁶² Nem tudjuk, milyen hatással voltak Újfalvira a

⁶⁰ Tanulságos megemlíteni egy kivételt. R. H. Tawney már klasszikusnak számító, fő művében úgy mutatja be Barot, mint aki *puritán* meggyőződése miatt vesztette el professzori állását (*Religion and the Rise of Capitalism*. London, 1938⁷. 195, 287.). Ez a megállapítás bizonyosan téves. A Baro munkáiból idézett részletek viszont meggyőznek arról, hogy néhány kérdésben (a mértéktelen uzorakamat elítélésében, a kizárólag profitjukra gondoló, „otthonülő pénzemberek” ostromozásában, másrészt: a korlátozott kamatszédés megengedésében) a puritánus kortársakkal — engesztelhetetlen ellenfeleivel — teljesen megegyezik a véleménye.

Újfalvi esetében sem elképzelhetetlen ilyen ellentétes áramlatok, koncepciók bizonyos elemeinek az egyidejű elsajátítása (esetleg éppen arminiánus-liberális „elit-törekvéseké” és demokratikus, puritán részcélkitűzéseké)!

⁶¹ Album 187a; RGG³ I.; R. Colje i. m. 15.

⁶² Nem tudok róla, hogy az arminianizmus *korai* keleteurópai kisugárzásának akár valamely részletkérdését is földolgozták volna. A késői magyar visszhangról Esze Tamás úttörő munkája

megismert személyek és eszmék. Nem sokatmondó-e azonban önmagában is az a tény, hogy — évtizedekkel korábban mint eddig hittük — éppen ő volt hazánkból az első, aki megismerkedett velük? (Kelet-Európából is a legkorábbiak közé tartozott!) S Újfalvi személyétől függetlenül sem jelentéktelen, hogy volt már a késő-reneszánsz évtizedekben legalább egy valaki nálunk, aki *tudott* egyáltalán a németalföldi „liberális protestáns későhumanisták” *létezéséről*, akire hatással *lehetett* legalábbis az a pezsgő szellemi légkör, ami nemcsak egy „eretnek szekta” kialakulásához vezetett, hanem döntően befolyásolta a németalföldi arany század egész politikai, irodalmi, tudományos és művészeti életét.

* * *

A humanista „vallási opposíció” két jellegzetes, heterodoxiába hajló áramlatáról szoltunk eddig. Fölmerülhet a kétely: szabad-e, logikus-e így „egymásmellé képzelni”, együtt tárgyalni ezeket a térben és időben nem is olyan közelálló mozgalmakat? Az egyik már lehanyatlóban, amikor a másik kezd kialakulni; az egyiknek sok korszerű vonása mellett mégiscsak a skolasztikus *Arisztotelész* a vezércsilaga, a másik szorosan összefonódik a logika, a filozófia, a természettudományok olyan újításaival, amelyek majd csak a következő században lesznek gyakorlati erővé. Folytathatnánk a szembetűnő különbségek fölsorolását. Tárgyunk szempontjából mégis érdemes egy pillantást vetnünk az eltérések mellett a hasonló tendenciákra, arra, hogy *milyen „utak” vezettek Szászországból Hollandiába, Melanchthontól Arminiushoz?*⁶³

Már a filippizmusról elmondhatjuk, hogy csak abban az esetben jelent valóban későhumanista opposíciót — és nem pusztán előkészítést, úttörést a kálvinizmus behatolása számára —, ha megvan benne *általában* a szélsőségesen dogmatikus-konfesszionális törekvésekkel szembeni ellenállásnak legalább a csírája, a lehetősége. Újfalvinál különösen fontos fölfigyelni találkozásaira azokkal a filippista vezetőkkel, akikre jellemző a lutheránus orthodoxia elleni föllépés mellett a túlzó, egyoldalú, dogmatikus-rigorózus kálvinizmus iránti „bizalmatlanság”, „távolságtartás” is. Mindenképpen így kell számontartanunk — néhány világi humanista mellett — a 80-as, 90-es évek fordulójá „reform-pártjának” vallási vezetőjét, *Urban Pierius-t*.⁶⁴ Ő későbbi, kényszerű helyváltoztatásai során a református többségű területeken (Anhalt, Herborn, Bréma) publikált munkáiban sem adja tanújelét a helvét irányhoz való teljes csatlakozásnak: ezután is Melanchthonra hivatkozik elősorban, és a

tudósít (A Heidelbergi káté története Magyarországon a XVIII. században. *Studia et Acta Ecclesiastica* I. Bp. 1965. 169—203; ezt a hazai remonstrantizmust korai egyházi fölvilágosodásunkkal lehet szinte azonosítani, vö. ItK 1969, 141, 143, 175.). — Ugyancsak késői — és szórványos — adatokra utal *Vári Albert*: Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között. *Ker. Magvető* 1932, 109—120, 167—183.

⁶³ A válaszáért olyan időszakba és olyan körbe „ugrunk” át, amelyhez Újfalvinak már nem lehetett köze. Az olvasó azonban úgyis észrevehette, hogy Újfalvi albuma és peregrinációja nemcsak tárgya ennek a dolgozatnak — legalább annyira *alkalom* is arra, hogy megismerkedjünk a közép- és nyugateurópai „vallási ellenzékkel”, amelynek létezéséről is alig vettünk eddig tudomást; hatásának egykorú kisugárzásáról pedig szinte egyáltalán nem.

⁶⁴ Többen voltak természetesen, akik ilyen „kétfrontos harcot” folytattak, vagy legalábbis mindkét protestáns áramlat torzulásait fölismerték és elvetették. Közülük Pierius kiemelését, roppant tekintélye mellett, az indokolja, hogy — mint már láttuk — Újfalvival mindkettőjük számára döntő, drámai pillanatban került összeköttetésbe: száműzetésben, pár héttel szabadulása után, s a wittenbergi magyar coetus jogaiba való visszahelyezése s Újfalvi széniorrá választása másnapján.

lutheri ortodoxiával, annak erőszakos, önkényes föllépésével hangsúlyozottan nem-kálvinista pozícióból veszi föl a harcot.⁶⁵

(Teljesen tarthatatlan a százsországi küzdelmek modern földolgozójának Th. Klein-nek az az érve, hogy Pierius ebben az esetben nem őszinte, mivel visszamenő hatállyal szépíti, idealizálja mozgalmukat, s még Nikolaus Krell kancellár alakját is „megfosztja” azoktól a „kriptokálvinista” vonásoktól, amelyek a modern szerző szerint megilletnék. Klein itt önmagának mond ellent, hiszen éppen ő használja föl érvül a Krellék programja „rejtett, de egyértelmű kálvinista jellegének” bizonyítására, hogy: nem volt elegendő „kifutási ideje” ennek a mozgalomnak; aránylag hamar elbukott; ha lett volna idő a kibontakozására, akkor biztos határozottabban helvét orientációjának látnánk stb.⁶⁶ Nos, Pierius túlélte ezt a valóban rövid időszakot és teljes biztonságban, nézeteinek titkolására, taktikai megfontolásokra senki és semmi által nem kényszerítve — még a XVII. század első évtizedeiben is igazi melanchthoniánusnak bizonyul.)

Különösen érdekes, hogy Pierius ezekkel a nézetekkel élete utolsó szakaszában hol talált otthonra: Brémában, a gazdag kikötővárosban, az egyetlen jelentékeny centrumban, ahol a református irányzat nemcsak valami sajátos „német színezetet” kapott, hanem ahol néhány évvel később az ortodox kálvinizmussal szemben kifejezett ellenállás bontakozik ki. A dordrehti zsinat idején a patríciusok, teológusok és világi értelmiségiek egy jelentékeny — a város életében uralkodó — csoportja már meglehetősen elszakadt a református ortodoxia „nemzetközi frontjától”. Ez megmutatkozik magának a zsinatnak a tárgyalásain, ahol a kontraremonstráns párt erőszakos hangadóival, főleg Gomarus-szal a brémaiak vezetője, Mathias Martini rendkívül heves szópárbajt folytatott, sőt a hagyomány szerint ebből majdnem valóságos párbaj kerekedett.⁶⁷ Még szembetűnőbbé lett az utak elválása a zsinat után: Martini állítólag haláláig bánta, hogy nem volt határozottabb a brémaiak külön álláspontja, illetve, hogy egyáltalán elmentek az ortodoxok által provokált és irányított, korszakalkotó zsinatra. „Ó, Dordrecht, Dordrecht, bár sohase láttam volna falaidat!” — ezek voltak a hagyomány szerint utolsó szavai. A brémaiak által választott „külön út” sokakat megbotránkoztatott: a városban néhány lelkipásztor kifejezetten arminiánus elhajlással vádolta Martiniékat. Végül perdöntő, hogy a brémai egyházi értelmiség körében rangsorban a második helyen álló Crocus munkáit a németalföldi teológiai fakultásokon az ortodox kálvini tanokkal ellentéteseknek találják.⁶⁸

⁶⁵ Th. Klein (i. m. 99.) erősen hangsúlyozza, hogy pl. a brémai református „Consensus” aláírását nem azért tagadta meg Pierius, mintha ellenérzést táplált volna magában az ott meghirdetett tanokkal szemben, „sondern weil er sich geschworen hatte, nie wieder ein menschliches Bekenntnis zu unterschreiben”. De hiszen éppen ez a fogadalom is mélységesen jellemző a humanista és reformátori eszmények legjavát megőrizni igyekvő, a konfesszionális „korszellem” formalizmusával makacsul szembeszegülő magatartásra!

⁶⁶ Bosszantó, hogy a kutatás mindmáig nem jutott el az ilyen kérdések objektív, higgadt értékeléséhez. Míg Ranke és társai pl. Krell kancellár irányvonalát mindenféle dogmatikai és felekezeti kötöttséget elvető, szabad és független összeurópai politikai programmá idealizálták, — addig az újabb kutatás hajlamos az őszinte egység-szándékok minimumát is elvitatni tőlük, vagy „ki-magyarázni”. (Így Klein — i. m. 156. 14. j. — még az 1589-es szász énekeskönyv föltűnően heterogén jellegét is taktikai-politikai óvatossággal magyarázza; református énekanyag mellett a luteránusok és a cseh testvérek dallamainak fölbukkanása Klein szerint „nur Konsequenz der bei der Lage der Dinge notwendigen Vertuschungstechnik war”.)

⁶⁷ Vö. I. F. Iken: Bremen und die Synode von Dordrecht. (Brehmisches Jahrbuch 1878.); Szolga I. i. m. 37, 84–85.

⁶⁸ Ludwig Crociusszal (1586–1655) visszajutottunk a filippizmus késői, kétirányú hatásához. A Pieriusszal rokonságba került (NDB 3, 418.) Crocus teológiai téren „greift offenbar bewusst

Nincs itt lehetőség arra, hogy megvilágítsuk a brémai vallási-világnézeti viszonyok gazdasági és politikai összefüggéseit; a gazdag kikötőváros patríciusainak függetlenségi törekvései magától értetődően serkentették a „Reich” lutheránus fejedelmektől és a szomszéd erős Németalföld kálvinista vezetőrétegétől egyaránt elkülönülő vallási álláspont kialakítását és megvédelmezését. Azt is csak mellékesen említhetjük itt, hogy éppen az 1610-es évek végétől a Leyda egyetemén beiratkozott első magyarok közt sokan voltak, akiknek Brémán keresztül vezetett az útjuk az akkori európai tudományosság metropolisába.⁶⁹

Látszólag semmi köze sincs a főnti kitérőnek magához Újfalvihoz, aki Hollandiába menet nem állomásozott a függetlenségére büszke német városban, s valószínűleg nem ismerte az említett tudós értelmiségieket. Valójában azonban éppen az ilyen összefüggések megvilágításával juthatnánk közelebb az „Újfalvi-rejtély nyitjához”. A filippizmusnak például csak akkor lehet helye az Újfalvi-reformok és -lázas jelentékeny összöntőzi között, ha figyelmünket azokra az esetekre koncentráljuk, amikor a melanchthoni eszmék aktív erőként segítik egy-egy időszerű művelődési (politikai) koncepció megszilárdulását. (Brémán kívül talán Nürnbergben és az altdorfi egyetemen lehet erről beszélni.) Néhány ilyen speciális jelenség ismerete nélkül csak a Melanchthon hagyatéka iránti maradék kegyes tiszteletről vehetnénk tudomást.

Szükséges volt szólni a két áramlat lehetséges összefüggéseiről⁷⁰ azért is, mert a legújabb kutatás szívesen foglalkozik, különösen a filippisták esetében, a késő-humanista vallási ellenzék képviselőinek és egész programjának „leleplezésével”. Elsősorban vagy kizárólag protestáns felekezeti csoportok egy-egy változatának úttörő harcosait látják bennük, s terveik és teljesítményeik lényegét is abban, hogy a „második reformáció” során legalább megkísérelték az új változat győzelemre juttatását.⁷¹ Azoknak a kutatóknak, akik ezt hangsúlyozzák — okvetlenül

auf die melanchthonische Überlieferung der Bremer Kirche zurück”, és „auffallend ist seine Zurückhaltung in der Prädestinationslehre” (Heppes—Bizer: Die Dogmatik der ev. ref. Kirche. Neukirchen, 1958. p. LV); „... sich durch ihren melanchthonischen Ursprung von der calvinistischen wie von der lutherischen Orthodoxie unterscheidet” (RGG³ I. 1884.) — Főként Crocius munkái alapján rajzol érdekes képet a brémai „univerzalizmus”-ról Hans Emil Weber: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. [Gütersloh] 1951. 158—165.

⁶⁹ Csanaki Mátéval, a sárospataki iskola későbbi reformerével, a filozófus-orvossal az élen néhány magyar diák hosszabb időt is töltött Brémában — ugyanazokban az években, amikor Németalföldön zsinatok tárgyalták, hogy „az elharapódzott arminianizmus végett a fiatal teológusokat el kellene tiltani a brémai főiskola látogatásától”! (Nyíltan fölvetik „den Verdacht der dritten Kirche” vö. Weber i. m. 159. 5. j.) — Ilyen körülmények között igazán elmondható, hogy szükség volna az 1618—1635 közt Brémában tanuló magyar csoportra vonatkozó adatok föltárására. Ha nem is értjük ui. diákjainkra az idézett vádakat — Újfalvi után mindenképpen az arminianizmussal való megismerkedés következő állomásának látszik „intézményes peregrinációnknak” ez az epizódja. — Brémaiak korábbi és későbbi magyar kapcsolataira ill. hatására is vannak adatok. A most említették közül: Pierius már innen küldi üdvözléit 1605 tavaszán Szenci Molnárunknak (ld. naplója, levelezése Dézi-féle kiadását: Bp. 1898. 181; Martini Szenci Molnárnak tanára, majd baráti tanácsadója volt — igaz inkább még Herbornban (im. 31, 118, 125, 208, 432.); enciklopédikus munkája mind Molnárnak, mind Apáczainak fontos forrása volt (vö. MNy 1967 és Bán Imre: Apáczai Csere János Bp. 1958. 175, 408.); Crocius pedig Csanaki, sokáig széles körben használt, logikai munkájának (Leyden, 1625. RMK III, 1387.) volt útbaindítója.

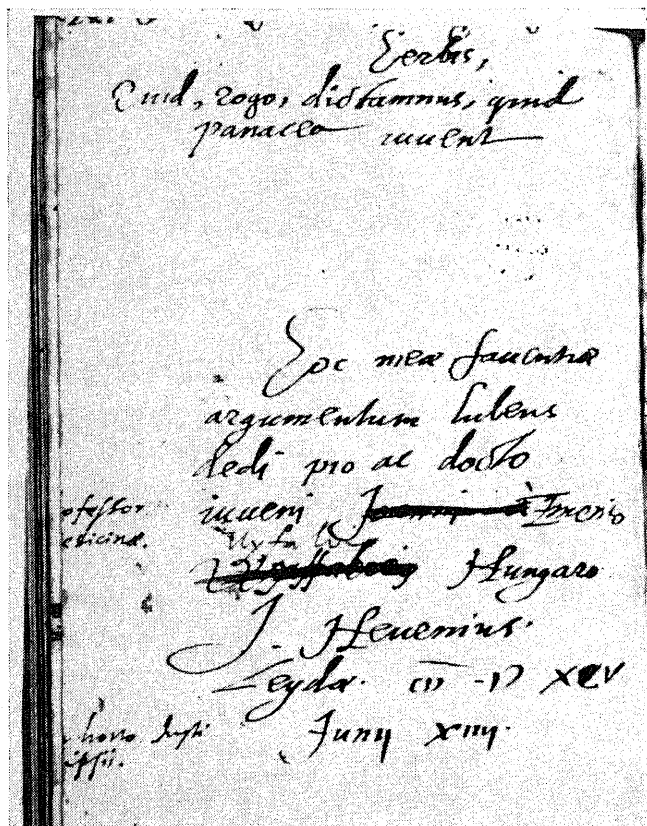
⁷⁰ Nemcsak Brémán keresztül és későn lehet beszélni ilyen összefüggésekről. A szakirodalom közvetlen kapcsolatokra is utal; így magyar földolgozásunk szerint „Arminius a Melanchton-féle szelidebb felfogás felé hajlik”; de már elődei is s a későbbi remonstránsok szintén (Szolga J. im. 34, 41, 60.).

⁷¹ Végeredményben a helvét irányzat előretörésének az eszközeit látja a késői filippizmusban majdnem minden jelentékeny új földolgozás (így Kleinen kívül a vele vitatkozó Zschäbitz is im. 223—225, s náluk is korábban és egyértelműbben J. Moltmann: Christoph Pezel und der Calvinismus in Bremen. Bremen 1958.).

igazuk van abban, hogy a liberális korszak történetíróinak idealizáló fölfogását vitatni, cáfolni lehet és kell. Ez azonban, nem zárja ki a sokoldalú bemutatást, nem mond ellent annak, hogy a vallási ellenzék elfogult, sőt fanatikus képviselőiben is fölfigyeljünk azokra a vonásokra, amelyek — bizonyos kérdésekben, objektíve — mégiscsak egy humanista reformkoncepció utolsó szószólóinak, s fölvilágosult törekvések előfutárainak mutatják őket.

III. Ramus és követői

Újfalvi Imre külföldi tanulmányútja során már nem találkozhatott a XVI. század egyik legnagyobb hatású gondolkodójával, az 1572-ben elhunyt Pierre de la Ramée-val.⁷² A peregrinációs emlékkönyv keretétől szolgáló Reusner-féle nyomtatványban azonban ott találta Ramus arcképét, s nem lehet véletlen, hogy a sok tucat



158b: Jan van Heurn (Újfalvi javítása és széljegyzetei)

⁷² Petrus Ramus (1515–1572) életének és munkásságának újabb összefoglalásai: Walter J. Ong: Ramus. Method, and the Decay of Dialogue; e kötet bibliográfiai párja: Ramus and Talon Inventory. Cambridge/Massachusetts, 1958; — R. Hooykaas: Humanisme, Science et Réforme. Pierre de la Ramée. Leiden, 1958.

Ramus németalföldi népszerűsítői sorában azonban Rudolf Snel szerezte a legnagyobb érdemeket. Sok kiadványa foglalkozott az új Logikai rendszerrel, s kétségtelen, hogy a természettudományok és a filozófia gyökeres reformját az elsőkhöz kapcsolta össze Hollandiában.⁷⁶

Snel nevelte Ramus újításainak szellemében Arminiust, s vele és általa vette kezdetét a vallási ideológia humanista átalakításának egy természettudományos-módszertani reformkonceptióval, a rámizmussal való összefonódása.⁷⁷

Más országokban is találkoztunk Újfalvi Ramus követőivel. Közülük elsősorban John Rainolds (vagy Reynolds, az albumban latinosan Rainoldus, 1549—1607) nevét kell kiemelnünk. A vallási vitákban ő következetes puritánnak bizonyult, pedagógiai és tudományos kérdésekben Ramus hívének.⁷⁸

A peregrinációs albumból idézhető adatokat egy esetben sem egészíti ki olyan frappánsan Újfalvi már többször említett pedagógiai munkája, mint Ramus esetében.

A „tanári tankönyv” forrásai közt ott találjuk az összes nagy görög filozófust — csak Arisztotelészt nem. Igazat kell adni az „Admonitiones” elemzőjének: „Lehetetlen, hogy Nagy Sándor tanítójától ne tudott volna idézni pedagógiai tanításokat!”⁷⁹ Nagy Kálozi Balázs helyesen gondolja, hogy Újfalvi szándékosan hagyta ki könyvéből Arisztotelésznek még a nevét is. S éppen ez a tudatos anti-arisztotelizmus az, ami — szinte már eleve — „rámista” munkává teszi a pedagógiai tankönyvecskét. Köztudott ugyanis, hogy Ramus tulajdonképpen nem volt igazán nagyformátumú, eredeti gondolkodó: korszakalkotó jelentősége inkább abban állott, hogy merészen *kiiktatta* korának tudományából és iskolai gyakorlatából a skolasztyikát, ami az ő idejében és még sokáig Arisztotelész szellemi örökségének számított.⁸⁰

Csodálkozhatunk-e ezek után azon, hogy Újfalvi ugyanebben a pedagógiai munkájában szükségesnek tartja a Ramusra való hivatkozást, s könyvének a francia tudós a „legmodernebb” forrása? (Az már azután a kiadvány jellegéből következik, hogy nem valami nagy horderejű filozófiai kérdésben történik itt utalás Ramusra, hanem ortográfiai vonatkozásban.⁸¹)

⁷⁶ Adatait ld. az 50. jegyzetben. — Ong szerint (Method 305.) „The principal Dutch exponent of Ramism was R. Snel. . . under whom Ramism showed a tendency to develop along lines explicitly mathematical rather than dialectical or rhetorical.” W. Risse szerint pedig „anatomizálta”, az anatómiához hasonlította és igazította a logikát. (Logik der Neuzeit. I. 1500—1640.) — Éppen Újfalvi németalföldi útja idején — különösen a Ramusszal való foglalkozás kötötte le Snel: 1595-ben két Ramus-kommentár jelent meg tőle. — Egyébként Apáczai forrásai közé is csak azért került, mert a nagy francia „Arithmetica”-ját jegyzetekkel ellátva kiadta (Bán 206—207, 214.).

⁷⁷ Főnt utaltunk már arra, hogy Arminius munkásságának fontos eleme (épp az Újfalvi kinttartózkodása körüli időben) az iskolareform. Ez pedig Ramus elgondolásait tükrözhette, hiszen a közel-kortársak is Arminius érdeméért emlegették a rámista gyakorlat elterjesztését (így P. Bertius, Jac. Armin.: Op. theol. Lugd. Bat. 1629. előtt: fol. ** 2v.). — R. Colie szerint (im. 51.) „az új rámista logika Arminius teológiai és tudományos gondolkodására egyaránt (!) döntő befolyással volt”.

⁷⁸ Album 151a; Cambridge Hist. of English Lit. VII. 309—317. öszövétség-fordító, kitűnő hebraistaként és hitvitázóként emlegeti és mint az Újfalvi által is meglátogatott Corpus Christi College vezetőjét. — Rámizmus és puritánizmus összehasonlításának példaként említi Ch. Hill: Intellectual Origins of the English Revolution. Oxford, 1965. 308. — Barátja és munkatársa Thomas Hollandus (mh. 1612.) az albumnak ugyanarra a lapjára írta be nevét.

⁷⁹ Nagy Kálozi im. 19.

⁸⁰ Más kérdés, hogy joggal-e? — A nem skolasztyikus Arisztotelész-örökség és a ramus-i program viszonyára még visszatérünk.

⁸¹ Van okunk föltételezni, hogy a középfokú oktatásról ígért folytatásban más, esetleg filozófiai problémákat is Ramusra hivatkozva tárgyalt (volna) Újfalvi. — Nem szabad azonban lebecsülni Ramus ortográfiai reformjait sem. Őt magát először éppen „hérésie grammaticale”-ban marasztalták el a Sorbonne-on; s ilyen vonatkozásban hatott más nyelvterületeken is (a német Schede-Melissus és J. Fischart pl. Ramus szellemében tettek erőfeszítéseket saját anyanyelvük ortográfiai reformjára).

Újfalvi Imre debreceni iskolai munkásságáról tulajdonképpen elég sokat tudunk. Nem volna tehát fölösleges a ránk maradt dokumentumok ismételt „megvallatása”: nincs-e ott nyoma a ramusi elvek és módszerek hatásának, esetleg a forrás megnevezése nélkül is. Kétségtelen, hogy Újfalvi itthoni *munkássága* szempontjából a részben bizonyított, részben még csak föltételezhető *Ramus-hatás* a kortárs európai szellemi mozgalmakkal való kapcsolat legjelentékenyebb eleme. A föltételezhető körébe nagyon sok mindent utalhatunk; talán még a debreceni nyomda századfordulói működésére döntő befolyást gyakorolt helyesírási újításokat is érdemes lesz összevetni Ramus elgondolásaival és gyakorlati tanácsaival.⁸²

Mindaz azonban, amit Újfalvi *iskolai* munkássága tekintetében Ramus lehetséges hatásáról még el lehetne mondani — nem tartozik ennek a cikknek a keretei közé. Hiszen a francia tudós elsősorban a logika, a filozófia, a természettudományok újítója volt — sőt sokak szerint mindenekelőtt a legszűkebb értelemben vett praxisé: az „üzemi gyakorlaté”.⁸³ Indokolt-e tehát, hogy Újfalvi Imrének a Ramus szellemi hagyatéka iránti aktív érdeklődéséről, félreérthetetlen rokonszenvről itt emlékezzünk meg? Erre a kérdésre egy olyan összefüggés-csoportra való rövid utalás nyomán válaszolunk, amely a legjobb életrajzi összefoglalásokban is elmosódottan, vagy egyáltalán nem szerepel.

Az utóbbi évtizedek *más vonatkozású* kutatásai bizonyították be, hogy Ramus — különösen élete utolsó szakaszában — egyre hevesebb vitákba bocsátkozott egyháza vezetőivel. Kétségtelen, hogy az ortodox kálvinisták csak akkor kezdtek hallgatni „elhajlásairól”, amikor egyik legfontosabb belső ellenfelükből a Szent Bertalan-éjszaka áldozata lett, majd az európai protestantizmus reprezentatív mártírja.⁸⁴

Szintén csak újabban derült fény arra, amit hitsorsosai sokáig gondosan eltitkoltak: Ramus igen jó barátságot tartott fönn néhány radikálisan heterodox, antitritinárius humanistával.⁸⁵ Ez már olyan fontos körülmény, aminek közvetlen magyar vonatkozásai is vannak. Több forrásból tudjuk, hogy 1570 táján János Zsigmond erdélyi fejedelem „amaz híres philosophust, Petrus Ramust hívatta Párisból Fejérvárra”. Egyáltalán nem tekinthető azonban hitelesnek az a híradás, hogy: „a Blandrata orvosnak doha” volt az, ami „eliszonyította az odameneteltől”.⁸⁶ Ez a beállítás — legalább is ebben a formában — hamis. A kitűnő Szenci Molnár Albert egy, valószínűleg külföldön kitalált legendát adott tovább.⁸⁷ Világos, hogy a tények kiforgatása ebben az esetben a helvét irányzat vezetőinek állott az érdekében; ugyanazoknak, akik ügyes manipulációval alakították ki a számukra korábban oly

vö. Boor—Newald: Geschichte d. deutschen Lit. V. München, 1960³. 31, 107.). — Turóczy Trostler is „a nemzeti nyelv grammatizálódásának úttörői” sorában méltatja Ramust és hatását Szenci Molnárra (im. I. 33, II. 147, 154, 726.).

⁸² Klaniczay figyelmeztet arra (im. 573), hogy Lipsiai Pál debreceni nyomtatványainak következetes helyesírási újításai bizonyosan Újfalvira vezethetők vissza, „a helyesírás ésszerű továbbfejlesztése pedig pontosan beleillik az iskolai oktatást s általában a szélesebb művelődést szolgáló egyéb törekvéseinek a sorába.”

⁸³ Hooykaas im. passim. — A kitűnő holland tudománytörténész előadásaiban is azt emeli ki, hogy Ramus büszke volt arra, „dass es keine mechanische Werkstatt in Paris gebe, die er nicht mehrmals gründlich untersucht habe”. (R. Hooykaas: Das Verhältnis von Physik und Mechanik in historischer Hinsicht. Wiesbaden, 1963. 8—16, ahol a mechanikai világkép „áttörésében” döntő jelentőséget tulajdonít Ramus természettudós-tanítványainak.)

⁸⁴ Robert M. Kingdon: Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement 1564—1572. Genève, 1967. 96—115.

⁸⁵ Delio Cantimori: Eretici italiani del cinquecento. Firenze, 1939.

⁸⁶ Szenci Molnár id. napló-kiad. 396.

⁸⁷ Hasonló szellemben adja elő a történeteket a század végén Pápai Páriz Ferenc. Vö. MPETAt V. 1906. 172.

kellemetlen reformer-tudós „új arcképét”. (Még Ramus jószándékú, mérsékelt hívei is közreműködhettek a retusálásban: csak így válhatott lassanként szalonképpé az antiskolasztikus koncepciónak legalább néhány eleme a református iskolákban és tudományos irodalomban.)

Valójában egyáltalán nem valószínű, hogy Ramust a magyar földön akkor virágzó antitrinitárius mozgalom „iszonyította volna el” az Erdélybe meneteltől! Legfőlőbb arra gondolhatunk, hogy felekezetével — az egyházi közösséggel, amely az ő számára egyúttal honfitársainak közösségét is jelentette — nem akart szakítani; az erdélyi meghívás elfogadása pedig „túlfeszítette volna a húrt”. Az antitrinitárius „eretnekségnek” legfőlőbb így, közvetve lehetett része Ramus Erdélybe jövetelének a meghíusulásában. Dehogysis utasította ő el „iszonyodva” a hívást: nemrég találta meg Erdélyben Jakó Zsigmond az „Arithmetica” egy példányát a szerző sajátkezű ajánlásával, ami a fejedelemnek szólt. A könyvküldemény valamit föltétlenül bizonyít: a kapcsolat kétoldalú volt.

Van még néhány adat arra, hogy Ramus nem volt olyan elfogult a dogmatikai tekintetben is „szakadár” vallási csoportok képviselőivel szemben, mint ahogy a Szenci Molnár által használt kifejezésekből gondolhatnánk.⁸⁸ Azt sem lehet azonban mondani, hogy Ramus elfogadta, magáévá tette volna ezeket a radikális „eretnekségeket”; sőt az ismert adatok még a tartós szimpátiát sem bizonyítják.⁸⁹

Tudomásul kell venni tehát, valósággal föl kell fedezni ezeket a kimondottan „eretnek”-kapcsolatokat — de nem szabad eltúlozni a jelentőségüket. Az idézett példa, az erdélyi meghívás helyes értelmezése is erre figyelmeztet. Az antitrinitárius erdélyieknek az az elképzelése, hogy Ramus elfogadjja meghívásukat, éppoly jellemző — mint a terv meghíusulása. Ramus munkásságát permanens konfliktusok kísérik, de ezek nem végződtek szakítással. Hatásában ennek megfelelően az eddig említett arminiánus és „eretnek-humanista” áramlatok mellett nem kevésbé fontos a *kálvinizmuson belül megmaradt*, dogmatikai tekintetben mérsékelt, de határozottan ellenzéki csoportokra gyakorolt befolyása. Ide tartoznak néhány késői zwingliánus és a „szövetségi-teológia” herborni és brémai hívei mellett a francia „amyraldisták” és az angol–holland puritánok közül azok, akiket korai pietistákként szokás számon tartani (Perkins, Ames stb.)⁹⁰

Már a fölsorolás is jelzi, hogy Ramus tanításai rendkívül intenzíven, tartósan és széles körben hatottak. Mi lehetett az oka annak, hogy a protestáns iskolai művelődés ismételt reformjai, szinte folytonos „megújulása” számára több mint másfél századon át olyan eleven, hatékony erőt jelentett a rámozgás? Hiszen már keletkezésekor sem volt igazán eredeti és „korszerű” filozófia. Nagy befolyását részben annak köszönhette, hogy nem volt lezárt rendszer, hanem éppen minden „kíspekulált”, zárt rendszer kritikája; ez a kritikai elemet sokan, sokféleképpen és sokáig fölhasználhatták. De fölismerhető Ramus koncepciójában és hatásában egy nagyon karakterisztikus kettősség: nemcsak a középkori skolasztika ellen lépett fel mun-

⁸⁸ Nem csoda, hogy korán „otthonra lett” pl. a lengyel szociniánusok körében is. A rakóvi iskola gyakorlatából vett adatokat ld. *Studia nad arianizmem*. Warszawa, 1959. 307, 382.

⁸⁹ Szinte pontosan ugyanez a helyzet Újfalvinál is. Jelentősek azok az újonnan megismert adatok, amelyek szerint jó, talán baráti kapcsolatok fűzték Petki Jánoshoz, s különösen fontos, hogy utóljára egy antitrinitárius többségű város, Kolozsvár fogadja be az üldözöttet. (Adattár I. 317. Előző cikkem tévesen idézi innen a dátumot! 1616-ban járt Újfalvi Kolozsvárt és nem 1615-ben.) — Semmi sem utal azonban arra, hogy antitrinitárius tanok felé hajolt, azokkal rokonszenvezett volna; sőt ennek még a lehetőségét is kizárni látszik, hogy ellenfeleinek vádjában sincs még így értelmezhető utalás sem.

⁹⁰ Vö. J. Moltmann: Zur Bedeutung des Petrus Ramus für Philosophie und Theologie im Calvinismus. (Zschr. f. Kirchengeschichte 1957, 295–302.)

kássága kezdetén, hanem a „pogány” reneszánsz-arisztotelizmus ellen is. Ezidő-táj-ban az „apologetikus-keresztény filozófiák” jegyei látszottak dominánsnak benne (persze csak olyanképpen, ahogy végső soron pl. a korai és késői Erasmusnál is).

Ramus tanainak ez az utóbb kiemelt oldala jól példázza a kor ellenzéki áram-latainak heterogén elemekből összeszőtt, eklektikus voltát, „sokértelműségét”. Újfalvi munkássága értékelésének is ez a kulcskérdése. Különösen a pályakezdő tanár újító szándékainak határaitra adhat az eddigről egészen eltérő magyarázatot szinte már e kérdés fölvetése is. Arról a fő ellentmondásról van szó, amire Újfalvi minden interpretátora fölfigyelt. „Humanista levegőt áraszt” legtöbb munkája; — de határozottan elutasítja „a profán szerzők pogány kultuszát”, s őszinte, spontán megnyilvánulásnak látszik a világi irodalomtól és zenétől való idegenkedése.⁹¹ Kardinális kérdés, hogy az ilyen megnyilatkozások mögött mindenképpen az európai *konzervatív* törekvések, például a lutheri ortodoxia hatását kell-e keresnünk; vagy ellenkezőleg: az antiortodox vallási—ellenzéki áramlatokét, — azok jellegzetes, szinte törvényszerű „kétarcúságát”? Genetikusan, „szisztematikusan”, s a minden-napi prakszisban egyaránt megfigyelhető ui., hogy ezek az irányzatok nemcsak a merev skolasztikus dogmák elfogult képviselőivel hadakoznak, hanem igyekeznek gátat emelni a reneszánsz (és barokk?!) paganizmus térhódítása elé is. Sokatmondó tény, hogy mindez még az olyan, számos világi életszférára kiterjedő, gyakorlatias filozófiai—pedagógiai—„módszertani” újító áramlatra is vonatkozik, mint amilyen a ráinizmus volt.⁹²

(A reneszánsz világi eszmények következetes képviselői nem a harcot vállalták ebben a korban, hanem a vallási ideológia terén kiéleződő küzdelmekről vissza-vonulva munkálkodtak szaktudományuk fejlesztésén. Azok viszont, akik ennek a harcnak, a vallási eszmék s az egyházi viszonyok úgyyszólván „permanens refor-mációjának” az útját választották — azok magától értetődően szilárd vallási meggyő-ződéssel voltak fölvértezve. Bármilyen paradox jelenségnek tűnik: közülük a még olyan liberálisan, felekezeti dolgokban viszonylag elfogulatlanul gondolkodóknak is szükségük volt a fanatikus hit valamilyen „minimumára”. Egyebek mellett abban is hinniök kellett, hogy éppen ők képviselik isten akaratát, az összezavarodó, pogány világban az igaz vallást.)

Bármilyen sokféleképpen értelmezhető áramlat volt azonban a ráinizmus — a XVI. század végén még a protestáns ortodoxia minden változata rendkívül vesze-delmesnek találta az új módszer térhódítását. Közismert, hogy milyen súlyos viszá-lyok középpontjába kerültek Ramus követői a századforduló lutheránus iskoláiban a német nyelvterületen. Itt még az ellenzékről sem mondható el, hogy magáévá tette volna a reformokat. Említettük már, hogy Reusnert kivételnek kell tekinteni. Az utolsó német humanistaként jellemzett, melanchthoniánus Matthäus Dresser például mesterének *Dialectica*-járól tartott beszédeiben élesen kikelt Ramus ellen.⁹³

⁹¹ A Klaniczay és Csomasz Tóth által idézett részletek mellett hivatkozni lehet itt az „Admoni-tiones” több helyére is. Például: „igen csúnya dolog keresztények iskoláiban egész könyveket tár-gyalni Homérosztól, Vergiliustól, Ovidiustól, ... bűn, hogy gyermekeink jobban tudják, ki a pogány Jupiter, aki hajadonok tisztességét téptre té, mint azt, hogy kicsoda az Atya, Fiú és Szentlélek Isten...” (Az idézet: Nagy Kálozi i. m. 14. — Emlékezhetünk rá, hogy milyen éles szavakkal ítélte el az iskolá-ban Jupiterről és a pogány mitológia más alakjairól való éneklést is.).

⁹² Moltmann (i. m. 298—299) kimutatja, hogy Ramus föllépése először főleg „a páduai Pomponazzi-iskola új-averroista reneszánsz-arisztotelizmusa elleni front kiépítésébe illett”. Ezt az első támadást Arisztotelész ellen szinte minden jelentékeny humanista gondolkodó tartózkodva fogadta!

⁹³ Frankfurt/O. 1588. — Dresserre ld. a 11. jegyzetet; lipcsei Ramus-ellenes föllépéséhez: Bayle Dict. II. 311.

Ez már Krell kancellár idején történt, s nem volt egyedülálló eset; a filippisták általában nem bántak sokkal kíméletesebben a rámizmus képviselőivel, mint a konzervatív luteránusok.⁹⁴ Wittenberg és Szászország tehát a XVI. század végén különösen alkalmas volt arra, hogy ott Újfalvi sokaktól ócsárolt és csak kevesek által értett áramlatnak lássa Ramus tanításait.

Látszólag más a helyzet a kálvinista befolyás területein, ahol a legfontosabb ellenzéki humanista csoportról, a németalföldi arminiánusokról már említettük: igen gyorsan és egyértelműen magukévá tették Ramus újításait.⁹⁵ S amiről még nem esett szó: néhány rajnamenti német református centrum legjobb tudósainak munkássága nyomán a francia filozófus módszere, programja — bár kissé módosítva — a tudományos irodalomban és az iskolai gyakorlatban egyaránt tért hódított. (Magyar szempontból sem jelentéktelen, hogy például a Herbornból Erdélybe költözött professzorok Alsteddel az élükön elősegítették a rámusi koncepció mérsékelt változatának meghonosítását.) Ez azonban csak évtizedekkel Újfalvi európai utazása után következett be. Az ő idejében még a Rajna-vidék is Ramus heves elutasításától, „ócsárlásától” volt hangos. Közismert, hogy kitől származik a századforduló legátfogóbb és legélesebb „bíráta” az új módszerről: Keckermanntól,⁹⁶ akinek a logikai tankönyveit majd a Ramus-recepcióban döntő szerepet játszó puritánusaink vonják ki a sárospataki iskola és más protestáns intézetek gyakorlatából. De hivatkozhatunk a magyar protestáns későhumanizmus számára nagyfontosságú heidelbergi kör teológiai exponenseire is, mindenekelőtt David Pareusra. Az ő munkássága témánk szempontjából sokoldalú mérlegelést kívánna. Nem árt azonban itt leszögezni, hogy Ramus követőivel szemben ő sem volt elnézőbb, mint sok konzervatív kortársa.⁹⁷

Egyébként is: Újfalvi európai utazása idején kétségtelenül a genfi ortodoxia szavára hallgatott még az egész református Európa. Beza pedig több mint tíz évvel Ramus mártírhalála után is — jellemző módon név említése nélkül — így nyilatkozott a reformokról: „Bár egyesek arról álmodoznak, hogy a keresztyén iskolákban ne jusson hely a logika számára; ha azonban nem a hamis, hanem az igaz logikára gondolunk, (qualis est ab Aristotele perfectissime tradita) — annak alkalmazását még Pál apostolnál is tanulmányozhatjuk”.⁹⁸

A protestáns ortodoxia ellenszenvének fontos belső, a vallási—egyházi szférába tartozó okai is voltak. (Ezekről szólnunk kell még.) Természetes azonban, hogy az averzió tartósabban ható tényezője egy tágabb értelemben *világnézeti* ellentét.

*

⁹⁴ „die Ramisterei. . . in publicis praelectionibus” szigorúan tilos volt az egyetemeken, Krellék utasításai szerint is. Vö. Th. Klein i. m. 78—79. — Külön kérdés, hogy milyen kapcsolatba hozták ezt a két — kiindulópontját tekintve ellentétes — áramlatot a kortársak. (Jellemző cím: Heizo Buscherus: Harmoniae logicae Philiporameae libri duo. Lemgoviae, 1599⁴.) — Überweg (Grundriss d. Gesch. d. Philos. III. 1924¹². 110.) a két koncepció összebékítésén fáradozó „szemírámisták” munkásságát méltatja.

⁹⁵ A 77. jegyzetben idézettekén kívül ld. J. Tideman: Remonstrantisme en Ramisme. (Studien en bijdragen III. 1876. 389—425.)

⁹⁶ Vö. Moltmann i. m. (ZKg 1957) 301.

⁹⁷ Vö. Bayle Dict. III. V; Moltmann i. m. (ZKg 1957) 312.

⁹⁸ L. Danaeus „Isagoge”-ja elé írt Beza-előszóból (1593) idézi Heppe—Bizer i. m. XXX. — Bizer csípős megjegyzése: „der Leser gewinnt den Eindruck, dass Paulus vor allem als Logiker von Bedeutung sei.” — A mi református ortodoxiánk vezéralakjai is a terjedelmes logika kiküszöbölését róják majd föl a rámista puritánusok legfőbb „bűnéül”.

A jelzett összefüggések ismeretében térjünk vissza Újfalvira. Ramus iránti szimpátiájának bizonyítékaira. Peregrinusunk ott találja a, valószínűleg Wittenbergben vásárolt, képekönyvben — amely Dantetól Szegedi Kiss Istvánig nagy írókat, művészeket, reformátorokat és tudós humanistákat sorakoztatott föl —



247a: „Hunc plures quam capiunt, carpunt” (Újfalvi jegyzete a Ramus-kép alatt)

Ramus arcmását is. Milyen tapasztalatok, élmények alapján írhatta oda a kép alá, hogy ezt az embert sokan ócsárolják, de kevesen értik? Sajnos nem tudjuk, hogy hol és mikor jegyezhetette ezeket a szavakat az albumba; a fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy európai útja bármely állomásán. Arra is gondolhatnánk, hogy idehaza — ha nem tudnánk majdnem biztosan, hogy Ramust e korban magyar földön még kevesen sem értették. Eljutunk így ahhoz a kérdéshez: milyen hely illeti

meg Újfalvit Ramus magyar recepciójának megíratlan történetében?⁹⁹ Nem tartozott a francia filozófus legelső magyar ismerői közé. Mai ismereteink alapján azonban úgy látszik: úttörő volt abban, hogy a rámista módszer lényegét, antiskolasztikus, minden ortodox maradiságot valósággal provokáló újszerűségét megértette — és vállalta. De nemcsak ilyen értelemben volt úttörő, hanem — tudomásunk szerint — ő volt az első, aki a hazai iskolai gyakorlatba Ramus újításainak bizonyos elemeit bevezette.¹⁰⁰

Így tehát ebben a tekintetben is rendkívül találónak bizonyul az ortodoxia későbbi jelentékeny képviselőjének, Szilágyi Benjamin Istvánnak a „helymeghatározása”. Szerinte a Dávid Ferenc halálától Tolnai Dali János föllépéséig tartó időszakban Újfalvi volt az egyetlen jelentős „vizályszító” innovátor a magyar református egyházban.¹⁰¹ Úgy látszik ez iskoláink „rámista” megújítására is vonatkozik. Többen leírták már: az 1570 körül meghívott Ramus a puritánusokkal, Tolnai Daliékkal „érkezett meg” hozzánk.¹⁰² Ezt a megállapítást módosítani kell, s a két dátum — 1570 és az 1630-as évek — közé kell iktatni Újfalvi tiszántúli tevékenységét. Ha ui. a szélesebb körben, tartósan ható reformok mellett számításba akarjuk venni az első, talán folytatás nélkül maradt kísérleteket is, — akkor Újfalvit kell a tudományos módszertan megújítása hazai kezdeményezőjének tartani, akivel az antitrinitárius János Zsigmond által hívott (s széles körben csak jóval később, a puritánus mozgalom nyomán hódítani kezdő) Ramus először jutott el magyar földre, először adott indítást egy magyar iskola megújításához.

Az elmondottakon kívül van a Ramusszal és követőivel való találkozásnak egy speciális „részkérdése”. Utaltunk már arra, hogy Ramus élete utolsó éveiben összeütközésbe került egyháza ortodox vezetőivel. Nem volt azonban szó arról, hogy mi is volt tulajdonképpen e viszálykodás tárgya.

Az olasz eretnekekkel és más antitrinitáriusokkal való barátkozás, az antiskolasztikus pedagógiai és tudományos program, a filozófiai-módszertani koncepció gyökeres újdonsága (s gyors recepciója például a németalföldi arminianusok körében) — mindez nem volna elegendő ahhoz, hogy Ramust és a rámizmust a késő-humanista *vallási ellenzék* áramlatai közé soroljuk. S mindez nem volt középponti tárgya az ortodox vezetők és Ramus, meg társai közti küzdelemnek.

Kifejezetten a francia reformátusok egyházi életét érintő kérdések kerültek előtérbe. Ezekre azonban a magyar szakirodalomban még utalást is alig lehet találni. (Ami érthető. 1570 előtt is ismeretségbe került már Ramusszal vagy műveivel néhány magyar humanista; akkoriban azonban még Ramus maga sem alakította ki sajátos egyházi—vallási reformprogramját. A későbbi puritánus—vallási újítások, egyházi reformok egészen más európai forrásokból merítettek: közvetlenül az angol mozgalom elméletéből és gyakorlatából. Nem volt tehát szükségük a „teljes” Ramusra; elsősorban és szinte kizárólag a logika reformere érdekelte őket.) Hasonló a helyzet Nyugat- és Közép-Európában is. Elmondhatjuk: Ramus vallási, egyházi elgondolásai

⁹⁹ Már a XVI. század derekán akadt olyan magyar értelmiségi, aki ismerte és becsülte a párizsi filozófus akkoriban megjelent úttörő munkáját. Vö. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Bp., 1944. 60—61, 104. — Ez azonban éppúgy szinte véletlen, alkalmi „találkozás” lehetett, mint ahogy aligha volt hatással hazai — különösen „intézményes” — műveltségünk fejlődésére, hogy egy Dudith, vagy Zsámboki ismerte és becsülte Ramust. — Külön kell tehát ettől választani azokat a törekvéseket, amelyeknek az 1570-i meghívást követő évszázadban kifejezetten a rámusi reformok *hazai megvalósítása* volt a céljuk.

¹⁰⁰ Bizonyosan nemcsak ortográfiaiakat!

¹⁰¹ SpFüz. i. h.

¹⁰² Pirnát A.: ItK 1953, 383; Bán I.: It 1954, 518.

— mai tudomásunk szerint — *legfőljebb* negyed századon át hatottak. Pozitív befolyásuk érvényesüléséről valószínűleg sem 1570 előtt, sem a XVII. században nem lehet beszélni. Újfalvi sokat vitatott egyházpolitikai mozgalma lehetséges forrásainak nyomozása közben azonban lehetetlen figyelmen kívül hagyni Ramus tevékenységének ezt a kevésbé ismert oldalát.

1570 körül Ramus — néhány társához csatlakozva — egyháza zsinatain nyíltan is vitát kezdeményez. Számunkra egyelőre jelentéktelennek látszó kérdések — így az úrvacsora — fölülvizsgálata mellett elsősorban egyházkormányzási reformok bevezetését kívánják. Egy évszázaddal később a korszak kitűnő ismerője, Ramus honfitársa, Pierre Bayle e reformok lényegét így foglalja össze: demokratikus vezetést akart az egyházban, bátran szót emelt az oligarchia és a tirannizmus ellen.

Bayle nagyon tömör jellemzését teljesen alátámasztják Bullinger, Beza és mások levelei, a zsinati iratok, s az újabb földolgozások. Ramus ismételtlen és határozottan követelte, hogy szélesebb közösség döntsön a tan dolgaiban éppúgy, mint személyi, szervezeti kérdésekben, nem utolsósorban az *egyházfegyelem* dolgában.¹⁰³

Mondani sem kell talán: olyan kérdések ezek, amelyeket a jövőben semmiképpen nem mellőzhetünk Újfalvi reformjainak és lázadásának elemzésekor. Ezek az összefüggések segíthetnek megvilágítani, hogy a puritanizmus helyett, vagy mellett — nem játszhattak-e vajon szerepet Újfalvi „püspökellenes” programjának kialakításában olyan más európai példák is, mint a Ramusé?¹⁰⁴

Összefoglalva azt mondhatjuk: valamelyest külön lehet választani Ramus munkásságának, de különösen hatása kisugárzásának két oldalát: a vallásit és a világit.

1. Egyházkormányzati kérdésekben folytatott vitái és vallási nézetei (utóbbiaknak legjobb összefoglalását 1576-ban posztumusz megjelent munkája adja) a jelek szerint csak rövid ideig gyakorolhattak befolyást az európai szellemi életre. A magyar egyházi értelmiség köréből talán Újfalvi az egyetlen, akiről föltételezhető, hogy legalábbis megismerkedett „ezzel a Ramussal” is, eljutott hozzá a nézetei és föllépése nyomán keletkezett viharok a híre; hiszen Beza például még jóval Ramus mártírhalála után is módot talált a javasolt demokratikus reformok megbélyegzésére. A tények világából kétség kívül a hipotézisek birodalmába jutunk, ha föltesszük a kérdést: Ramus sokak által való ócsárlására utalva — nem gondolhatott-e vajon az egyházi vezetés tirannusainak merész bírálójára (*is*) az az Újfalvi, aki hamarosan (még a terminológiát is példaképétől kölcsönözve!) halálos veszedelmet vállal, küzdelembe bocsátkozik hatalmaskodó püspökével?

¹⁰³ Az egyházkormányzati viszályok részletes elemzését adja Kingdon j. h. (vö. 84. j.) — Sajnos rendkívül töredezett és ellentmondásos képet ad viszont a szakirodalom Ramus *vallási nézeteiről!* (Cantimori például az erkölcsi normákra szorítkozó, az olasz eretnek-radikálisokéval rokon álláspontot tulajdonít Ramusnak; Moltmann ezzel szemben az „igazi kálvinizmus” *védelmére* és belső megújítására hivatott koncepciót.) Hiányzik nagy vallási művének korszerű értékelése. A „Commentarium de Religione Christiana libri IV” 1576-i — Philipp Sindev-nek ajánlott! — posztumusz kiadását a század végéig többször újranyomták. Nem valószínű, hogy ez a könyv elkerülte volna Újfalvi figyelmét.

¹⁰⁴ E kérdés eldöntésekor figyelemmel kell majd lenni arra, hogy Újfalvi *járt Genfben*. A korábbi életrajzok erről nem tudhattak; az album adatai viszont azt bizonyítják, hogy nemcsak az idős Beza-nál tett kegyeletes látogatást, hanem Casaubonnal, más professzorokkal, sőt a polgárság kiemelkedő képviselőivel is megismerkedett (így a néhány évvel azelőtt Magyarországon is járt „Carolus” Liffort-tal). Mindez akkor is fontos, ha *nem* fogadjuk el az Újfalvi első peregrinációjára, korábbi *genfi* tanulmányaira vonatkozó föltételezést (ld. fönt: 56. j.). Kálvin városa ui. középpontja, legfontosabb színhelye volt azoknak a vitáknak és küzdelmeknek, amelyek Ramus halálával sem szűntek meg egyhamar; ott volt a legerősebb az ortodoxia befolyása, de az ellenzéki föllépés és program is sokáig hatott.

2. Sokkal tartósabb volt az iskolai gyakorlatban és — főleg protestáns területen — szinte minden tudományágban az új, ramusi metodika, logika stb. hatása. A skolasztikát radikálisan elvető, új módszer olyan kritikai álláspontot jelentett, amely bizonyos tekintetben ösztönző erő maradt egészen a XVIII. század derekáig. (Gottsched például még akkor is fönn tartás nélküli lelkesedéssel beszélt Ramusról, mint a világnézet és a természettudományos világkép forradalmi megváltoztatásának egyik leghatékonyabb előkészítőjéről.¹⁰⁵) Ebben a tekintetben is van remény arra, hogy nemcsak „találgatva”, hanem tények alapján sikerül majd Újfalvi munkásságát a gyökeres reformtörekvésekkel szembesíteni.

Összefoglalás helyett

Újfalvi Imre a századfordulón a debreceni iskola s az egész tiszántúli „intézményes művelődés” átfogó reformját valósítja meg — páratlan szakértelemmel és energiával. Ugyanakkortájt megkomponálja a magyar nyelvű énekköltészet első retrospektív gyűjteményét; s a nagyszabású kiadványsorozat két fontos részét — legendásan mostoha körülmények között: Básta hadainak grasszálása idején — közre is bocsátja. Néhány évvel később szembe mer fordulni azzal az erővel, amelyet addig maga is szolgált. (Akkor már — a fejedelemtől a fölfegyverzett hajdúságig — minden hatalom ezt az erőt támogatta; s autoritását még egy jó évszázadig tulajdonképpen senki sem vonta kétségbe, csak kinövéseit nyesegették a legjobbak.) Újfalvi vétót mond, és tiltakozó szavát nem vonja vissza, inkább vállalná a halált, s vállalja a koldusbotot.

Erős, szuverén egyéniség lehetett az, akiről mindez elmondható. Hiteles arcképe aligha áll össze valaha is a hatások mozaikköveiből.

Mégsem volt talán fölösleges megismerni azokat, akikkel találkozott, és akik — ha osztályhelyzet, műveltség, világnézet, tehetség, lelkialkat dolgában részben különböztek is egymástól és Újfalvitól — bizonyosan sorstársai voltak, s néhányan közülük példaképei lehettek. Peucer és Pierius, Gundermann és Calaminus, Cornelisz és Uytenbogaert, Arminius és Peter Baro, Snel és más Ramus-követők (mint ahogy a magyar Thoraconymus, Ceglédi, Petki meg mások) bátran tekinthetők szellemi rokonainak. (S a névsor távolról sem teljes!)

A XVI. század vége európai szellemi életének sokkal szélesebb spektruma került Újfalvi látókörébe, hogysem munkássága európai forrásának kérdését három kiragadott ellenzéki áramlat vázlatos bemutatásával lezártnak tekinthetnénk. Ezeket inkább azért volt szükséges kiemelni, hogy emlékeztessünk arra: a késői filippisták, meg a korai arminianusok, Ramus követői és sokan mások megtalálták már helyüket a századforduló európai művelődésének térképén; egy hasonló „magyar atlaszon” Újfalvit is külön hely illetné meg.

Mindez (ismételjük) nem jelenti, hogy lehetséges vagy szükséges volna Újfalvi mozgalmát a jelzett ellenzéki áramlatok függvényének, egyszerűen csak analóg jelenségnek tekinteni. A magyar hagyományokhoz szervesen kapcsolódó reformjaihoz, kulturális és irodalmi erőfeszítéseihez, majd belpolitikailag konkrét, bátor föllépéséhez képest a közel egykorú filippista disputációk vagy szabad akarat-

¹⁰⁵ A ramusi újítás *lényege* nagyon eleven példának, pozitív indításnak számított még a felvilágosodás századában is! Gottsched híres Bayle-fordításának egyik jegyzetében (Historisches und kritisches Wörterbuch. IV. Leipzig, 1744. 31.) olvashatjuk Ramusról: „Ueberhaupt ist zu merken... dass dieser erste Verbesserer, oder Zerstörer der scholastischen Philosophie... nebst dem Copernicus, allen Cartesiis, Galilaeis und Boylen die Bahn gebrochen.” Ez az idézet elgondolkoztathatja azokat is, akik már a XVII. század közepén, a ramusi filozófia magyar és kelet-európai jelentkezésében elsősorban negatívumot látnak: elkészttségünk bizonyítékát.

viták vérszegény szörszálhasogatásnak tűnnek. Hatásuk is eltörpül az Újfalvié mellett.

Egyébként az európai források kérdését sem szűkíthetjük az ellenzéki protestáns törekvésekre, hanem tovább kell lépnünk: a fentiek folytatásaképpen meg kell kísérelni annak bemutatását, hogy Újfalvi más vallási csoportokkal (heidelbergi mérsékelt protestáns-humanista körökkel, s a kálvinista ortodoxia vagy a korai puritanizmus néhány képviselőjével), illetve a filológia, a történetírás, a természettudományok legkorszerűbb áramlataival is megismerkedett. Ezeknek az irányzatoknak is lehetett hatása — pozitív és negatív értelemben egyaránt — munkásságára, sorsa alakulására. Az ilyen adatok felsorakoztatása azonban már nem lehet e cikk feladata.

*

Szabad-e hát végülis Újfalvi nagyhatású, merész, a szakítás kockázatát is vállaló föllépésének valószínű indítékai közé sorolni a századvégi — tehát a kortárs — Közép- és Nyugat-Európa vallási-ellenzéki mozgalmait, a „későhumanista lázadókkal” való találkozást?

Éppen a legilletékesebbtől kaphatunk választ erre a kérdésre. Újfalvi utolsó, ismert megnyilatkozásai perirataiból rekonstruálhatók. A fejére halált kérő vádlók és az elfogult bírál előtt mondott beszédei többízben utalnak külföldi összefüggésekre. Sajnos mindennek nyoma sincs az eddigi interpretációkban, Kiss Sándor részletes kivonataiban sem. Pedig félreérthetetlen az, amit a jegyzőkönyvekben olvashatunk. Ígéri például, hogy „Az Wittebergai dolograis megh felelek suo loco”. S nem sokkal később így vall: „Vagyon 20 esztendeje hogy en ertegetek effele effectusokat, abusosokat; de felven attul kibem most estem nem mertem indetani.” 1611-ben mondja ezt — kifakadva az egyházi hatalmaskodás ellen, mindenki ellen, „valaki az Christus tisztiben piszkál”. Számoljuk vissza a húsz esztendő, s akkor világossá válik: maga Újfalvi jogosít föl arra, hogy 1591-ben Wittenbergben kezdődött peregrinációjának élményeit, s a Nyugat-Európában szerzett ismerőseket, ismereteket a reformerré majd lázadóvá érés szempontjából fontos tényezőkként tartsuk számon.

Az idézett nyilatkozat ismeretében talán érthetővé válik, hogy miért volt szükség a három legfontosabb európai protestáns-humanista ellenzéki áramlat kiemelésére s részletes bemutatására. A konkrét találkozásoktól és a föltételezhető hatástól eltekintve is: Újfalvi és társai gyorsan eltaposott s az elhallgatás meg a hamisítások ködös homályába burkolt mozgalmát csak úgy érthetjük meg, ha nem feledkezünk meg azokról, akik pontosan egyidejűleg (éppen a jelzett két évtizedben) más országokban „értegették” — azaz éberen figyelték — a vallási, a művelődési életben s az egész közéletben elburjánzó „abususokat”. Érthető, hogy a fejlettebb nyugat- és középeurópai nemzetek legjobb fiai hamarabb „mertek indítani” mozgalmat a megcsontosodott protestáns egyházak skolasztikus és despotikus vezérkarának visszaélései ellen. S többet, sokkal többet is tudunk elméleti és gyakorlati munkásságukról, aminek hatása a korai felvilágosodásig nyomon kísérhető. Pedig annak idején az ő szervezkedésük se kerülhette el a bukást.

IMRE ÚJFALVI AND THE LATE HUMANIST OPPOSITION IN EUROPE

There may not be any other country in the whole of Middle and Eastern Europe where the Reformed (or Calvinist) trend would have been of such an importance as in the North-East region of Hungary (the so-called „Partium”) and later in Transylvania. As an established state religion it had a decisive influence not only on church life but also on the development of literature, science, arts as well as on politics. Thus anti-Hapsburg fights for national independence were interwoven with religious struggle.

All that did not mean the harmonious development of a homogenous Protestant culture, but brought about a fairly sharp internal antagonism. A polarisation took place here, too, though not so quickly and briskly as in the Netherlands and Britain. On the one hand the forces of the Reformed orthodoxy proved to be more and more conservative, on the other the representatives of the opposition seem to have become more and more radical. We have a pretty thorough knowledge of the details of this struggle in the years after 1630, but we know very little about the period of the Hungarian „late humanism” (cca. 1580—1630.)

At the above-mentioned period, in the decades preceding the 17th century and afterwards there was not a powerful, anti-orthodox internal opposition movement on Hungarian soil but there was an outstanding „revolting spirit”, Imre Újfalvi (his full name was: Emeric Szilvásújfalvi Anderkó). We do not know the date of his birth or death. He finished his studies in 1595, and first he was the rector of the Debrecen school, then he became minister and senior in Nagyvárád. He was a man of encyclopaedic learning, a scholar of creative mind with a vast field of interest: a philologist, a mathematician, a theoretician of pedagogy and a clever organizer of culture. Towards the turn of the century he gives a new impulse to printing books in Hungarian territory east of the river Tisza. The reform of education is connected with his name and at the same time he composed the first retrospective collection of Hungarian song-poetry, he published the first Hungarian bibliography etc.

In his successful career there is, however, a sudden turning point. In 1607 he is the religious leader of a territory of the utmost importance from the point of view of internal political struggle but at the end of the same year he is called the “plague of the Church” by the Reformed synod. His followers are frightened off, then by means of physical and mental tortures he is forced to sign an abjuration. Later he is discharged from ministry and sent to prison. On handing him over to civilian authorities his enemies demand a death sentence. During the reign of Prince Gábor Báthori he was carried off to prison in irons, later when Gábor Bethlen came into power he was exiled, following a decision of the Prince's Council. The last facts concerning him date back to 1616, he gets alms as a beggar from the town council in Kolozsvár.

As to his literary activity and his work as an organizer, as well as his lawsuits, we have pretty full knowledge owing to the researches of T. Schulek, T. Klaniczay, K. Csomasz Tóth, S. Kiss, J. Herepei and B. Nagy Kálozi, but the reasons of his controversy with his bishop are very obscure, and we have no data as to the original subject of the controversy. The only thing we know is that in his later lawsuits he takes a strong line against the bishop's despotic measures. Starting from this point some people were driven to the conclusion that he may have protested in general against bishopric, and thus they saw in him the forerunner of the Hungarian puritans, demanding a Presbyterian Church government.

The present paper endeavours to prove that Újfalvi was well acquainted with the most important religious-oppositional trends of late humanist character in Western Europe towards the turn of the 16th—17th centuries, and that they may have had a stronger influence on his educational reform, on his “innovations” and religious-ecclesiastical movement than puritanism. As point of departure for our thesis may serve the only piece of Újfalvi's lost manuscripts, which has turned up lately, his “album amicorum”, he began to use in Wittenberg in 1591 and into which notes are entered up to 1614. (The booklet in manuscript can be found in the Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, “Oct. Lat. 150.”.)

The most important entrances shown in photos support his being acquainted in his early years at least with the persons as follows:

1. The belated partisans of Melanchthon who had been expelled by Lutheran orthodoxy, or worked in Saxony in almost illegal circumstances, among others Caspar Peucer, Melanchthon's son-in-law, just released from prison; the exiled Urban Pierius, Cristoph Gundermann and many others (see pictures above on pages 13-16.)

2. Such outstanding representatives of the humanist-liberal church-party in the Netherlands as Arent Cornelisz, Franciscus Junius sen., Rudolf Snel van Roijen, Johannes Uytenbogaert and Jacobus Arminius. This list may be completed with Peter Baro, professor at Cambridge whom Újfalvi met in 1595 when he had to leave his chair because of the controversy around the "Lambeth articles", because of the profession of views which are looked upon as „Arminianism". (See pp. 24-28 above.)

3. Finally Újfalvi met the followers of Pierre de la Ramée, too, during his peregrinations, but it is even more important that by the lines he wrote under Ramus' picture he revealed his deep sympathy for this distinguished French scholar who started such violent discussions with his innovations in logic and religion. (See pp. 33-35 and 40 above.)

Among all these data, those proving his acquaintance with Arminius and his followers are of the greatest interest. For Újfalvi's movement coincides exactly with the sharpening of the religious-political struggles in the Netherlands, ending with the Synod of Dordrecht, and this coincidence as well as his acquaintance with the Arminians may well prove our hypothesis that in Újfalvi's case similar phenomena must have occurred. The early presence of such ideas (arminianism or remonstrantism) in Central and East Europe has not been proved as yet.

ADALÉKOK DÖBRENTAI
ERDÉLYI MÚZEUMÁNAK IRODALOMSZEMLELETÉHEZ
(BUCZY EMIL TANULMÁNYAIRÓL)

A magyar felvilágosodás első két évtizedének csodálatos szellemi virágzását erőszakosan szakította félbe a magyar jakobinus mozgalom vérbefojtása és az abszolútizmusnak a szellemi szabadságot korlátozó rendszere. Ezért a XIX. század első két évtizedében úgyszólván mindent újra kellett kezdenie a magyar kultúra s különösen az irodalom fellendítésén fáradozóknak. Ennek az újrakezdésnek volt terrénuma a nyelvújítás küzdelem-sorozata is. Az utóbbi évtizedek irodalomtörténeti kutatása feltárta a nyelvújításnak nevezett mozgalom összefüggéseit az ízlésbeli, filozófiai és politikai törekvésekkel. Míg azonban ez összefüggések az 1810-es évek közepéig többé-kevésbé áttételesen jelentkeztek neológia és orthológia harcaiban, s a publikálási lehetőség korlátozott volta miatt inkább a kortársi levelezésben, elsősorban a kor vezéregyéniségének, Kazinczynak levelezésében kísérhetők figyelemmel, addig 1814-től egy új, nagyigényű és egyetemes érdeklődésében éppúgy, mint nevében is Batsányiék Magyar Museum-ára emlékeztető folyóirat, Döbrentei Erdélyi Múzeuma ad nyilvánosságot a gondolat- és ízléstörténeti jellegű polémiáknak és tanulmányoknak. Az 1818-ig fennállott folyóirat megjelent 10 füzetének jelentőségét a szellemi újrakezdés folyamatában elég régóta sejtí ugyan irodalom- és tudománytörténetírásunk, teljes anyagának komplex feltárása azonban még mindig nem történt meg: máig sem készült egyetlen monográfiája sem.

Érdekes módon épp az a korszak, melynek pedig ízléstörténeti előfutára volt: a magyar romantika korszaka merítette feledésbe igen jelentős kezdeményeit szerkesztője, Döbrentei Gábor későbbi szereplésének megítéltetése miatt. Mivel korábbi mesterével, Kazinczyval az Akadémia titkárságának betöltése körül vívott küzdelmekben, a szellemi élet irányításában monopóliumra törekvő ifjú romantikus nemzedékkel pedig a Conversations lexicon pörében szembekerült, egykori érdemeit is elfelejtették s akik nem ilyen „elfogultság”-ból fordultak vele szembe, azok azért nem rehabilitálhatták, mert Katona Bánk bánjának „félreismerése” is őt terhelte az irodalmi köztudat szerint.

A perújrafelvételi kísérletek már a múlt század utolsó évtizedeiben, a pozitívizmus jegyében megindultak. S különösen az Erdélyi Múzeum köréhez tartozó írók levelezésének fokozatos ismerteté válna jelentős annak a kedvező fordulatnak az előkészítésében, mely mai szakirodalmunk lényegében pozitív állásfoglalásához vezetett. Igaz, hogy a századforduló körüli évtizedek nacionalizmusa az Erdélyi Múzeum érdemeit a nemzeti kultúra újjászületési folyamatában csak egyik oldaláról emelte ki, s ebben nagy szerepük volt az erdélyi irodalomtörténészeknek: elsősorban az erdélyi szellemi közélet visszamagyarosításának kezdeményezőjét s a Másik Haza nemzeti ügytől elidegenedett arisztokráciájának szellemi visszahódítóját ünnepelte benne. Igaz, hogy az összefoglalóbb jellegű munkák, amennyiben teljességre törekedtek — 1. Radnai¹ könyve — témájuknál fogva is foglalkoztak a folyóirat gazdag irodalom-

¹ Radnai Rezső: Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817. Bp. 1889.

elméleti és kritikai anyagával. Az új eredmények következtében viszont ismertté vált, hogy Kazinczy és Döbrentei fegyverbarátsága kisebb súrlódások ellenére a folyóirat megjelenésének éveiben csaknem zavartalan volt, sőt Kazinczy 1816-os erdélyi utazása és a Tudományos Gyűjtemény 1817-es megindulása után az Erdélyi Múzeum volt az igazán „kazinczyánus” folyóirat. Ami pedig a Bánk bán elhallgatásának vádját illeti, bár adatok nemléte nem tekinthető teljes értékű ellenbizonyítéknak, Gyalui Farkas tanulmánya óta² elég valószínűnek látszik az a Beöthy Zsolt óta élő gyanú, hogy Katona drámája sosem jutott el a Döbrentei-féle bírálóbizottság kezébe. A magyar irodalom korabeli nagyjaihoz fűződő pozitív elfogultságot tehát az utóbbi félszázad kutatásai megfosztották Döbrentei-ellenes élűktől s így lehetővé vált, az anyag jó részének birtokában, elfogulatlanabb felmérés megkísérlése.^{2/a} Igazi jelentőségének megközelítése azonban csak az ízléstörténeti szempont előtérbe nyomulásával vált lehetségessé. Ezt a munkát nálunk csak a marxista irodalomtudomány volt képes elvégezni, amikor Szauder József tanulmányaiban³ tisztázta a folyóirat jelentőségét az ízlésváltás előkészítésében, a romantika néhány eszméjének nyomatékos népszerűsítésében.

Amióta Szauder az 1954-es akadémiai romantika-vitán a klasszicizmus fokozatos hanyatlásának és a magyar romantika kezdeteinek szociológiai okait tisztázta, s a magyar romantika forrásvidékét időbelileg a Habsburg-udvar és a magyar közép-nemesség forradalomellenes kompromisszuma felbomlásának idejére, az 1814—1818-as évekre lokalizálta, azóta az új irányzat, a romantika elemeinek felkutatása képezte az 1810-es évek felé forduló irodalomtörténeti érdeklődés fő tárgyát. Szauder is említett tanulmányaiban elsősorban ebből a szemszögből vizsgálta az Erdélyi Múzeum tanulmányanyagát s különösen a Döbrentei írásaiban megjelenő zseni-elméletet és a romantikus jellegű eredetiség-igényt. A korai romantika szempontjából kiaknázható anyagot mikrofilológiai kutatással még lehetne ugyan szaporítani, mégis úgy tűnik, hogy Szauder minden lényeges momentumra felfigyelt tömör összefoglalásában. Egy ilyen megközelítés viszont, mely csak egy, a jövőben kibontakozó ízlés és irodalmi irányzat csíráit óhajtja feltárni, nem törekedhet a folyóirat ízlésbeli összképének megrajzolására. Ez már az MTA Irodalomtudományi Intézete által tervezett irodalomtudomány-történeti kézikönyv feladata lesz.

Tanulmányom természetesen nem törekedhet ilyen teljességre, hisz úgyszólván csak egyetlen színt ragad ki a folyóirat gazdag színekéből. Későbbi tanulmányok terve még Buczy Emil és az Erdélyi Múzeum kapcsolatainak teljes feltárásáról is lemondásra kényszeríti. A folyóirat irodalomszemléletének teljességéhez ugyanis Buczy itt nem tárgyalható szép számú megjelent költeménye is hozzátartozik. Jelen keretek között azonban még az Erdélyi Múzeumban megjelent, illetve annak szánt tanulmányai mindegyikével sem foglalkozhatom. Megjelent tanulmányai közül az első kettőt: 1., „Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az ízlés munkájában”. E. M. 1817/7. füzet 86—128 p. 2., „A görög genie kifejtődése okainak sajtódtása.” E. M. 1817/8 f. 135—157 p., fogom elsősorban tárgyalni, mint leginkább általános irodalomszemléleti és esztétikai vonatkozásokat tárgyaló írásokat, míg megjelent tragédiaelméleti tanulmányának,⁴ valamint ide szánt, de csak egy évtizeddel

² Gyalui Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán. Erdélyi Múzeum. 1931. 1—13 p.

^{2/a} Itt kell megemlíteni az erdélyi irodalomtörténészek újabb publikációi közül Jancsó Elemér Döbrentei-monográfiáját (1944) és egyéb tanulmányait, valamint levélközléseit és Benkő Samu tanulmányát (Korunk, 1957).

³ Szauder József: A romantika útján c. tanulmánykötetéből elsősorban „A magyar romantika kezdeteiről” (7—49 p.), „A romantika útján” (180—223 p.) és a „Génusz száll” (224—247 p.) c. tanulmányok.

⁴ „A tragoedia legfőbbje a görögöknél s mostani álláspontja.” E. M. 1818/9 f. 3—36 p.

később megjelent líraelméleti írásának⁵ elemzését későbbi, hasonlóan körülhatárolt témájú dolgozatok feladatának tekintem.

A két tanulmányt nem lehet a folyóirat egészétől elszakítva értelmezni. Bennük is, csak valamivel rendszerezettebben és koncepciózusabban, ugyanazok az uralkodó jellemvonások olvashatók ki, melyek a kor folyóiratirodalmához viszonyítva aránylag homogén ízlésű, mégis az átmeneti kor minden jellegzetességét, többek között eklekticizmusát is magán viselő Erdélyi Múzeum egészét is jellemzik. Erre vonatkozóan a legjobb példa maga Döbrentei, akiről régebben is tudták, hogy absztrakt elméleti nyilatkozataiban modernebb és bátrabb volt, mint azok kritikái alkalmazásában a konkrét irodalmi művekre. Az is közismert, hogy az „Eredetiség és jutalomtétel” zsenielmélete és a herderi nyelvesztétikai felfogás közelébe jutó „A magyar literatúrát illető jegyzések” valószínűleg Kölcseyhez szóló sorai mellett mennyire visszariadt egyrészt saját zsenielméletének következményeitől (l. Szauder fejtegetéseit Döbrentei és Kölcsey levelezéséről), másrészt Kazinczy Kjsfaludy Sándor kötetét ért bírálatának olvasói visszhangjától. Az azonban még nem derül ki elég nyomatékosan a szakirodalomból, hogy nemcsak a szerkesztő megriadásáról, szükséges opportunizmusáról és nem csupán elvont elmélet és gyakorlati alkalmazása között meghúzódo szakadékról van szó, hanem Döbrentei irodalomelméleti nézeteinek belső ellentmondásosságáról. Pontosabban arról, hogy átmeneti ízlésű korban eklektikus hajlamú elméleti embernek nem nehéz összeegyeztetni végső kifejlésükben egymásnak ellentmondó irodalomelméleti felfogásokat.

Nem csupán a drámapályázatra befutott művek értékelése során fejezi ki pl. a drámai hármas egység követelménye iránti rokonszenvét, hanem abban a tényben is, hogy amikor Boileau L'art poetique-jét lefordítja,⁶ ellentétben a többi fejtegetéssel függesztett gyakori vitázó lábjegyzetekkel, Boileau tragikum- és drámaelméleti fejtegetéseit minden vitázó megjegyzés nélkül közli. Csak ez az egy momentum is figyelmeztethet arra, hogy Döbrentei bizonyos vonatkozásokban mennyire két lábbal áll még a klasszicizmus poétikai rendszerének alapján, sokszor még a rokokó és a neoklasszicizmus alapján végbement műfaji változásokat, sőt a francia racionalista klasszicizmus és gottschedi változata ellen folytatott diadalmas vitákban kibontakozó új elméleti irányzatok poétikai vívmányait sem veszi eléggé figyelembe. Igaz, hogy zsenielmélete meghaladja a racionális klasszicizmus felfogását, de a Querelle des anciens et des modernes vitájában ezt a felfogást túlzó egyoldalúsággal csak a modernnek képviselték, Boileau ebben a tekintetben közelebb állt az antikvítás zseniről vallott felfogásához, s erről az állásponttól, különösen Longinosz boileau-i újrafelfedezése után, nem volt nehéz eljutni az angol és német neoklasszicizmus preromantikus ízü zsenikultuszához. Az eredetiség-fogalom pedig az Erdélyi Múzeum elméleti anyagában (az egyes nemzeti irodalmakat ismertető tanulmányokban, Döbrentei és Buczy írásaiban) nem annyira az individuális zseni egyéni eredetiségét, mint inkább a nemzeti eredetiséget hangsúlyozza. Ez a követelmény pedig Közép-Európa környező országainak némelyikében valóban romantikus jellegű, hisz csak a romantika kora teljesíti ki, de a nagyobb európai irodalmakban már a reneszánsz és a klasszicizmus idején jórészt megvalósult és ezért nem par excellence romantikus követelmény.

Egyébként ma joggal látja az 1810-es évek központi jelentőségű stílusirányának irodalomtudományunk azt a németes-görögös neoklasszicizmust, mely az erudíció-

⁵ „A lyrica poesis okai s a lyricusok.” Felsőmagyarországi Minerva. 1828. 1527—41 p. Az Erdélyi Múzeumban jelent volna meg, de a folyóirat megszűnése ezt megakadályozta.

⁶ Boileau Despreaux élete s Poétikája. E. M. 1817/7 f. 21—79 p.



val, az iskolás klasszicizmussal, de a franciás racionális klasszicizmussal is szembe-
fordulva, sok vonatkozásban előkészíti a romantikus ízlésváltást.^{6/a} Ennek a jegy-
ben alkotnak a kor legjelentősebb írói: Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, ennek a modern
s egyben mégis klasszicista stílusművészetnek jegyében zajlik le minden Quintilianusra
való hivatkozás ellenére is a nyelvújítás mozgalmának lényegében irodalmi nyelv- és
stílusújító küzdelme, többet tanulva az Adelunggal szembe forduló, de a filantrópok
purizmusát is elkerülő, a kanti szubjektív-zseni elméletre is támaszkodva a nagy
írók nyelvteremtő ízlésének jogait hirdető nagy német klasszikusok, Wieland, Goethe,
Schiller stb. írói gyakorlatából, mint a három stílusnem klasszicista elméletéből.

De ha Kazinczy kantiánus ízlésfelfogása és Kölcsey kanti-fichtei génuszelmélete
a maga romantikus elánjával nem is tud uralkodóvá válni az Erdélyi Múzeum köré-
ben, sőt a folyóirat első füzeteinek erős németessége s elsősorban Döbrentei írásai-
ban, valamint Pataki Mózesnek a római literatúrát ismertető tanulmányában⁷
érvényesülő herderi preromantikus vonulata háttérbe is szorul, mint a széles olvasó-
közönség köreiben még uralkodó latinos irodalmisággal össze nem egyeztethető
ízlésbeli radikalizmus, ugyanakkor a XVIII. századi neoklasszicizmus egy kevésbé
radikális, de szintén a romantikát előkészítő áramlatának befolyása tűnik elő az
utolsó évfolyamok füzeteiben, részben a német neohumanizmus görögsgékkultuszával
összefonódottan, részben még azt megelőző elméleti fejlődés alapján. Ez pedig az
angol szenzualizmusból kiinduló preromantikus elméleti irányzat, melyre minden
Homerosz-, Milton- és Osszián-kultusza ellenére is alapjában a klasszicista normák-
hoz való elég nagyfokú hűség jellemző.

Kis Jánosnak, Kazinczy egyik legjobb barátjának fordításai Addison és Steele
Spectator-ából a Locke-i wit-ről és az allegóriákról éppúgy ebbe a vonulatba tarto-
znak,⁸ mint Hugh Blairnak, a Viétor által joggal preromantikusnak nevezett gondol-
koznak,⁹ a népszerű retorika szerzőjének kultusza. Döbrentei, Buczy is többször
hivatkozik rá, Kis János még jóval később is lefordítja és Shakespeare eredeti zseni-
jéről, ugyanakkor az időegység ellen elkövetett hibáiról szóló fejtegetése szinte
sztereotipikusan ismétlődik náluk.¹⁰ S az angol elméleti fejlődésnek más jegyeit is
lesz módunkban kimutatni Buczynál. S nem vitás, hogy a Göttingában,¹¹ a német
neohumanizmus bölcsőjében járt Kis Jánosnál ez ízléstörténeti konzervativizmus
kifejezője is, amikor a német grekomania jakobinus ízü emlékeitől megriadtan a
Horatiust és Ossziánt összeegyeztetni képes blairi elmélethez menekül, de 1795
katasztrófája miatt még ez az álláspont sem mondható korszerűtlennek Magyaror-

^{6/a} Szauder József: A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a Felvilágosodás magyar irodal-
mában. Filológiai Közöny 1969/1—4. 66. p.

⁷ Pataki Mózes: A római poézis története. E. M. 1814/1 f. 114—141 p. A tanulmányt Pataki
a „Charaktere der vornehmsten Dichter aller Nationen” c. sorozat anyagából állította össze, mely
Sulzer: Allgemeine Theorie-jának kiegészítéseként született. Szauder utal romantikus jellegű eredeti-
segfelfogására. i. m. 26 p.

⁸ Kis János: Az Anglus Szemlélő. E. M. 1817/7. 132—173 és „Az Anglus Szemlélő folytatása.”
E. M. 1817/8. 3—40 p.

⁹ Viétor, Karl: Die Idee des Erhabenen in der deutschen Literatur. In: Geist und Form. Bern,
1952. 257 p. „Der verschiedenste Theoretiker dieser vorromantischen Richtung (t. i. a kedély és érzel-
mi entuziaszmus kifejezésére szolgáló, homályos és formátlan, zenei stílusnak. Cs. L.) in England
wurde Hugh Blair.”

¹⁰ Blair Hugó Rhetorikai és Aesthetikai leczkéi. Kis János ford. 1838. I. 44—47 p. ld. Döbrentei:
Az első füzetbeli jutalom kihirdetésére béküldetett szomorújátékokról. E. M. 1818/10 f. 136 p.;
Buczy E.: E. M. 1817/7. 105—106 p.

¹¹ Göttinga Hannoverhez tartozott, Hannover és Anglia uralkodóházának kapcsolata pedig
talán nemcsak a viszonylagos tanszabadságot s így a neohumanizmus kialakulására kedvező feltéte-
leket biztosította, hanem az angol kultúra iránti fokozott érdeklődést is, ez pedig Kis János érdeklő-
dését is irányíthatta.

szágon akkor, amikor pedig Németországban a weimari klasszicizmus szigetét is veszélyeztetik a romantika hullámai. Míg ugyanis Fr. Schlegel, aki Napoleon uralmának első éveiben még az „Európa”-t szerkesztette Párizsban, s kölni katolizálása után a Habsburg-monarchiában működve, Napoleon bécsi tartózkodása idején épp Pestre menekülve romantikát és Napoleon elleni német nemzeti mozgalmat egyeztet elméletileg, addig Magyarországon a kompromisszum felmondásának és a Habsburg abszolutizmussal való fokozatos szembekerülésnek éveiben szükségszerűen kell visszanyúlni az 1795 előtti nemzeti fellendülés eredményeihez, végig nem vívott vitáihoz. S ahogy Szauder kimutatta Döbrentei eredetiség-programjában Kármán Urániájának hatását, ugyanúgy kimutathatók az Erdélyi Múzeum néhány tanulmányában, de különösen Buczy első tanulmányában a kassai Magyar Museum Batsányi-tanulmányainak, valamint Verseghy Sulzer-fordításának gondolatai.¹² Batsányi volt az, aki Rájinissal való vitájában, főleg Milton illetve az antik eposzok (Homérosz, Vergilius) összehasonlító értékelése vonatkozásában először adaptálta radikálisan az angol elméleti fejlődést és az általa kiváltott német preromantikus törekvések eredményeit, még mielőtt megismerkedhetett volna Herder és a német neoklasszicizmus görög-ség-kultuszával. Ez a lényegében végig nem vitatott Milton-polémia az újrakezdés évtizedében éppúgy kísért emlékként a Magyar Museumot kassai tanulmányai idején elolvasó Buczy Emil fejében,¹³ mint a mérsékeltabb és a szabály és zseni antinómiáját a maguk számára véglegesen az utóbbi javára eldönteni nem tudó, ízlésükben a preromantika felé hajló klasszicisták fejében. E problémák újrafelvetődését nem lehet tehát ízléstörténeti anakronizmusnak tekinteni. A felvilágosodás századának európai ízlésfejlődését, a hagyományos műfajok, esztétikai és poétikai terminus technicusok új elemekkel és jelentésrétegekkel való feltöltődését és átrétegződését a magyar felvilágosodás irodalmának két évtizede rohamos fejlődése ellenére sem tudta végiggondolni és -érezni. A megszakadt fejlődés utáni újrakezdés lázában irodalmunk tehát felszívja a klasszicizmus belső feloldódását elősegítő angol és német neoklasszicizmus hatását, hogy azután rohamos gyorsasággal alakíthassa ki saját nemzeti romantikáját.

Rátérve Buczy tanulmányainak elemzésére, néhány szót szerzőjükről is. Nagyműveltségű tanárember volt, aki jeles klasszikus műveltségét a piarista rendből való kilépése után 1806–08 között Bécsben gazdagította s közben a német kultúra korszerű áramlatain kívül volt alkalma megismerkedni a császárvárosban élő magyar irodalmi központtal is. Majd 1816-ig Nagyszébenben tanít retorikát, Döbrentei biztatására először valósítja meg e tantárgy keretén belül az esztétika oktatását Erdélyben 1813-tól kezdve. Később főúri családoknál nevelősködik Döbrentei erdélyi tartózkodásának végéig. A század első évtizedében költői gyakorlatot is folytat, ennek a pályaszakasznak több költeménye az Erdélyi Múzeumban jelenik meg. Döbrenteivel csak 1810 után ismerkedik meg, de 1812-től sűrű levélváltásuk nyomai maradtak fenn. Döbrentei legszűkebb baráti és tanácsadói köréhez tartozik, az Erdélyi Múzeum megindításáért folyó küzdelem egyes szakaszaiba éppúgy bevonta őt Döbrentei, mint egyes tanulmányainak terveibe. A „Magyar literatúrát illető jegyzések” ifjú költője Szauder filológiai apparátussal bizonyító fejtegetése óta elsősorban Kölcsyvel azonosítható. De a tanulmány tervét Döbrentei már 1812. aug. 5-én írt levelében közli Buczyval,¹⁴ s mivel egy korábbi levelében, (1812. jan. 31.)

¹² Batsányi tanulmányairól ld. Tarnai Andor: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita. ItK. 1959. 67–83 p. és a Batsányi kritikai kiadás II. kötetének jegyzeteit.

¹³ Lázár Béla: Buczy Emil élete és irodalmi munkássága. Bp. 1888. 7–8 p.

¹⁴ Pontosabban azt jelenti, hogy a „Hexameterrel való élés a régi és mostani nemzetek között...”-et írta le, „...hol a leoninisták ellen szólok. Célomra való például az Igazsághoz írt Ódát

barátja költészetének homályosságát bírálja,¹⁵ feltehető, hogy a tanulmány keletkezésében Buczyhoz való kapcsolatának is része lehetett. Igazán jelentőssé az Erdélyi Múzeummal kapcsolatos szerepe elemzendő tanulmányainak közlésével vált.

Viszonya az antikvitáshoz élő és alkotó kapcsolat volt. Költői gyakorlatára elsősorban Horatius hatott,¹⁶ s mint látni fogjuk, valószínűleg az antik Stoa hatását lehet érezni közszellem-felfogásán. De jól ismerte a görög irodalmat is, Homéroszt gyakran említi tanulmányaiban, Toldynak írt 1827-es önéletrajzi levelében¹⁷ pedig kedvenc auktorai között sorolja fel Szophoklészt, Pindaroszt, Hérodotoszt, Xenophont, Platont, Plutarchoszt. A felvilágosodás racionalizmusának és szubjektivizmusának Szókratész-kultuszával szemben szimptomatikus Platón iránti rajongása, majdnem valamennyi dialógusát lefordítja,¹⁸ sajnos, kiadásra nem kerültek, csak kéziratban maradtak fenn.

A modern fejlődés vonatkozásában korában nem egészen szokatlan, de Döbrenteiéktől eltérő nyomatékot ad műveltségének az, hogy — katolikus lévén — nem a németiségtől kapta a döntő szellemi indíttatásokat. Igaz, hogy tanulmányaiban ismerni látszik a Winckelmann utáni német neohumanizmus eszméit, s olasz műveltsége is rokon a Dantét is fordító Döbrenteiével, viszont önálló szint biztosít neki az angol irodalom viszonylag alapos ismerete, s főleg az angol moralisták iránti vonzódása. Önéletrajzi levelében Shakespearen, Miltonon, Ossziánon kívül Thomsont említi az angolok közül kedvelt írói sorában, s ezt a momentumot különösen fontosnak érzem, hisz közismert Thomson kapcsolódása Shaftesbury újplatonista-újsztoikus moralisztikájához.¹⁹ Műveltségéről ennyit s most nézzük tanulmányait.

Stílusa nehézkes, időnként idegenes, nehezen értelmezhető, gondolatmenete csapongó és önmagába gyakran visszatérő. Ezt a szaggatott, az aforizmaszerűségtől csak a bőbeszédűség által elhatárolt gondolatort, a szaggatottságot megszerkesztve, pontokba szedi. Nem csoda, hogy nem volt népszerű olvasmány s akik lelkesen fogadták, azok is csak a magyar nyelvújítás frontjaira utaló XV. pont állásfoglalása miatt lelkesedtek. Ezért nincs értelme kanyargós fejtegetései merev követésének, inkább megkísérlem gondolatai csoportosítását a legfontosabbnak tűnő problémák köré. A továbbiakban az ízlésről szóló tanulmányát (T. I.)-nek, a görög zseniről szólót (T. II.)-nek jelölöm.

1. Mivel tárgyalandó tanulmányai összterjedelmének kb. fele, tragédia- és líraelméleti tanulmányának túlnyomó része az antikvitás értelmezésével foglalkozik, ennek a problémakörnek a megvizsgálása első feladatunk. Ezen belül is Buczy görögség-képét értelmezzük először.

1.1. A görög zseni kifejlődésének leírásában nagy nyomatékot ad a földrajzi környezet és a politikai viszonyok befolyásának. Ez a felvilágosodás történelem-szemléletében általánosan elterjedt klímaelmélet (Montesquieu) és winckelmanni

kezdetét hozom-fel.” ItK. 1943. 50 p. Ez a rész azonban „A magyar literatúrát illető jegyzésekben” jelent meg. E. M. 1815/3. 108 p.

¹⁵ ItK. 1943. 48—50 p. és Lázár Béla: i. m. 23 p. Ugyancsak a homályosság az egyik vádja Kölcsy ellen neki írt levelében.

¹⁶ Líraelméleti tanulmányában különösen Horatius költészetét dicséri, egyes költeményeire gyakorolt hatásáról ld. Lázár Béla: i. m. 18 pp.

¹⁷ Lázár Béla. i. m. 28 p.

¹⁸ u. o. 47 pp.

¹⁹ Shaftesbury és Thomson „Seasons”-jának kapcsolatára vonatkozólag ld. Wolf, Erwin: Shaftesbury und seine Bedeutung für die englische Literatur des 18. Jds. Tübingen, 1960, 169—186 p. A kedvelt írók névsorában Moore és Byron neve 1827-ben már romantikus vonzalmat mutat, de 1817-ben megjelent tanulmányaiban még nem említi őket, itt tárgyalásuk tehát nyilvánvalóan anakronizmus volna.

szabadságelmélet közvetlen hatása is lehet, de lehet közvetett, már csaknem a köztudatba felszívódott hatása is, hisz Sulzernek a kor Magyarországon is általánosan ismert *Allgemeine Theorie*-je a „Geschmack” címszó alatt német populárfilozófusok műveit ismertetve is összefoglal ilyen álláspontokat²⁰ és másik címszavának, a „Künste; Schöne Künste”-nek Verseghy-féle fordításában is benne van ez a már szinte közhellyé vált felismerés.²¹

1.2. A továbbiakban azt érdemes megvizsgálni, hogy a német neohumanizmus görögségkultusza mennyiben befolyásolta felfogását.

A hagyományos, grammatikaközpontú filológizálással szemben, mely a hanyatló humanizmust és a reformáció oktatási rendszerét egyaránt jellemezte, éles fordulatot jelentett a német egyetemeken, elsősorban Göttingában kialakuló új klasszika filológiai iskola, mely a görögséget egész életformájában és szellemében igyekezett megragadni. Ez az iskola nagy szellemtörténeti lendületet nyert a Winckelmannból és Herderből kiinduló klasszikus német irodalomtól s egy mindenoldalúan fejlődő humánus eszményének szolgálatába igyekezett állítani a német iskolarendszert és oktatást is a XIX. század első évtizedeiben, elsősorban Humboldt működésének következtében.²² Egyúttal azonban utópisztikus kifejezőjévé is vált a németiség eszményi társadalom utáni vágyódásának.²³ Közben különböző periódusaiban a társadalmi ill. az egyéni szabadság és egymáshoz való viszonya problematikáját különböző módon oldotta meg. Winckelmannnál nagy nyomatékot nyert a társadalmi szabadság, mint előfeltétel, de aztán vizsgálódásának középpontjába egyre inkább az ilyen talajon nyert egyéni tökéletesség esztétikai szemlélete került. Goethe és Schiller humanizmusa, különösen a jakobinus grekomániától való elhatárolódás szakaszában az individuális mindenoldalúságot állította figyelme középpontjába. Herder viszont a népszellem objektív idealista elmélete alapján a nemzeti nyelvben is kifejeződő kollektív génusz jelentőségét hangsúlyozta elsősorban, de még az organikus fejlődés alapján. Ennek adott radikálisabb fordulatot a német jakobinizmus grekomániája, melyben az 1790-es évek közepén a későbbi romantikus nemzedék egyes vezetői is osztoztak (elsősorban Fr. Schlegel), s melynek legtisztább s egyben legtragikusabb képviselője Hölderlin volt.

Buczy a görög génusz kifejlődésének elsősorban a nemzeti okait vizsgálja. A görög paideia alapos ismerőjeként a kalokagathia eszményének megvalósítására szolgáló valamennyi görög intézmény (a gymnaziontól a négy nemzeti játékig) és művészeti ág, sőt a görög gondolkodás virágzása is foglalkoztatja s mindezen területeken a „tökélet” fokára való felemelkedést állapítja meg. Ebben a virágzásban viszont döntő szerepet tulajdonít a köztudatnak, (ő maga nevezi zárójelben sensus communisnak) melynek elemei a hazaszeretet, nemzeti érzés, a görög hitvilág (mithológia), a nemzeti ideál, mely az élet tényeinek s a nagy nemzeti jelentőségű tetteknek idealizálására, a Fenn (sublimitas) régiójába való felemelésére tör, s erre hajtja a zsenit. A génusz tehát Buczy görögségében sosem öncél, individuális kiteljesedés; csak a közösségben és közösségért kiteljesedő, a nemzeti nagyságot szolgáló alkotó

²⁰ Sulzer, J. G.: *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*... Frankfurt-Leipzig. 1798. 3. kiad. II. 410 p.

²¹ u. o. III. 92 p. Nemcsak a politikai szabadságról, hanem az etruszk és görög szépművészetek aranykorának a közelet intézményeivel való összefonódottságról is beszél. Verseghynél Magyar Museum. II. 407.

²² Id. Paulsen, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*... 3. kiad. Berlin—Leipzig, 1921. II. 3—46 és 191—442 p. Magyar hatására Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1772—1848*. Bp. 1927. II. 217—363 p.

²³ Az ide vágó gazdag szakirodalomból megemlítem Rehm, Walther: *Griechentum und Goethezeit. Geschichte eines Glaubens*. Leipzig, 1936. c. művét.

művész, akit a görög polisz nyilvánossága ihlet alkotásra, s akinek művét is a közszellem fogadja be, hogy általa az ízlés magasabb fokára emelkedjék.

Részletesebb vizsgálat kiderítheti, miben közös s mennyiben tér el ez a koncepció a német neohumanizmusétól. A közszellem radikális hangsúlyozása Herderhez közelítené, de az, hogy nem a görögség homéroszi korszakát, s általában autochton nemzeti kultúrája eredetiséget hangsúlyozza, mint Herder — s nyomán később nálunk Kölcsy — hanem a periklészi század egyetemes kulturális virágzását, már jelent némi különbséget, s inkább Winckelmannhoz közelíti.

Ugyanígy a politikai szabadság jelentőségének hangsúlyozása, melyben egy érdekes momentumra érdemes felhívni a figyelmet. Ismeretes Winckelmann érdeklődése Harmódiosz és Arisztogeiton alakjainak művészi emlékei iránt. Ebben nyilvánvaló a kis német zsarnokságok által megkeserített életű ember vonzódása a zsarnok gyilkosai iránt. Főművében ezt objektív tényközlés mögé rejti, de egy levélben éles kifejezést kap ez a tartalom: „...ich glaubte im Stande gewesen sein, einen andern und mich selbst aufzuopfern, wenn Mördern der Tyrannen Ehrensäulen gesetzt würden...”²⁴ Hegel berni korszakának egyik írásában ez a problematika jakobinus elánnal így hangzik: „...wo unsere Harmodiusse und Aristogitone, denen wir als Befreier unserer Landes Skolien sängen?”²⁵ Buczynál a fogalmazás tényközlőbb, de a példa maga a kor irodalmában nem gyakori, s ezért mégis figyelemre méltó: „A míveltség főbb pontjára ért Athénében a Harmodiosz s Arisztogiton dicse egy Kallistratosz skolionjából (ívó dal) ismeretes, honnyi lételt érző görög a vígság idején is nagyjai dicsőségét szerette hallani.” (T. II. 140 p.)

Mindezekből a megfelelésekből azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Bár bécsi tartozkodása alatt ezekkel a problémákkal megismerkedhetett, de maga a neohumanizmus a Habsburg-monarchia katolikus vidékein sosem vált uralkodóvá. Ami pedig a görög szabadság elméletét illeti, Winckelmann maga is Hérodotoszra hivatkozik főművében,²⁶ aki pedig Buczy „kedvelt auktora” közé tartozott, s így tőle magától is meríthetette.

1.3. Nem érdektelen annak megfigyelése sem, hogy Buczy mivel magyarázza a görög hanyatlást. Winckelmannhoz és az antik auktorokhoz hasonlóan a „státus revolúcióival”, vagyis a belső háborúskodással, s nem a gibboni dekadencia-elmélet s esetleg a herderi organikus hanyatlás-elmélet által is érintett Sulzer értelmezésével, aki Verseghy fordításában is az élet elesztetizálódásának az erkölcsökre gyakorolt elpuhító, bomlasztó hatására vezeti vissza a hanyatlást.^{26/a}

2. Az antikvitásról alkotott képéhez tartozik ugyan a római irodalomról kialakított véleménye is, de lényegében már itt felvetődnek történelemszemléletének leglényegesebb s a neohumanizmustól őt elválasztó elemei.

2.1. A német neohumanizmus görögség-eszménye bizonyos értelemben szembefordulás volt a reneszánsz és a francia klasszicizmus latinítás-kultuszával. Mint Walther Rehm fejti ki említett művében, a reneszánsz a görögséget is csak Rómán keresztül tudta megközelíteni, s így a görögség igazi éltető forrásához lényegében először a német neohumanizmus nyúlt vissza. Igaz, hogy századunk német szakirodalma a germán gondolat jegyében emelte ki mind Shaftesbury Platón- és Plótinosz-közvetítésének jelentőségét, mind a német hellenizmus, mint szellemi önállósági törekvés kifejeződésének fontosságát a latin, s elsősorban a francia kultúra európai túlsúlyával szemben. De ha a nacionalista túlzásoktól eltekintünk, kétségtelen, hogy

²⁴ Winckelmann, J. J.: Kleine Schriften und Briefe. Weimar, 1960. 333. p.

²⁵ Lukács, Georg: Der junge Hegel. Zürich—Wien, 1948. 64. p.

²⁶ Winckelmann, J. J.: Geschichte der Kunst des Altertums. Wien, 1934. 133. pp.

^{26/a} Magyar Museum. II. 177—178. p. Élesebben Sulzer i. m. III. 92. p.

a XVIII. század protestáns németiségének görögség-kultuszában szellemi önállósodási tendencia is kifejeződött s hogy ez csak ily utópisztikusan, ugyanakkor a jakobinizmus görögség-kultuszával szemben ennyire az elvont ember síkján történt, abban a német mizéria kifejeződését láthatjuk, ahogy azt Lukács György több művében is meggyőzően fejt ki, elsősorban a Goethe és kora c. könyv tanulmányaiban.

Winckelmann az a görögség mint abszolútum, egyszer megvalósult és soha többé el nem érhető tökéletesség felfogásába torkollott, míg Herder az egyetlen igazán önállóan kifejlődött nemzeti kultúra dicsőítésébe. Winckelmann szemében természetesen minősül hanyatlásnak a római kultúra, hisz a modern európai fejlődés is alatta marad a görög tökéletességnek. Herder viszont híve a világtörténelmi fejlődés eszméjének, a rómaiakat ezért csak mint a görögöt utánzó, nem eredeti kultúrát ítélteti alacsonyabb rendűnek.

A perfekibilitásnak, a már Leibniz által is vallott s aztán Voltaire felvilágosult történet szemléletében radikális nyomatékka kifejtett²⁷ gondolatnak problémája Buczyt is izgatja. Mindkét tanulmányában felveti az emberi nem „tökéletesedhetőségének” pszichológiai valószínűségét, de ennek gyakorlati megvalósíthatóságával kapcsolatban elég ambivalens az álláspontja. A (T. II.)-ben ezt így fejezi ki: „... az Oratoriában, Poeziszban s szép művekben a józan ízlés s a tökélet ideálja a Görögök munkái s műveivel majd csak nem egyet jelent. Mivel azon gondolatot, melyet ugyan senki sem tagadhat, hogy ha ők azon pontra értek, miért nem érhetne arra egy más nemzet, ha környüállásai kedveznének, s vallyon nem mehetne é feljebb is? ezen gondolatot alig láthatjuk a mi időnkig valóodni csak némelly részeiben széllyel osztva a tökéletesebb nemzetekben is, annál kevesebb egyben, melynek nagyobbjai, ha legtöbbet s legfényesebben áldoztak is ezen felséges arányra, még sem láthatták azt csak egynehány nyomósabb tárgyaiban is egy nemzet nagyobb fiaiban egyesülve.” (136—137 p.) A (T. I.)-ben viszont az *erudícióvá* süllyedt görög ízléssel szemben kiemeli, hogy a görögség: „... eltűnt honnyi nagyságát a férjfiason tanuló Róma, mely a maga nagyságára mindent meg tudott fontolni, és választani, nem érzette-é inkább, mint a létele vesztett Hellász Grammatikusai. El volt készülve Róma ezen nagyságára is úgy, hogy egy néhány nagyra termett fiai megjelenvén, csudálni tudta bennek az Oratóriát és Poézist; a görögök műveit, s mindent a mi hatalmát dicsőíthette, annyira, hogy a fennebb elmék a két elsőnek nem sokára tökéletes honnyi tónust adhattak. Ciceró, Sallustius, Livius, Virgyil, Horátz, a tökéletesben úgy látszanak utánazni, hogy annak ideálját, ámbár részenként is felette sokat kölcsönöztek, Rómaivá tették.” (89. p.)

Ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy líraelméleti tanulmányában Pindaros *hibáit* Horatius *tökéletessége* felől ítéli meg, akkor világos, hogy nála szó sincs az egyes német neohumanistákra és a preromantikus természetesség-kultusz híveire oly jellemző lenézésről a római irodalommal szemben. Sőt a görög politikai szabadság és nyilvánosság nagybecsülése ellenére azzal, hogy egyrészt Athén kiemelésével a többi görög városállamot leminősíti, másrészt annak hangsúlyozásával, hogy a görögség: „... talán a politikai állapotot kivéve... gerjesztette...” utánzásra a többre törő nemzeteket (T. II. 136 p.), azt is kifejezi, hogy a görög politikai állapotokat nem is tekinti olyan tökéleteseknek. Ebben pedig már a világbirodalomban élő római sztoikusoknak, sőt a gondolkodásuk által befolyásolt „kedvelt auktor”-nak, Plutarchosznak a szemszöge is érvényesül. Mint ahogy a görög paideiát, mint az eszményi ember képzésének eszközét ennyire az állam és a haza iránti kötelesség oldaláról felfogó és hangsúlyozó értelmezésében is lehet szerepe a latin klasszikusok

²⁷ Meinecke, Friedrich: Die Entstehung des Historismus. München, 1959. 96. pp.

és a római sztoicizmus társadalom- és államelméletének, különösen a *sensus communis*-elméletnek.²⁸ Ha más úton-módon nem, jogi tanulmányai közvetítésével, hisz 1801—3-ig Kolozsvárott „törvényt tanult.”²⁹

3. A korabeli eszme- és ízlésáramlatokhoz fűződő viszonyáról sokat mondott az antikvitáshoz való kapcsolatának megvizsgálása is. Még többet mondhatna a modern Európa irodalmával kapcsolatos állásfoglalása, ha a tömörség miatt nem merülne ki a legtöbb esetben sztereotíp fordulatokban. Nyoma sincs benne antikvítás és modernség romantikus szembeállításának, melyet pedig a magyar szellemi élet is kezd adaptálni, Teleki József (Tud. Gyűjt. 1818/2.) és Kölcsey tanulmányaiban. Az európai reneszánszt a Bizáncból menekülő görögökből eredezteti, noha szól az itáliai politikai állapotok kedvező voltáról s a Rómában székelő egyház példaadásának nagy szerepéről az új ízlés elterjesztésében. Verségny—Sulzer itt sokkal határozottabban utalt az „Olasz Szabad Városok...” gazdagságára, melyet magoknak a kereskedés által szerzetenek.”³⁰

Az európai kultúra virágkorai szerint a Mediciek Firenzéje, X. Leó Rómája és XIV. Lajos udvara. Ebben sincs semmi eredeti. Az egyes írók zsenijének elismerése és viszonylagos igazolása, de hibáik határozott kiemelése s koruk ízlésének hiányosságára való visszavezetése a klasszicizmus szabályrendszere és a preromantikus zsenielmélet közötti ingadozásra utal. Dante zsenije: „... az akkori ízlés tehetlensége miatt a formát sem találhatta, melybe temérdek gondolatait önthesse.” (T.I. 106. p.) Shakespeare sem érte el a tökéletességet „tulajdon gondatlansága vagy Publikumának tónusa...” miatt. (uo. 105. p.) Milton, Osszián és a héber poézis fenségének kiemelése viszont a pseudo-longinoszi szöveg korabeli preromantikus divatjának ismeretére vall.

Az a mozzanat viszont, hogy a zsenik hibáit koruk közízlésének fogyatékoságával magyarázza, megint az esztétikai értelmű *sensus communis* fontosságára hívja fel a figyelmet Buczy elméletében.

Még jelentősebb az a törekvés, mellyel az egész európai irodalom fejlődését a lehangyolott latin nyelv korlátai és az erudíció ellen folytatott szabadságharcként, az egyes nemzeti nyelvek szellemükben is önálló irodalmainak létrehozásaként ábrázolja. Ezzel a vezérgondolattal vezet át ízlés-tanulmánya főmondanivalójának, a magyar irodalom és kultúra állapota bemutatásának megvalósításához.

4. A magyar állapotok Buczy-féle értelmezésében kulcsszerepe van a közízlés sajátos felfogásának. Ezért először ezt kell szembesíteni kora ízlés-teóriáival, hogy elmélettörténeti helyét tisztán láthassuk.

Egyrészt az ízlést élesen elkülöníti az erudíciótól s a tudományoknak a „józan ízlés” kialakításában csak közvetett szerepet juttat. Ennyiben a racionális klasszicizmus szabály-elméletét feloldó ízlés-elméletek rokona, sőt ezeket megtoldja egy sajátos, nehezen értelmezhető, az ízlés tónusát és magát az ízlést megkülönböztető felfogással.³¹

De ennél az elméletnél különösen feltűnő az eltérés a felvilágosodás ízlés-elméleteitől. Míg a felvilágosodás elméletírói legnagyobbbrészt a természetjog örök

²⁸ Gadamer, Hans—Georg: *Wahrheit und Methode*. 2. kiad. Tübingen, 1965. 16—27. p.

²⁹ Lázár Béla: I. m. 8. p.

³⁰ Magyar Múzeum. II. 412. p.

³¹ A korabeli ízléselméletekre vonatkozó óriási anyagból a legújabb művek közül megemlítem Gerth, Klaus: *Studien zu Gerstenbergs Poetik...* Göttingen, 1960. c. művét, valamint Nivelle, Armand: *Kunst- und Dichtungstheorien zwischen Aufklärung und Klassik*. Berlin, 1960. c. könyvét, mely Sulzer ízlés-elméletét a szabály-poétika feloldására tett első jelentős lépések közé sorolja Németországban.

emberének lelki képességei egyikéhez igyekeznek hozzárendelni az ízlést, s így az angol common sense-nek, a sztoikus sensus communisnak teljesen elvont, általános emberi, de ugyanakkor minden egyénhez hozzátartozó, könnyen manipulálható jelleget adnak (Kantra vonatkozólag l. Hermann István helytálló megállapításait a „Kant teleológiája”. Bp. 1968. több helyén is), addig Buczynál szó sincs általános ízlélméleti fejtegetésekről, hanem az ízlésről mindig a közízlés értelmében szól. S ez a közízlés, mely nem az emberi természetben, hanem az ember társadalmiságában gyökerezik, s mindenkori szintjét a kedvező vagy kedvezőtlen történeti körülmények határozzák meg, jobban emlékeztet a római sztoicizmus platóni hagyományokat is magába olvasztó sensus communis-elméletére, mely humanista örökségként és közvetítéssel tovább él Vico és Shaftesbury felfogásában, mint erre figyelemreméltóan utal Gadamer.³² A sensus communis-fogalom társadalmi töltésének átalakítását „általános emberi”-vé már Shaftesbury követői, a skót morálfilozófusok megkezdték, amikor Hutcheson a common sense-t erkölcsi érzékké alakította át, Kant etikájában és teleológiájában ez a folyamat csak betetőződik. Az a tény, hogy Buczynál a fogalom értelmezése inkább Vicoéval és Shaftesburyéval rokon, származhat közvetlen ismeretükből is (Thomson nevének jelző erejére csak ismételtlen utalok), de ez nem bizonyítható, viszont származhat a közös humanista hagyományból is, amelyhez a latinos műveltségű katolikus paptanár könnyen kapcsolódhatott.³³

5. A néhol bizonytalanannak, eklektikusnak tűnő, a kor jelentősebb ízlés- és eszmeáramlatainak egyikéhez sem köthető gondolatmenet belső, mondhatnám „lírai” értelmet kap a magyar helyzet leírása során. Buczy fejtegetése egyedül itt éri el a szenvedélyesség hőfokát. Felsorolja a magyar közízlés hiányának okait és közben néhol határozottan állást is foglal a korban folyó vitákban.

5.1. A magyar irodalmi közízlés hiányának okai közt döntő történelmi elmaradottságunk. Míg az általunk védett nyugati nemzetek békében csinosíthatták ízlésüket, a magyar génusz vérenek ontására kényszerült, s csak a hadászatban érvényesíthette magát. Pedig hogy létezik, a jogteremtésben is bebizonyította. (A magyar feudális jogalkotás iránti elfogultság nem túl felvilágosult momentumában a nemzeti büszkeség s régi jogi tanulmányainak emléke együttesen érvényesülhetett.)

5.2. Van erő és jóra törekvés, de sok az akadály jelenlegi szellemi közállapotunkban. S az itt következő felmérés nemcsak Katona „Mi az oká”-jánál átfogóbb, hanem a kor valamennyi felmérése mellett megállja helyét az összehasonlításban. Az ország-részek széttagoltsága, a nemzeti és felekezeti érdekek partikularizmusa s az őket követő „tanulási plánumok” eltérő volta, valamint a bennük való szélsőséges elfogultság s a másik lebecsülése általánosan jellemző. Ráadásul a különböző nyelv-ismeretekből különböző irodalomhoz való kötődés és újabb elfogultság következik.

Az írói halhatatlanságot a „Könyvárosok gazdagítása”, a példányszám alapján ítélik meg. Az írók igazi kritika híján csak csoport-kritikát kaphatnak, az olvasók alantas ízlése az írók a közönség kiszolgálására bírja. S ha egy író olvasói szűk csoportjának ízlését épp felülmúlva sikert ér el náluk, önmagát tekinti a csúcsnak, s ahelyett, hogy működésével közönségét előrevinni s a közízlést megteremteni igyekezne, megragad elfogultságaiban, pályatársait lenézi s a kritikát dölyfösen visszautasítja. Itt

³² Gadamer i. m. Vico: De nostri temporis studiorum ratione c. művét és Shaftesbury 1709-ben megjelent „Sensus Communis, An Essay on the Freedom of Wit and Humour in A letter to a Friend” c. írását említi.

³³ Arra vonatkozólag, hogy Vico történetiszemléletének kialakulását ellentmondásosan bár, de elősegíti hithű katolicizmusa és a keresztény humanista tradícióhoz való kapcsolódása, Rozsnyai Ervin érdekes fejtegetéseit olvashatjuk bevezető tanulmányában, ld. Vico, Gianbattista: Az új tudomány. Bp. 1963. 68. pp.

bírálja Kisfaludy reagálását Kazinczy bírálatára s Himfy-epigrammájára, ezzel vívta ki Kazinczy és Döbrentei lelkes elismerését. (T. I. 111. p.)³⁴

A német neohumanizmus modern műveltségisményére vall az a megjegyzése, hogy nem elég az idegen nyelveket grammatikai és társalgási szinten elsajátítani; szellemükkel kell megismerkedni, klasszikus írók szorgos tanulmányozásával. Aki viszont ilyen szinten szerez irodalmi műveltséget idegen nyelven, saját népe irodalmának felvirágzásáért is mindent el fog követni.³⁵

5.3. A nyelvújítás harcait is megemlíti, a grammatikusokat vádolva azért, mert sok, az irodalomnak használni akaró ifjat rettentettek el „Orbiliusi” hangjukkal, mintha az illetők „... által a míveltebb ízlés, s maga az Igaz (nem a grammatikai igazság) sértetett volna meg...” (uo. 121. p.)

5.4. A tudományos divatok szerepét is tárgyalja a közízlés kialakulásának hátráltatásában. S ezt az állásfoglalást nem lehet egyértelműen haladónak nevezni, hiszen rosszállólag állapítja meg, hogy: „... sokaknál valaki Nemzetünkéről nem jól látszik ítélni, ha vallás és honnyi alkotványait nem becsméreli; nem látszik eléggé embernek — művelt embernek, ha azon két alkotvány rendtartásait a kivilágosodás nevetséges tárgyának nem akarja ismerni.” Elítél bármilyen tudományos vagy filozófiai rendszerhez való vak ragaszkodást s nem hiszi el, hogy a filozófiai műnyelvünket gazdagítja olyan szavak kölcsönvétele, melyeknek a nagy gondolkodóknál is csak „systemabeli” értelmük van. S itt az egyoldalú Kant- és Schelling-imádókat éppúgy elítéli, mint konzervatív ellenfeleiknek, Baumeisternek és Storchenaunak híveit, akik „az előbbieket istenteleneknek állítja”-k. (uo. 123. p.) Ezzel az elutasító gesztussal végeredményben állást foglalt az 1813 óta ismét folyó Kant-vitában, melyben pedig Kazinczy egyértelműen kantianus rokonszenvét nyilvánította³⁶ s mely Folnesics Tudományos Gyűjteménybeli újabb támadása után már nemzetközi hullámokat is vert.³⁷ Az ember azt is mondhatná, hogy a túlzó Kant-követők joggal kipellengérezhető vonásait kihasználó Buczy a magyar filozófiai közgondolkodás kialakításának sürgetésében egy — mutatis mutandis — adott körülmények között viszonylag jogosultabb gesztussal a magyar egyezményes filozófia előfutárai egyikének tekinthető.

6. Az életrajzára és szellemi fejlődésére vonatkozó adatok hiányossága miatt ez az összevetés kora és az európai múlt legjelentősebb és rá is ható eszme- és ízlés-áramlataival csak tanulmányai szövegére támaszkodhatott s biztos filológiai igazolhatóság híján legtöbbször a hipotézis szintjén maradt. Mégis azt hiszem, elég meggyőző elmélete és az antikvitás, valamint a humanizmus és neohumanizmus közötti kapcsolatok feltételezése. Az eddigiek alapján gondolatrendszere nem látszik túl korszerűnek, sok eleme felvilágosodás-előttinek tűnik, mások a korai felvilágosodásával

³⁴ Kazinczy lev. XV. 119, 422. stb. pp.

³⁵ „Minden úgy érezheti, hogy a külső Nemzetek művelt, s gyönyörhasznos munkáikat nagyobb meglepéssel olvashatja, a ki oly szerencsés, hogy azon nyelveket tökéletesen, nem grammatico lexiconi módra, a Nemzet nagy emberei munkájának fontos olvasása által megtanulhatta, de kinek nem borul érzékeny lángba szíve, ha Nemzetét és Hazáját igazán szereti, midőn látja: melly boldogító befolyása vagon a józan ízlésnek egy Nemzetbe, mennyire tartja-fel magát azok által a Nemzetiség, hány nagy elme maradna a nélkül homályban, kik most Honyosaikat hasznoson gyönyörködtetik, ha azokat tökéletesen érti, s szereti, mondom, Hazáját, ki nem kívánja akkor Nemzeti Literaturáját gyarapítani!” (T. I. 114. p.) A „hasznosan gyönyörködtetik” horatiusi fordulata is figyelemre méltó nem túl korszerű-romantikus esztétikai felfogása megítélése szempontjából.

³⁶ Id. Szauder József: i. m. 201. pp.

³⁷ Id. Dorombó Karola: Schedius Lajos mint német—magyar kultúrközvetítő. Bp. 1933. 93—95. pp.

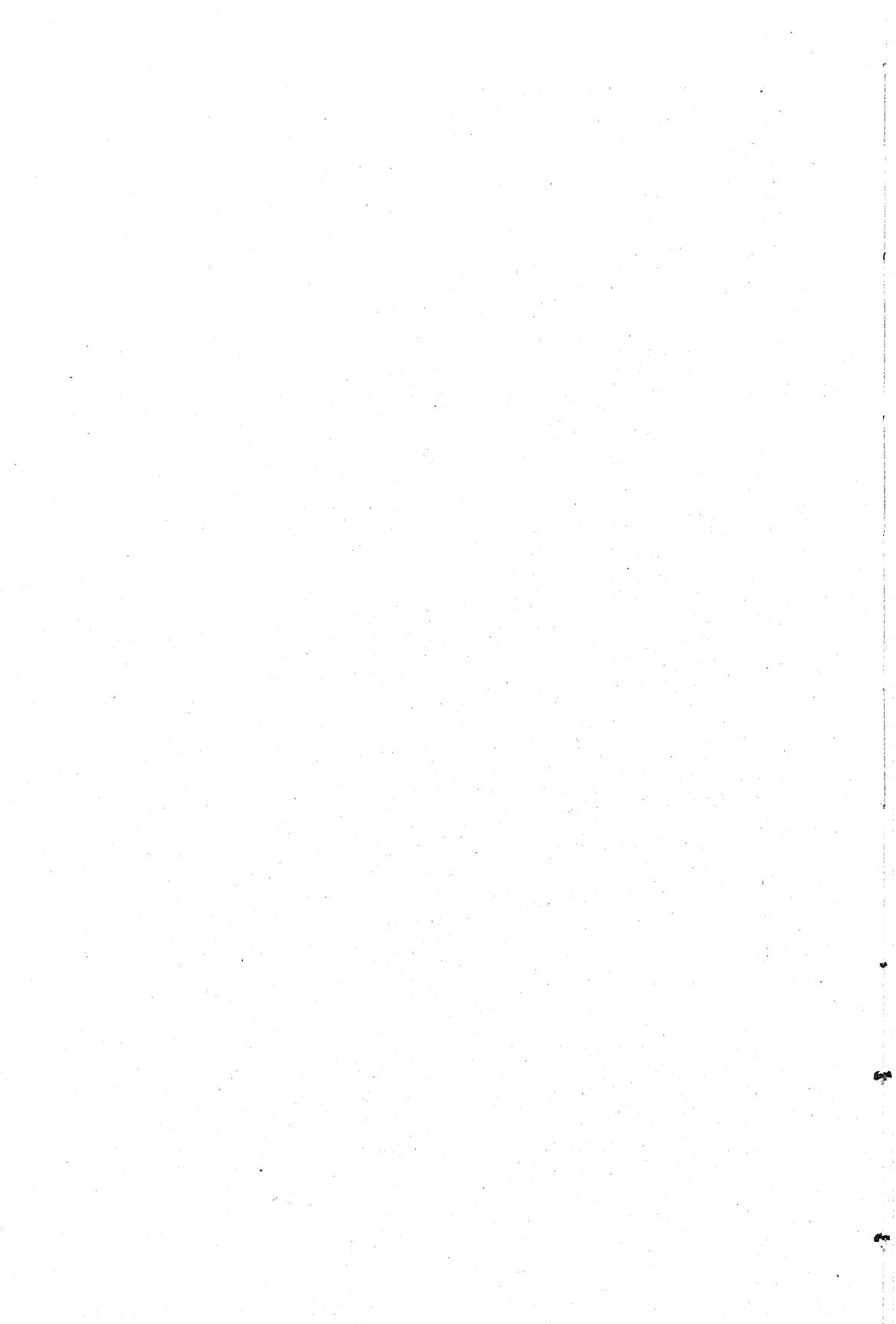
rokoníthatók. Közízlés-elmélete mégis épp a korabeli Magyarország irodalmi harcaiban korszerű és haladó állásfoglaláshoz vezethette. Azt a radikalitást, mellyel a görögség kulturális virágzását a „honnyi” erényekre vezeti vissza, csak a magyar helyzet követelményeivel, a nemzeti eszmény kialakításának sürgető voltával lehet megmagyarázni. A Habsburgokkal szembeforduló magyar középnemesség nemzeti öntudatának fokozására nemzeti ideológiára volt szükség. Ez fog kibontakozni nemzeti romantikánkban. Az akkori magyar kulturális közállapotok megrajzolásával Buczy saját nemzeti eszményének ellenképét mutatja be, míg görögség-képe eszményének pozitív megfogalmazása. Ez a görögség-kép éppúgy az akkori magyar viszonyok közül kinőtt utópia, mint amennyire a német neohumanistáké saját társadalmuk fejlődésének gyengéiből eredeztethető. Buczy eszménye alig érintett a felvilágosodás individualizáló eszméáramlataitól, s ezért sok részletében elkésettnek tűnik az európai fejlődéshez viszonyítva, de volt már példa rá, hogy nagyon elkésett nézetek már nagyon is korszerűnek, sőt korukat megelőzőknek tűnnek. Bessenyei Tariménését a századforduló után Kazinczy már teljesen korszerűtlennek tekinthette, későbbi, realiztikusabb ízlésű korok mégis sok örömet találhattak benne. Buczy nemzeti szempontú közízlés-elmélete is, minden felvilágosodás előtti gyökere ellenére, sok vonatkozásban érintkezik a herderi objektív nemzeti szellem elméletével és erősen a magyar viszonyokban gyökerező pátozával a magyar romantika egyik előkészítőjévé válhatott volna, ha az Erdélyi Múzeum váratlan megszűnése és az irodalmi élet súlypontjának Pestre való áthelyeződése nem taszította volna a kevésbé mozgékony Buczyt lényegében perifériális helyzetbe.

Lajos Csetri

BEITRÄGE ZUR LITERATURBETRACHTUNG DER VON DÖBRENTAI
HERAUSGEGEBENEN ZEITSCHRIFT ERDÉLYI MUZEUM

(Über die Schriften von Emil Buczy)

Gábor Döbrentei hat seine Zeitschrift Erdélyi Múzeum zwischen 1814—1818 herausgegeben. In den letzten Jahrgängen dieser sind die Studien von Emil Buczy (1782—1839) erschienen. Von den Abhandlungen des latinistisch gebildeten Priester—Lehrer analysiert unsere Arbeit diejenigen, die sich mit der Entfaltung des griechischen Genies und mit der Theorie des literarischen Geschmacks befassen. Merkwürdig verflochten sich die Gedanken der Frühaufklärung, die sensus communis-Theorie der stoischen Überlieferung und ferner die Wirkungen des deutschen Neuhumanismus in diesen Schriften. Mit der ausführlichen Schilderung der rückständigen ungarischen kulturellen Zustände enthüllte Buczy die Ursachen des Mangels am literarischen Geschmack in Ungarn. Hingegen hebt er bei Darstellung der Blütezeit des Griechentums die Bedeutung der nationalen Tugenden hervor, und damit stellt Buczy eigentlich das in der ungarischen geschichtlichen Umständen wurzelnde gesellschaftliche Ideal seines eigenen Zeitalters dar. Seine Auffassung des Geschmacks ist also gegen den aufklärerischen Persönlichkeits- und Individuumkult des deutschen Neuhumanismus eine sich an lateinischen und humanistischen Wurzeln anknüpfende, gemeinschaftlich gesinnte Theorie, die jedoch mit Herders Theorie vom objektiven Geist verwandt ist und die spezifisch ungarische Romantik vorbereitet.



ADY ÉS IVAN KRASKO

(A magyar és a szlovák szimbolizmus néhány problémája)

A társadalmi viszonyok és az irodalmi fejlődés hasonlósága az irodalmi irányzatok egyidejű jelentkezésének, a rokon ábrázolási formáknak, az irányzatok többé-kevésbé azonos módon való befogadásának a feltétele. Éspedig annyira meghatározó feltétele, hogy a befogadó irodalmaknak közvetlen kapcsolatra, egyoldalú vagy kölcsönhatásra sincs szükségük az új stílus átvételéhez. A magyar és a szlovák szimbolizmus összehasonlító vizsgálata ezt meggyőzően bizonyítja.

A szimbolizmus mind a két irodalomban — mintegy fél évszázados késéssel — a századfordulón vert gyökeret. Fő képviselői — nálunk Ady, a szlovákoknál Ivan Krasko — kortársak ugyan, ráadásul közös országban lakó népek költői, egymásról azonban nem tudnak. Életútjuk, írói pályájuk nem mutat érintkezési pontokat, de annak több mozzanata párhuzamba állítható. Születési évük majdnem egybeesik, Krasko (1876) egy évvel előzi meg Adyt. A szlovák költő első kötete, a *Nox et solitudo* az Új versek után három évvel, 1909-ben jelent meg. Ha Ady „népért síró, bús bocskoros nemesnek” vallotta magát, Krasko a gömöri paraszti környezet élményeivel és a szlovák irodalmat gazdagító rokonsággal dicsekedhetett. A népközelség, a dolgozó osztályokhoz való vonzódás mind a két költő sajátja. A nemzeti elnyomás iránti érzékenység, amelyet Adynál a politikai látásmód és a vegyes nyelvű szülőföld is táplált, Kraskonál otthoni, majd brassói és prágai élmények hatására erősödött meg. Ugyanezek a körülmények formálják közéleti magatartásukat is. Ami Adynak a fordulatot jelentő Nagyvárad s méginkább Párizs, a felszabadító hatású, európai kitekintést, költői és emberi igazolást nyújtó világváros, ahonnan fájva-vágyva gondol a hazai elmaradottságra, — az Krasko számára Prága, ahol a vigasztalanul szomorú szlovák élethez képest mégiscsak szabadabb a levegő, könnyebb a tájékozódás az élet és az irodalom kérdéseiben. Itt ismerkedik meg — cseh közvetítéssel — a francia szimbolisták művészetével is. Az elődökhöz, az irodalmi hagyományokhoz való kapcsolódásuk is hasonló. A kezdő Adyt éppen úgy fogva tartja a századvég uralkodó ízlése, a nép-nemzeti irányzat, mint az ifjú Kraskot a štúri népieség. Az elődök és példaképek tudatos megválasztása és vállalása — Adynál Vajda, Petőfi, Csokonai, a kuruc költészet és Balassi, Kraskonál a szlovák népköltészet s legfőképpen Hviezdoslav — csak már az önálló hang megszólalása után következik be.

A századvég és a századforduló Monarchiájának világa s benne az egyéni sorsot alakító erők játszottak döntő szerepet abban, hogy Ady és Krasko — egymástól függetlenül — sok tekintetben rokon szimbolista költészetet teremtett. Az európai szimbolizmusnak azt a változatát, amely a hazai valóságból táplálkozik s amelynek egyik legfontosabb ihletője a nemzeti és a szociális elnyomás elleni harc, az „álomban is póré” népek felszabadítása. Ezért tudtak mind a ketten olyan életművet alkotni, amely szintézisbefogta koruk alapvető mondanivalóját, szemléletmódban és művészi eszközökben pedig összekapcsolta a korszerűt a múlt értékeivel. Szimbolizmusuknak

a hazai talajból való sarjadása — s ellentmondásai ellenére is haladó jellege — különbözteti meg mindkettőjüket nyugati, francia költő-társaiktól.

Amint Ady szuverén alkotó, egyedülálló, meg nem ismételhető költőzseni, Kraskot is joggal tartják eredeti, csak önmagával azonos művésznek. Költészetük mégis, — az előbb mondottakból következtethetően — számos rokon vonást mutat motívumokban, a versformálás mikéntjében, a lírai alaphelyzetek rajzában, a szimbolista képek felhasználásában. Vegyük sorra a jellemzőbbeket!

Feltehetően közös ihletésre — Baudelaire-re — utal Adynak A vár fehér asszonya és Kraskonak az Ó, duša moja* (O én lelkem) című költeménye. Mind a kettő a költői lélek világát tárja fel. A két versben azonos az alkotói vállalkozás, a vers alapszituációja, építőanyaga, képvilága is erősen rokon. Adynál a vallomásra készítő lélekállapot tartalma az elhagyatottság, a fájdalmas göggel viselt egyedüllét, az „elhagyott termék” sejtelmes, komor magánya. Krasko lelke „az éj sötétjéből ivott”, s a költő zárt ajtók mögött játszik titokzatos hegedűjén, amely maga is sötétséget áraszt „süket” hangjaival. Ady lélek-varának kísérteties tájain „árnyak suhognak” „köd” és „kripta-illat” terjeng, a Kraskot körülvevő homály olyan, mintha [kriptából] áradna, „sárgult koponyák szemüregéből”. Ez a félelmes, borzongással teli éjszakai környezet csak ritka pillanatokban mutat változást; Adynál „titkos éji órán gyúlnak ki e bús, nagy szemek”, Kraskonál pedig a lélek „időnként a porladó csontvázak foszforos fényével” hasít bele a szoba sötétjébe. Ady várának úrnője, a „fehér asszony” a Krasko hasonlatában szereplő hercegisasszony megfelelője, azzal a különbséggel, hogy a fehér szín itt a titkok előtt térdre omló, azokat megfeyteni nem tudó költői lélek tulajdonsága. A fény felvillanása után mind a két költeményben — mind a két költő lelkében — a kiinduló állapot, a vigasztalan éjszaka világa veszi át uralmát. A sötétség — a fény — majd újból a sötétség tónusváltozásai teszik zárttá, kerek egésszé a két költeményt, amelyek mindegyike négy strófából áll.

Gazdagabb a tipológiai rokonság azokban a versekben, amelyek a kapitalista társadalom emberének magány-érzetét panaszozzák. Ezekben a polgári környezet elidegenítő hatása s egyben az ellene való tiltakozás, az idegenség és a társakra vágyás ellentéte ölt művészi formát. Összehasonlításképpen Ady Szeretném, ha szeretnének című kötetének prológa és Krasko Vždy si myslím (Mindig arra gondolok) című verse kínálkozik. Mind a kettő ugyanarra az ellentét-párra támaszkodik. Ezek: a kínzó magányérzet és a zárt körből való kitörés vágya. Adynál az ellentét kiélezettebb, a képek erőteljesebbek, ezért a vers tragikus pátosza sodróbb, telítettebb. A teljes elszigeteltség gyötrő érzése az alapviszonyokra redukált felsorolással tör felszínre „Sem utódja, sem boldog őse, | Sem rokona, sem ismerőse | Nem vagyok senkinek... Vagyok, mint minden ember: fenség, | Észak-fok, titok, idegenség, | Lidérces messze fény” ... Krasko verse az érett kor előtti darabokból való, ezért színtelenebb, lírai tartalomban és eszközökben is szegényebb. Önmaga helyzetéről, jeges magányáról, a mellette közömbösen, idegenül elhaladó „ismerősökről” azonban ugyanazt vallja, mint Ady. „Všetci idú svojou cestou... Každý prejde mimo, vedl'a neobzrie sa, nespomenie, že nás jedna tůžba viedla...” (Mindegyik a maga útját követi... elkerül, észre sem vesz, elfelejti, hogy közös vágy vezérelt minket). A két vers felépítésének egyező pontján, a harmadik strófa elején lobban fel a magányból való kitörés vágya is. Ady feljajdulására: „De, jaj, nem tudok így maradni, Szeretném magam megmutatni”... Krasko sorai válaszolnak: „A ja predsa neviem zmdriet', všade kúsok srdca nechám” (S én mégsem tudok okos lenni, mindenütt ott hagyom a szívem egy

*Krasko itt tárgyalt költeményei megtalálhatók összegyűjtött műveinek kötetében: Ivan Krasko: Dielo. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava, 1954.

darabját). A magányt feloldó odaadás, a társakra vágyó költő önmaga-szétosztása, a mások felé nyújtott kéz mozdulata isazonos: „Szeretném, hogyha szeretnének, s lennék valakie” — mondja Ady, Krasko pedig: „Mám ho ešte plno v hrudi, pod’te, berte, čakám, čakám” (Még tele van a szívem szeretettel, gyertek, vegyétek, várak, várak benneteket). Kraskonak ez utóbbi, verset záró, megismételt szavában az Ady-strófák visszatérő zárósorainak még ki nem fejlődött formai elemét kell látnunk.

A magányérzet feloldódása a szenvedő emberek testvéri közösségében az egyházi, vallási életből vett — Adynál és Kraskonál egyaránt gyakori — motívumok egyikével, a templom-motívummal kapcsolódik egybe. Az Egy templomalapító álma és a Nad ránom (Hajnalban) című versekben a lírai mondanivaló, az életérzés és hangulat mutat rokonságot: a hazai viszonyokban gyökerező „oktalan szomorúság”, az élet szenvedéseiben elfáradt és sorstársai között otthonra lelt ember érzése. Mind a két vers színterén a főalak maga a költő. Ady, a „templomalapító”, a szenvedések papja s Krasko, aki „elsőként gyűjt gyertyát a templomi homályban” és „forró homlokát némán a szentély köveire hajtja”. Mind a két költő magányát a hozzájuk hasonló szenvedők gyülekezése enyhíti, Adyét „az oktalan szomorúságnak szomorú, szép eklézsiája”, Kraskoét „a többi bűnösök”, akik a templomot látogatják. Az elképzelt templomi jelenet a megnevezhetetlen bánat hatása alatt sírásban ér véget. Kraskonál a templom homályos hátterében mozdulatlanul meghúzódva áll valaki, s annak „szemében csillan meg a könny”. Ez a „valaki” azonos magával a költővel s ez az önmaga megkettőzése, a „lélek-kettősség” (Földessy) motívuma ugyancsak gyakori jelenség mind a két költőnél. Szimbolista látásmódjuk közös sajátossága a lélek kétarcúságának, a benne lezajló, polárisan ellentétes folyamatoknak az ily módon való ábrázolása. A bűn és az erény, a szárnyakat szegő jelen valósága és a vágyakban élő külön, emberi élet, a tehetetlenség és a sorsfordító akarat, a tiszta értelem és a narkotizáló, misztikus képzetek közötti ellentétek művészi kifejezésére szolgál. Kraskonál is, Adynál is az új stílus kibontakozásának szakaszában válik gyakorivá. Önmaga jobbik énjét így állítja szembe Ady a pusztulásra kárhoztatott másikkal A Szajna partján című versében („Ott szebb vagyok, nemesebb, hősebb... A Duna partján céda lányhoz hajt durva öröm,... a bor ad álmot...”), a Seregély és galamb-ban („Éjben, csókban, borban, szemétben, | Tört szárnyal én sose loholtam”), a Kain megölte Ábelt című költeményében („megöltem magamat”...), vagy A sorson ellopója című versben, amely a boldog, sikeres életpálya idilljét állítja párhuzamba — a lélek-kettősség motívumának alkalmazásával — a kifosztott, megcsúfolt „magyar Messiás” sorssal. Krasko is kettős — ellentétes — alakban látja önmagát mint „bánattól levert lovagot”, aki mégis „közömbösséget erőltet magára”, (Balada), mint olyan „úrnőt”, akit „gyönyörre csábított a bűn”, de a szíve szomorú, mert „tiszta, büntelen maradt”, (Ballada o smutnej panej, ktorá umrela), s ilyen kettőzött alakként fogadja a „fekete ruhás látogatókat”, akik bűnbánóan a tiszta életről énekelnek a költőnek régi, szomorú zoltárokat (Hostia). (M. Gáfrík: Poézia slovenskej moderny. SAV. Bratislava. 1965. 167.)

A két költő szemléletének rokonságáról árulkodik a víz-motívum (tó, tenger) s hozzá kapcsolódóan a csónak-motívum (hajó, vitorlás változatban is) kedvelése. Szimbolikus jelentése mind a kettőnél — az ősi folklór-szemlélettel egyezően — az élet, illetőleg annak különböző viszonylatai. A folklórral való összefüggés azt is mutatja, hogy nemcsak Krasko, hanem Ady is kölcsönzött szemléleti formákat a népköltészettől s ez művészetük mélyebb rokonságára vall. Kraskonál a víz- csónak-motívum a magány-élmény, a boldogság utáni vágy kifejezési eszköze. Az Už nad vodami (A vizek fölött már) című versében a hajnali szélről borzolt „nagy fekete vizeken” valakire (vagy valamire) váró, magányos csónakosként ábrázolja magát,

aki a meddő várakozás után végül is egyedül ül az evezőkhöz „kérdő tekintetet vetve a néma égboltra”. Összetettebb a szimbólum jelentése a Ty si ich videla (Te láttad) című költeményében. Itt a kedves hajója tűnik fel „messze a széles tengeren”, amelynek vihartól úzótt hullamai a költő fájdalmait zokogják, „a rohanó felhőkből forró vágy esője hull a kedvesre”, „a mély, nyugtalan éjszakában” a költő lobogó tekintete mint „lidércfény” kíséri a távozó hajót. Adynál a víz-csónak motívum egész jelentés-skálát hordoz s több változatú szimbólumcsoporttá bomlik. Krasko idézett verseinek tipológiai megfelelője a Léda a hajón, amelyben az alaphelyzet a Kraskóéval azonos, csak az előjelek ellentétesek: itt nem a meddő vágy, hanem a beteljesülés ígérete a mondanivaló s ennek megfelelően a hajó („az Öröm hajója”) a parton várakozó költő felé közeledik. Rokon a szlovák költő versével — mert a víz-hajó motívumot a szerelmi élmény szimbolikus ábrázolására használja fel — Adynak az Asszonyok a parton című verse is azzal az eltéréssel, hogy ebben az élet-hajón távolodó költő az elmosódó partokon hagyott örömet siratja. Ide kapcsolódik a Csolnak a Holt-tengeren című költemény is, amelyben a motívum felhasználása talán a legközelebb áll a folklór-beli szemlélethez: „Holt tenger a lelkem... Halk evezéssel szabja át | Két szép, fehér, meleg asszony-kar, | Két áldott evezőlapát”. Általánosabb e motívum jelentése A ködbe fult hajók-ban, ahol „piros hajók kék Óceánon... ködbe fult hajók, az örömök”. Ady azonban nemcsak a szerelmi élmény és az általános életöröm lírai kifejezésére használja az e motívumból alkotott szimbólumot. Társadalmi jelentéssel is felruházza. Így lesz a századelő Magyarországa „Halál-tó”, amelyben „nagy, förtelmes és rest, kígyó-fejű, éhes halak” leselkednek a „szép, bátor, szürke madarakra”. (A Halál-tó fölött), vagy pedig „vésszel, köddel, gyötrellemmel” fenyegető gyilkos „magyar tenger”, amelyen a bátor hajósok előtt csak „néha-néha lobban egy picike fény”. (Hajó a ködben).

Sok a rokon vonás abban a magatartás-formában is, amelyet a rideg érdekektől irányított társadalmi környezet váltott ki a két költőben. Életük válságos perceiben kitaszítottnak érezték magukat abban a világban, amely érzéketlen volt az igazi emberi értékek iránt. Ezek a percek az elmúlt életszakasz mérlegelésének, a számvetésnek az alkalmai, éspedig a lélekállapotnak megfelelő szituációban: Ady számára a babiloni fogtságot jelképező Sötét vizek partján, Krasko számára pedig a pusztába vonult oszlopszent alakjában (Askéti). Mind a két vers az elmúlt örömök és csalódások összegezése, elégikus hangú reflexió. Szerkezeti felépítésük, a társadalomból kirekesztett ember helyzetére utaló természeti keret és a gondolatmenet is szoros rokonságba vonja a két költeményt. A babiloni vízpart szimbolikus környezete Adynál ugyanolyan „háromszögelési pont”, amelyről belátni a megtett életutat, mint Krasko „hűvös esti tájai”, és a „hajnali ködbe vesző, jéghideg csillagok” világa. A természet magányába kényszerült ember ebből az alaphelyzetből idézi meg emlékeit, állítja fel élete mérlegét, amelynek egyes tételei — a két költeményben — párhuzamosan követik egymást. Ady verse részletezőbb, kidolgozottabb, képanyaga konkrétabb, Krasko szűkszavúbb s inkább elvi, általánosító fogalmazásra törekszik. Ha Ady számadása „apró szenvedelmet”, „beteg, hosszú szerelmet”, „nagy válságot”, „kis álmokat” idéz, Krasko „a hidegrázós pillanatok eltűnt emlékeiről”, az „okos és ostoba nők” okozta csalódásokról, „a vággyal teli éjszakák gyötrelmes nagybőjtjéről” ad számot. Az Ady lelkét megülő „nagy válság” Kraskonál a „lélekölő, mardosó bűnbánat” megfelelője. A számvetés mind a két esetben ugyanarra az eredményre vezet: a teljes kifosztottság beismerésére, az örömtelen jelen és a kilátástalan jövő rezignált tudomásul vételére. „Mennyi sok mindent odaadtam, | Amíg ily szépen elfáradtam” — mondja összegezésül Ady s ugyanerre a következtetésre jut Krasko is: „Dnes sme už pokojní, samota žiadného smútku nemá. Minulost' mŕtva je,

budúcnost' prázdna a nemá" (Ma már nyugodt a lelkünk, a magány nem okoz bánatot, a múlt halott, a jövő üres és néma). A verset záró képben újból a természeti környezet lép elő, a csapdosó „ár és hideg szél”, illetve a messze nyúló, sivár pusztaság a „kóborló szelekkel”, amelyek az oszlop tetején vezeklő „testét cibálják”. Az is rokon szemléletre vall, hogy mind a két költő bibliai, vallásos motívumot emel szimbólummá s még a vers formájában is egyező módon járnak el: a páros rímű, kétsoros strófák monoton zenéje festi alá a mondanivalót.

A társadalomból való kiűzöttség, az elidegenedés állapotát szemléltető — az előbbi versekkel rokon — remete-motívummal is találkozunk a két költőnél. Ady verse, a Pénz a remeteségben mondanivalóját tekintve eltér ugyan Krasko Eremita című költeményétől, de a szituáció rajzában megegyezik a kettő. E szituáció elemek Adynál a bús rengeteg, az égő sebek, a megbékült szív, a halálra-várás. Kraskonál a fenyvesek sötéte, a maradék reményeket pusztító tűz, a halál. Ami többlet Ady versében, az az élethez való ragaszkodás, a visszatérés, a harc vállalása — noha „zokogva” — szemben Krasko passzív, belenyugvó halálvárásával.

A dekadens halálhangulat azonban sem Krasko sem Ady költészetének nem az egyetlen s nem is uralkodó vonása. Az elfáradás, az időnkénti erőfogyatkozás következménye. Elmúltával vissza-visszatér a harcos kedv, a beszembeszállás elszántsága hol a valóságos társadalmi erővel, hol a költői fantázia által teremtett szimbolikus hatalmakkal az élet teljességéért, az emberi boldogságért. Ennek a költői attitűdnek is megvannak a közös tipológiai elemei. Az őš Kaján — amelynek jelentése Ady közlése szerint „az élet vagy ha úgy tetszik, a költészet” (Földessy) — verspárja Kraskonál a Život (Élet). Ez Krasko ama kevés költeménye közé tartozik, amelyekben — Adyhoz hasonlóan — elvont fogalmat tesz meg nagybetűs szimbólummá. Mind a két vers tárgya a harc, a költő és a szimbolikus ellenfél, az őš Kaján, illetve az Élet között. A tét Ady szavaival „Szent Kelet vesztett boldogsága, | Ez a gyalázatos jelen | És a kicifrált köd-jövendő”. Krasko „a sötét hegyek szép leányaért” száll harcba. A párviadal mind a kettőnél lovagi torna, őš Kaján „bíbor-palástban”, „paripásan” jelenik meg, Krasko ellenfele „páncélban”, frissen „tisztított fegyverrel száll nyeregbe”. Ady versében a harcnak van magánéleti és közösségi, nemzeti vonatkozása is. Kraskonál csak az utóbbit találjuk. (Pre krásnu dcéru našich hōr — Hegyeink szép leányaért ti. folyik a harc). Talán ezzel is magyarázható, hogy Krasko küzdelmében több a bizakodás, az erők mintha egyensúlyban volnának, győzelemre is, nemcsak bukásra van kilátás. Ady versében a harc egyértelműen bukással végződik.

Ady kedvelt pénz-motívuma is megtalálható Krasko költészetében azzal az eltéréssel, hogy Ady számára a pénz — a „vér és arany” törvényei szerint — az egyéni boldogság, az öröm megszerzésének eszköze s ezért óhajtott, kíváncsú érték. Krasko szemléletében azonban az arany motívuma a nemzeti áruházzal kapcsolódik egybe. Szerinte az egyéni jólét — a szlovák nép elnyomásának korában — csak az asszimiláció, a nemzeti érdekek feladása útján érhető el. Szemléletének ez a vonása is alátámasztja azt az állítást, hogy szimbolizmusa szervesen kapcsolódik a szlovák élet valóságához. A közös, de ellentétes jelentéssel kibontott pénz-motívum bemutatására álljon itt a Harc a Nagyúrral című Ady-vers és Krasko Banici-ja. Ady az aranyat őrző szimbolikus szörnyvel áll szemben, amelynek „undok testét serte védi”, Krasko „démona” is „undok, csúszómászó”, bőrért „ritka szőrzet borítja”. A szörny és a költők küzdelme mind a két esetben azonos eredménnyel zárul, noha az indítékok eltérőek. Ady az aranyat nem szerezheti meg vére árán sem, miközben „ezer este múlt ezer este”, Krasko pedig az áruháért felkínált jutalmat ismételtelen visszautasítja, hiába tart a kísértés „hét éven át”. Hűsége, a népbe vetett bizalma győzedel-

meskedik, a nyolcadik évben a közeledő bányászok éneke elűzi a démont. Krasko verse arra is jó példa, hogyan olvasztja egybe a folklorisztikus elemeket a szimbolista eszközökkel. Verse formája is, a párosrimű tizenkettős, a népi verses epika darabjaira emlékeztet.

Szimbolizmusuk legsajátosabb vonása, hogy az nemcsak tematikailag, hanem képanyagában, szemléletmódban is a hazai adottságokhoz idomul. Szervesen kapcsolódik a magyar illetőleg a szlovák történelem fejlődés-menetébe, vállalja a nemzeti művelődés hagyományait, tudatosan törekszik annak a funkciónak a betöltésére, amelyet mind a magyar, mind pedig a szlovák irodalom legjava vállalt a függetlenség és a szociális haladás támogatásában. Ezáltal illeszkedik be ezeknek a nemzeti irodalmaknak a fő sodrába, ezáltal válik ez a nyugatról befogadott irányzat valóban magyarrá, illetve szlovákká és — a történelmi analógia kapcsán — mélyen rokonná, középeurópaivá.

Ennek a nemzetivé vált szimbolizmusnak legfőbb ismérve s egyben alapvető feltétele a költőben élő történelmi tudat, a nemzeti história megpróbáltatásainak egy személyben való újraélése, a személyes és közösségi sors jelenre és múltra kiterjesztett azonosítása. Bizonyító példákat bőven találunk mind a két költő műveiben. A fiatal Kraskoban az otthon tett látogatás (Doma-Otthon) indítja meg a múltat idéző képek rajzását, amelyek arra készítetik, hogy újból átélje-hallja „az úri korbács suhintásait”, „a deresre húzott aggastyán fogcsikorgatását”, az „anyókák jajgatását”. A riasztó látomások magyarázata s egyben a belőlük levont elkötelező tanulság: „Počujem i vidím, lebo z tej som ja, z poddaných potom kropenej zeme — vo mne sa stelesnil každý bôl”, každý ston ku hrude viazaných robotných predkov”. (Hallom és látom, mert abból lettem én, a jobbágyok veritékével itatott földből, benem öltött testet minden fájdalom és a röghöz kötött ősök minden jajdulása). Historia c. versében pedig arról vall, hogy fülébe cseng „a régi korok hangja”, a nemzeté, amely „eltűnt a történelemből” s „az idő sötétjébe zuhant” (A szemlélet és az azt megjelenítő kép Adynak Az idő rostjában c. versével is rokon). A magyar költő számos versében visszatér a nemzet sorsával való személyes azonosulás megvallása annak bizonyítékaként, hogy „a fajával való egyélet habituális gondolata Adynak” (Földessy: Ady minden titkai 212.). Ilyenek: A fajtám sorsa („jaj, vajon mit akar vele | Évezredek bűne, súlya, átka, | A sors, a sorsa: | A sorsom nagy tragédiája?”), a Lovatlan Szent György („Gyönyörű ős hittel, sokkal, | Szenvedéssel, botlásokkal | Fajtám indít, mindig ő kel | Szépséggel, kínnal, erővel; „Amit tudok érte tudtam, | Ha elbukok, nem én buktam”), a Hunn új legenda („Bennem a szándék sok százados szándék... Zsinatokat doboltam, hogyha kellett S parancsoltam élükre seregeknek | Hangos Dózsát s szapora Jacques Bonhomme-ot”) stb. Adyban ez az azonosulás teljesebb igényű és verseiben differenciáltabban kibomló. Nemcsak a szoros értelemben vett népre, annak sorsára vonatkozik — mint Kraskonál —, hanem gyakran a nemzet egészére, a „fajtára”, amelybe az uralkodó osztályok is beletartoznak. Tudatosan vállalja a „nemzeti erőnyeket és bűnöket”, s azok megtestesülésének, a nemzeti sors szimbólumának tekinti önmagát. E különbség magyarázatát egyrészt Ady büszkén vallott „hétszilvafás” voltában, nemesi származásának és demokrata politikai felfogásának összetettségében kell keresni. Másrészt a szlovák nemzetszemlélet sajátosságában, amelybe — az újabbskori fejlődés eredményeként — csak a tágabban értelmezett, az értelmiséget és a kispolgárságot is magában foglaló nép tartozott. E szemléletben az uralkodó osztályok mint a népet elnyomó, nemzetileg idegen társadalmi erők jelentek meg. Ezekkel Krasko, az öntudatos szlovák nem vállalhatott közösséget.

A történelmi sors vállalása, a néppel, nemzettel való azonosulás arra készíti a két költőt, hogy választ keressenek a nemzeti lét nagy kérdéseire, tanulságul a jelen és a jövő számára. Mind a ketten — egyebek között — a folyó-motívumot használják fel és bontják ki verssé ebből a célból. „A mi Dunánk” (Ady: A Duna vallomása) és a szlovák Vág is (Krasko: K Váhu) a partjaik mentén élő népek sorsának tanui, a természeti állandóságot képviselik a történelmi változásban. Ezért alkalmas jelképek arra, hogy Ady is, Krasko is — a költő és a folyó elképzelt párbeszédében — számonkérjék az „ezer éves, szörnyű kínlódást”, „a folyót tápláló könnyet és a vért” (Krasko), „a félemberek, fél nemzetecskek” sorsát, a „hideglelés, vergődés, könny, aszály” világát. Ady szemlélete tágabb horizontú, tekintete — a maga nemzetén kívül — egybefogja az egész Duna-tájat, tehát a szomszédos népeket is és az azokéval közös magyar sors titkait kutatja. Folyó-szimbólumát pedig a természeti és a történelmi törvény logikája szerint bontja ki. A „vén folyam-róka”, a „csacska-részeg”, „nagy-komoly lett” ugyan a súlyos kérdések hallatán, de fátum-szerű vallomása után „kacagva” — a kívül álló közömbösségével — rohant tovább a „boldogtalan kis országok között”. Ady Duna-szimbóluma nem avatkozik a történelem menetébe, csak jelenléte, tanúságtétele a fontos, nem társadalmi aktivizáció. Ezért a közös átok feloldása azokra vár, akik nem nyugszanak bele abba, hogy „Sohse lesz másként, így rendeltetett”. Adyval ellentétben Krasko versének nincs internacionális jellege, megmarad a szlovák nemzeti problémák keretei között. A versben a folyó-motívum nem is alakul át teljes értékű szimbólummá, lényegében a megszemélyesítés, az allegória szintjén marad. A benne kifejezett szemlélet pedig — Ady ridegen tudatos, illúziók nélküli tény-megállapításaival ellentétben — valami naív színeződést mutat, mintha a történelem-fordító csodát az ismételt közömbösnek nevezett folyótól várná. („o, pomsti sa na divom vrahu!... a znič ho, slobodu kto dlávi” — ó állj bosszút a vad gyilkoson, pusztítsd el, aki a szabadságot elfojtja). Talán ebben is a népköltészet szemléletformáinak nyomát kell látnunk.

A nép, a nemzet sorsával való azonosulás egyik magatartásformája az Adynál és Kraskonál egyaránt megfigyelhető profétai attitűd, az átkozódó hazafiság megnyilvánulása. Lélektani háttere a „minden hiába” hangulat, a tehetetlenség kinja, az elkeseredés amiatt, hogy a szeretett nép nem hallgat az intésre, az „örzök” figyelmeztető szavaira s némán, türelmes baromként hordja a járomot, amelyet urai a nyakára raktak. Ennek a költői lélek-állapotnak a kifejezésére Ady is, Krasko is az ótestamentumi proféták hangját kéri kölcsön. A hasonlóság nemcsak a szemléletben, költői magatartásban, hanem a gondolatokban és gyakran az azokat hordozó nyelvi fordulatokban is fellelhető. Ady elkeseredett felkiáltásának párját: „átkozott nép, ne hagyja az Úr veretlen”, (Sípja régi babonának) Krasko Jehovah című versében fedezzük fel: „ja pravicu Ti trestajucu vzývam, na vlastné plemä Tvoju volám pomstu”. (Büntető jobbkezed hívom, állj bosszút népemén); Ha a magyar „a hőkölés népe”, „minden ígának barma”, mert „vertnek született”, a szlovák is csak arra méltó, hogy „cafattá korbácsolt háta haláláig cipelje a megútált terhet”. „Ebsorsot akar, hát akarja” — tör ki Adyból a keserűség, s Krasko is arra ítéli népét, hogy „örökös panasztól habzó szájjal” viselje a szolgaságot. A sorsán fordítani képtelen magyarság megérdemli, hogy „fejét, jussát, szívét kobozzák”, s Krasko „pipogya kezű” népe is rászolgált, hogy „a maga kereste kenyérért másoknak könyörögjön”. A népek versenyében Ady szerint „mi mindig mindenről elkészünk”, Krasko is azért tesz szemrehányást, mert a szlovák nép „nem akarja látni, hogy nagyon is későre jár az idő”. A szolgaságot tűrő nemzedék az utódoktól sem érdemel tiszteletet, az apák bűnéért a fiak is bűnhődnek. (Ady: „Honnak atyái honuk veszni hagyták | S itt maradnak, míg felejtik emlékü, | Unokáik, a koldus istenadták; Nagy lopások

bűne; Krasko: „Nech starcovia mu nepoznajú úcty a kliatbou nech sú zat'ažené deti — atyái ne ismerjék meg a tiszteletet, sújtsa átok a gyermekeket is).

Végül rokon a két költő abban is, hogy hazafiságuk, politikai költészetük nem merül ki a sorsvállalásban, a történelmi tanulságok feltárásában vagy a meddő átkozódásban, hanem kiterjed koruk hazai állapotainak kritikájára, a demokratikus forradalmi átalakulás sürgetésére is. A „magyar Ugar” és a proletár versek forradalmasító képeit Krasko alkotásaiban is viszontlátjuk. Az Otcova rola éppen úgy a pusztuló hazai föld és nép szimbolikus látomását festi meg, mint Ady hasonló tárgyú költeményei. A vörösen lenyugvó őszi napfényében égő „szürke mezők”, az „ősapák földje” éppen olyan lehangelő, vigasztalan látvány, mint A magyar Ugaron „elvadult tája”. Az „ős buja földön, dudva muhar” terem, Krasko „félénk lábbal lépked a sercegő, száraz tarlón”. A szent humusz termő erejét a gaz, a gyűrűző indák szívják el, a szlovák föld pedig azért marad terméketlen, mert „az évszázados jobbágyveríték okozta nedvességet” a nap tüze sem képes felszárítani.

A társadalmi változás sürgetése e versekben még közvetetten, áttételek útján szólal meg. A szimbolikus kép leíró elemei, azok második, tárgy mögötti jelentése, a költő személyes állásfoglalásáról tanúskodó részletek stb. sugallják. (Ady: „a föld alvó lelkét lesem”, Krasko: Prečo si nechal otcovskú pôdu?” — „poddaných krvou napitá pôda domov ma volá — miért hagyta el az atyai földet? a jobbágyvérrel itatott föld hazahív engem). A záró képek sem tartalmazznak nyílt lázítást. Ady a „kacagó szél” suhanásában a fátumot idézi meg. Krasko pedig — a népmesék képes nyelvén — a földbe elvetett sárkányfogak kikelésétől várja a bajok orvoslását.

Nyíltan forradalmi vers azonban az Otrók (Rabszolga), amely méltó párja a magyar „helóta nép, helóta költő” összetartozását, a forradalmi szándékot hirdető Ady-verseknek. A rabszolga-anya felejtethetetlen, „félénk fájdalmat” kifejező halk éneke, amely „a remegő gyermeklélekbe ivódott”, ugyanarról a lefojtott indulatról árulkodik, amelyikről „az esték züm”-je és a „falvak csöndjén” remegő dühök (Rohanunk a forradalomba). Ady ugyanannak a „tűznek a csiholója”, amely a rabszolga „lesütött tekintetében még csak rejtett szikraként ég”. A „fekete és vörös bosszúk (Ady: Barangolás az országban) ott „hörögnek” Krasko rabszolgájában is, miközben az a „vészharang szavára vár”, nem akar meghalni, míg bosszút nem állt”, s fákat ültet, amelyekből akasztófák nőnek.

Krasko költészetében a forradalmi témakör megközelítően sem foglal el olyan kiemelkedő helyet, mint Adyéban. Ilyen tárgyú verseinek száma nagyon kevés. De más témájú darabjaiban is fel-felbukkannak olyan képek, amelyek azt mutatják, hogy a nemzeti elnyomáson túl a szociális kizsákmányolást is észrevette és felismerte a forradalom igazi erőit. (Poetika starej lyriky c. versében a költő hangja: „búri, ako pochod utláčaných na ulici, keď deti doma chleba nemajú — lázítson, mint az elnyomottak tüntetése az utcán, amikor a gyerekeknek otthon nincs kenyér —, a Baníciban pedig a vonuló bányászok „nehéz lépteinek dobajától remeg a reggeli levegő — „Ranný vzdych chveje sa dupotom t'ažkých nôh”).

Talán fölösleges is hangsúlyozni, hogy a tipológiai egyezések, a közös vonások megmutatásával nem kívántunk egyenlőségi jelet tenni Ady és Krasko közé. Hiszen a köztük levő különbség még a hasonlósági jegyek sajátos színeződésében is kifejezésre jut, amint erre több helyen utaltunk is. Még inkább áll ez életművük egészére, annak jellegére, arányaira és hatására a magyar illetve a szlovák irodalomban. Ady szimbolizmusa sajátos, önálló mitológiát teremtett, amelynek gazdag változatú motívum-körei átfogják a századforduló magyar és európai emberének életét. A kor magyar irodalmából messze kimagasló, nagy formátumú költészete országos figyelmet keltett, rajongókra és gúnyolódó ellenfelekre osztotta az olvasókat, hatása a

halálát követő évtizedekben, sőt a felszabadulás után is élő. Új korszakot nyitott a fejlődésben, amelynek vívmányai a magyar szocialista lírában is tovább élnek. Krasko a zsenyéken kívül két kis kötetet publikált, azután elhallgatott. Fellépését csak a beavatottak figyelme kísérte, első kötetének „keresztapaságát” a konzervatív ízlésű Vajanský vállalta, a fiatal tehetségnek kijáró jóindulattal, enyhe kritikával, lényegében megértéssel. 1912-vel, második kötete megjelenésével költői pályafutása befejeződött, noha maga a költő még évtizedekig élt, és tevékeny közéleti munkásságot fejtett ki. Adyval rokon jegyei mutatják, hogy minden vagy majdnem minden megvolt benne, ami a korszakos, közép-európai modern költészet sajátja, csak éppen — egyéni adottságok, objektív tényezők gátló hatása alatt — nem bontakozhatott ki nagy arányú lírai életművé. Így önmaga potenciális nagyságának sokat ígérő, de ki nem teljesedett lehetősége maradt. Ha Ady korszakot nyitott, Krasko csak jelezte az új korszak elérkezését. Ezért megjelenése nem változtatta meg az irodalom hagyományos értékrendjét. Nem törhetett az élre már csak azért sem, mert alkotó éveitől és még jó ideig azután is Hviezdoslavot illette az első hely. Nem volt jelentős hatása azokra a fiatalokra sem, akik őt követően indultak el — a szimbolizmus jegyében — a költői pályán. A fiatal Vladimir Roy vagy E. B. Lukáč pl. elsősorban nem tőle, hanem a franciáktól és Adytól kaptak ösztönzéseket az új lírai kifejezés keresésében. A 30-as évek avantgard költészete pedig már irodalmilag halottnak érezte Krasko életművét. (Ivan Krasko: Dielo. Slov. Vyd. Kr. Lit. Bratislava 1954. 11.) Csak a felszabadulás után fordult a közfigyelem és a megbecsülés a már akkor visszavonultan élő költő felé. Múltán, mert túl a szimbolizmuson — amellyel átütő hatás nélkül is a modern szlovák költészet előtt egyengette az utat — művészet és valóság, irodalom és élet kapcsolatának az utókor számára is követendő, egyedül helyes példáját adta, amikor utolsó verseinek egyikében hangoztatta: „nehromadím hluché slová... na každom je krv prischnutá, srdca mojho krv prischnutá” (nem süket szavakat halmozok... mindegyik szavamon vér szárad, a szívem vére). Ez is Adyval, Ady „életes költészetével” teszi rokonná.

A magyar és a szlovák szimbolizmus közös gyökereinek feltárásához, kifejező eszközeinek, formanyelvének teljes számbavételéhez további részletkutatások szükségesek. Néhány következtetést azonban már az eddigiek alapján is levonhatunk.

A hazai fejlődés lemaradása, a századfordulón felhalmozódott nemzeti és szociális problémák bonyolultsága nem tette lehetővé, hogy akár nálunk, akár a szlovákoknál a valóságnak hátat fordító, a társadalmi folyamatokkal csak többszörös áttételen keresztül érintkező, sterilen művészi jellegű szimbolizmus jöjjön létre. A nyugati hatás pozitív módon „deformálódott”, olyan funkció vállalására kényszerült, amely keletkezési helyén nem volt a sajátja.

A feudalizmus teljes megszüntetésének elhúzódása és a polgári átalakulás vontatottsága következtében a századfordulón még mindig a paraszti tömegek felszabadítása volt az egyik legégetőbb társadalmi probléma nálunk. Ennek hatása jelentkezik Ady és Krasko költészetében nemcsak a föld népe iránti érdeklődésben, tehát tematikailag, hanem a folklór szemléleti formáinak, képanyagának szimbolizmusukban fellelhető nyomaiban is. A paraszti, népi hatással van összefüggésben a mindegyiküknél megfigyelhető bibliai-vallási motívumok kedveslése is, ami azonban nem csap át — mint a francia szimbolizmus egyes képviselőinél — vallásos miszticizmusba.

Költészetüknek — a fenti körülmények által determinált — közösségi, közéleti jegyei magyarázzák a hazai, pontosabban a magyar illetve a szlovák nemzeti hagyományokhoz való szoros kapcsolódásukat. A nép, a nemzet történelmi sorsával való azonosulás, a történelmi felelősség átérzése, a prófétai szerep vállalása csak

ebben a sajátos közép-európai társadalmi közegben színesíthette a szimbolista lírát olyanná, amilyen Ady és Kraskó.

Végül közös, demokratikus-forradalmi eszmeiségük is a hazai viszonyokból sarjadt. Mindegyikük felismerte a proletáriátusban a történelem-formáló erőt, s ennek szánta a vezető szerepet a kitörni készülő forradalomban. Ez a felismerés tette képessé őket arra, hogy — a nyugati példaképektől eltérő módon — a szimbolizmus eszközeivel is ki tudják fejezni az objektív társadalmi folyamat tendenciáit, ábrázolni tudják a valóságot. A gyakran minősítő, elmarasztaló értelemben emlegetett „késés” előnyére is vált a hazai szimbolizmusnak. Mert Ady és Kraskó művészete nem egyszerű megismétlése a Nyugaton akkor már túlhaladott irányzatnak, hanem magasabb szinten való alkalmazása a megélt társadalmi és nemzeti mozgalmak sugallta mondanivaló kifejezésére. Ady is, Kraskó is így teremtett sajátosan hazai, s egyben korszerű művészetet. Mindegyik a maga tehetségének határai között.

Чукаш Иштван

АДИ и ИВАН КРАСКО

(Некоторые проблемы венгерского и словацкого символизма)

На основе сравнения художественных средств, „языка форм” Эндре Ади и Ивана Краско автор устанавливает, что между двумя поэтами — хотя они не были знакомы с творчеством друг друга — имеется явно историко-типологическое родство. Автор находит объяснение этому в особенностях общественно-культурных условий Центральной Европы. Важнейшие из его выводов сводятся к следующим.

Оставание внутреннего развития, сложность накопившихся в начале XX века национальных и общественных проблем не позволили в Венгрии так же, как в Словакии возникновения такого символизма, который отворачивался бы от действительности, соприкасался бы с общественными процессами лишь через ряд опосредований и носил бы стерильно художественный характер. Западное влияние положительно „деформировалось”, вынуждено было принять такую функцию, которая в месте его возникновения не была присуща ему.

В результате затягивания полной ликвидации феодализма и затяжного характера буржуазных преобразований в начале XX в. всё ещё освобождение крестьянских масс оставалось одной из самых жгучих общественных проблем в Центральной Европе. Его влияние проявляется в поэзии Ади и Краско не только тематически, в интересе к народу земли, но и в нахождении в символизме обоих следах фольклорных форм, фольклорных образов. С крестьянским, народным влиянием связано у обоих и пристрастие к библейско-религиозным мотивам, которое не переходит однако — как у некоторых представителей французского символизма — в религиозный мистицизм.

Коллективистские, публицистические признаки их поэзии, детерминированные вышеизложенным, объясняют их тесную связь со своими (венгерскими, словацкими) национальными традициями. Отождествление своей судьбы с исторической судьбой народа, нации, приятные роли пророка только в этой своеобразной центрально-европейской общественной среде могли окрасить символистскую лирику в такие тона, в каких она выступает у Ади и у Краско.

Наконец, общая у обоих демократическая революционная идейность также питается местными условиями. Каждый из них признал в пролетариате силу, формирующую историю и отдавал ему руководящую роль в грядущей революции. Понимание этого сделало их способными к тому, чтобы — в отличие от западных образцов — и средствами символизма могли выразить тенденцию объективного общественного процесса, отобразить действительность. „Опоздание”, которое часто в пейоративном смысле применяют, пришло на пользу этому символизму. Потому что искусство Ади и Краско — это не простое повторение направления, на Западе тогда уже устаревшего, а его применение на более высоком уровне для выражения содержания, навеянного оживлением общественного и национального движения. И Ади, и Краско таким образом создали национальную и одновременно современную поэзию. Каждый из них в рамках своего собственного таланта.

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER IRODALOMPOLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA

Az uralmon levő osztályok minden korban és társadalmi formációban határozott politikai és ideológiai követelményekkel léptek fel az irodalommal szemben és megteremtették azokat az eszközöket is, amelyekkel ezeknek érvényt szerezhettek. Mindegy, hogy minek nevezzük ezt aényt, az irodalom irányításának, vezetésének, segítésének, de lényegében mégis irodalompolitikáról van szó. Lehet, hogy szörny-született ez a fogalom. Szemre is torz, mint a szfinksz: felül istennő, alul oroszlán és kellemetlen képzettársításokra s asszociációkra adhat alkalmat, de volt és van s mindenféleképpen fontos tényezője az irodalom életének, különösen az volt a huszas évek elején, ezért szólnunk kell róla.

Mi az irodalompolitika? Egy fogalmat legbiztosabban lényeges ismérveivel, tartalmi jegyeivel határozhatunk meg. Ez vonatkozik az irodalompolitikára is. Ebben a szóösszetételben a politika látszik domináns elemnek, azonban a szókapcsolattal gazdagabb tartalmú fogalom jött létre. Kétségtelen: elsősorban politikai célokat szolgál, de igazán azzal válik a hatalom eszközévé, hogy emellett ideológiai, világnézeti törekvéseket is jelent: kimunkálja azokat a módszereket és megteremti azokat a mechanizmusokat, amelyekkel ezeknek érvényt szerezhet. Noha az utóbbiaknak csak alárendelt, másodlagos szerepük van, hiszen a politikai és ideológiai célok határozzák meg a módszert is, mégis az irodalompolitika ezekkel együtt válik teljessé, ezért nem is foghatjuk fel másnak, mint az uralkodó osztályok politikai, ideológiai törekvéseinek, ezek alkalmazása módszerének és az érvényesítéséhez szükséges mechanizmusok összegződésének. Az irodalompolitika jellegét tehát lényegében ez a három elem határozza meg.

Az így értelmezett irodalompolitika, függetlenül attól, hogy az írók önként elfogadják, vagy nem, az irodalmi élet külső tényezőjének tűnik. Lényegében az is. Az uralkodó osztály irodalommal szemben támasztott igénye és akarata. Azonban a valóságban még sem ilyen egyszerű, sokkal bonyolultabb és szervezesebb a literatura és az irodalompolitika kapcsolata. Eleve reménytelen lenne az irodalompolitika minden kísérlete, ha nem tartalmazna olyan elemeket, amelyek az irodalomban is adóttak. Meg kell találnia tehát azokat a szálakat, amelyek szerves kapcsolatot, sőt bizonyos vonatkozásban egyneműséget, azonosságot biztosítanak. És ez lehetséges: mert az irodalom sem autonóm terület, noha specifikus törvényszerűségei vannak, de bennük is ugyanazok az eszmei, politikai célok munkálnak, amelyek más tudatformák területén is jelen vannak és ezek objektív alapot s természetes kapcsolatot teremtenek az irodalom és irodalompolitika között. Csak így lehetséges, hogy az irodalompolitika, mely „idegen” tényezőnek tűnik, szerves részévé válhat a literatúrának, sőt maga az irodalom is céljaival, tendenciáival s gondolat tömbjeivel, a valóságra való reagálásával, az anyaggal való küzdelem formai módozataival irodalompolitika lehet. És ez a tevékenység az irodalom részéről nem egyszerűen csak visszahatás, vagy külső célokkal való azonosulás, hanem teremtő folyamat, mellyel a literatura aktívan részt vesz az irodalompolitika kimunkálásában és ennek

során a maga törvényszerűségeit is beépíti annak kereteibe. Így a „külső” tényező egyszeribe a maga dialektikus ellentétébe csap át és igazán „belső” jelenséggé válik, mely szempontjait ugyan „kívülről” hozza, osztálycélokat revelál, de az azonosulás következtében célok és törekvések akarataiban és befogadásában egyöntetűség jön létre.

Ebben a folyamatban az igényeket támasztó irodalompolitika egygyé olvad a befogadó irodalommal és annak szerves alkotó elemévé válik. Azonban a valóságban mégsem ilyen egyértelmű ez a folyamat, mert pl. a huszas évek elején is, az ellentétes tendenciák, ellentétes irodalmi és társadalmi törekvéseket hordoznak, melyek, a maguk természetének megfelelően más és más irodalompolitikát igényelnek. Ilyen viszonyok között az irodalompolitika nem építhet az egész irodalomra, csak egyik, vagy másik tendenciájához kapcsolódhat és elkerülhetetlenül szembe kerül a többi irányzattal. Ehhez még egy megjegyzést kell tennünk. A huszas évek eleji irodalmi irányzatok nem egyenértékűek. Vannak közöttük olyanok, amelyek a nemzeti irodalom fejlődésének kifejezői és megvalósítói, s vannak amelyek retrográd jellegűek, mind gondolatrendszerüket és érzésvilágukat, mind formai eszközeiket tekintve a múltat képviselik. A kérdés most már az, hogy az irodalompolitika melyik tendencia támogatója és ösztönzője, s melyiknek az ellenzője; Lényeges momentum ez, mert ez a tény, dönti el szerepét és hatásfokát, sőt módszerét is. Igaz, nincs olyan irodalompolitikája a világnak, mely tehetségeket teremthetne, vagy pótolhatna, s olyan sincs, amely véglegesen meg tudná fordítani az időt és a fejlődő irodalmat kívülről, programokkal, törvényekkel, cenzúrával vagy terrorral végleg béklyóba tudná kötni. De okos, céltudatos irodalompolitika, mely előremutató társadalmi célokat revelál, kétségtelenül megkönnyítheti a tehetségek fejlődésének, megizmosodásának útját és ösztönzően hathat az irodalomra. Azonban teljesen ellenkező hatása van annak az irodalompolitikának, amely retrográd társadalmi célok érdekében az irodalom fejlődését is feltartóztatni igyekszik. Mindezek következtében még megnyilvánulásuk és módszerük is más-más lesz. Ha az irodalompolitika célkitűzései egybeesnek az irodalom fejlődésének fő irányaival, akkor rendszerint teljes a harmónia s alig találunk zavaró motívumokat. Sőt, maga az irodalompolitika is háttérbe kerül, illetve szerves része lesz az irodalomnak és külön egyre kevesebb szó esik róla. Azonban egészen más a helyzet akkor, ha az irodalompolitika, mint a kurzus idejében ellenkező irányban hat a fejlődéssel, s az irodalomban is a konzervatív erőkre épít. Ez esetben szemmel láthatólag is megnő az irodalompolitika szerepe, kíméletlenül az irodalom fölé terpeszkedik; de sem megérteni, sem segíteni nem tud, csak igényeket támaszt és hajthatatlanul követel és ennek megfelelően, módszere is könyörtelenül agresszív, merev, türelmetlen és szigorúan parancsszotogató lesz. Igazán ekkor érzi meg az irodalom, hogy van irodalompolitika és ekkor nem véletlenül, egyre több szó esik róla. A huszas évek elején is alig múlt el nap, hogy az irodalompolitika körül ne kavarodott volna vihar.

Azonban bármilyen is az irodalompolitika; jó vagy rossz, mindenféleképpen korlátjai is vannak. Kénytelen igazodni az irodalomban meglevő és ható törvényszerűségekhez. Voluntarista módon konkrét viszonyoktól, a valóságtól elszakadottan, pusztán kell, nem kell alapon életképes irodalmat sem teremteni, sem megszüntetni nem tud. Működését objektív viszonyok, s ezekből adódó törekvések determinálják. Ha az irodalompolitika fölismeri s számbaveszi ezeket, s érvényesülésüket segíti, akkor ténykedése hatásos és perspektívában is eredményes, de ha ezek elé gátakat, korlátokat igyekszik emelni, akkor mennél nagyobb erőfeszítéseket tesz, annál biztosabb lesz a kudarca. Az élet realitása ez s ezzel minden irodalompolitikának számolnia kell. Érdekes, ha ettől eltér valamilyen okból nemcsak kudarcai ismét-

lődnék s csődjé; működésének káros hatásai lesznek nyilvánvalók, hanem módszerén, megnyilvánulásán, ténykedésén is megmutatkoznak a rendellenességek.

A fentiekben általában szóltunk az irodalompolitikáról. Azonban a valóságban nincs ilyen: irodalompolitika mindig konkrétan, adott történelmi viszonyok között, rendszeres és osztályokhoz való kötődöttségben létezik. Szerves és megbonthatatlan ez a kapcsolat. Noha nem tud függetlenedni közegétől az irodalmi viszonyoktól sem, mégis céljait, törekvéseit, sőt módszereit is, azoktól az osztályoktól veszi át, amelyeknek szolgálatában áll. Így volt ez a kurzus idején is. Továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy milyen elvek, célok teltették ezt az irodalompolitikát.

A kurzus irodalompolitikájának elvei

Az ellenforradalom győzelme után azonnal megindult a kurzus hatalmi berendezkedése az irodalomban is. Noha hagyományos eszközök, szervezeti formák, keretek készen állottak rendelkezésére, mégis nem volt zökkenőmentes ez a folyamat. Hiszen bonyolult és nehéz feladatokat kellett megoldaniok. Mindenekelőtt el kellett némítaniok a forradalmi irányzatot, vissza kellett szorítaniok a haladó törekvéseket és szabad lehetőségeket kellett teremteniök a konzervatív és más reakciós tendenciáknak. Lényegében ezek a célok töltötték meg tartalommal a kurzus irodalompolitikáját.

Azonban ezek a törekvések csak általános tendenciák voltak, csak az irodalompolitika kereteit jelölték ki: a hogyanra és ezzel összefüggő elvi kérdésre nem adtak választ. Mindezt menetközben kellett megoldaniok. Ezzel függ össze, hogy irodalompolitikájukat a huszas évek elején, noha tendenciái, módszerei, formái már az első napokban kialakultak, mégis ideges kapkodás, szüntelen átmenetiség, kusza ellentmondásosság jellemezte. És a felületen elsősorban ezek a vonások jelentkeztek.

Ebből is adódott, hogy a kurzus irodalompolitikájával senki sem volt megelegedve. A rezsim emberei leginkább az átgondolt, következetes koncepció hiányát kifogásolták: „Ebben az irodalompolitikában még mindig több a politika és pedig a kurzuspolitika, mint az irodalom; a koncepció hiányzik”¹ Szabó Dezsőnél, Brisits Frigyesnél, s mindazoknál, akik írtak erről a kérdéstről, visszatérő motívum ez.

Legtöbben a koncepció hiányát, a maguk „koncepciójával” igyekeznek pótolni. Igaz, néha olyan határozatlanul, mint Harsányi Kálmán, aki elégtelennek tartja már a durva eszközöket; a giz-gaz kaszával írtását és helyette finomabb, hatásosabb módszerek igényét fogalmazza meg, de hogy melyek lennének ezek, azt maga sem tudja.² Mások viszont igen! Pl. Zulawski „az esztétikai megtisztulás” érdekében az államhatalomtól a „nemzeti lélekkel kalmárkodó irodalom megfékezésére” társadalmi bojkottal kiegészített „kíméletlenebb, intenzívebb és nacionalistább irodalompolitikát” követel.³ Vagy Lendvai István, aki ezzel a lendületesen megfogalmazott, eredetinek vélt „koncepcióval” igyekszik kitölteni az űrt: „Nem valami parfümös dolog az irodalompolitika..., de kell, nem lehet félrevonulni. Igen, politikát kell csinálni az irodalomban is. Öntudatosan és kíméletlenül, mert egy kíméletlen irodalompolitika eredményezte, hogy a legirodalmibb értékek alábecsültettek, hogy a magyar irodalmi élet szerves fejlődésének gyökereit elvágta, s egy hitvány, zagyva, lélektelen álirodalom főtényezője lett országunk testi-lelki bukásának.”⁴ A Magyar

¹ Élet. 1921. okt. 9. Irodalompolitika.

² Uo.

³ Zulawski A. Irodalompolitika 116. l.

⁴ Élet. 1921. okt. 9.

Múzsza pedig így körvonalazza irodalompolitikai elveit: „az irodalomnak s a művészeteknek csatlakozni kell a nemzetépítők csoportjához... Építő nemzeti eszmét kell szembeszegezni a romboló nemzetközivel... Erkölcsös irodalomért küzdünk.”⁵

A kurzusénál koncepciózusabb irodalompolitikát ígérnek-e ezek a gondolatok? Bármelyik megfogalmazást is tekintjük, a válaszuk csak ez lehet: nem. Egyik sem jutott túl a hivatalos állásponton, sőt ugyanazt variálják. Mégis mi adott indítékot az elégedetlenségnek? És egyáltalán volt-e alapja a koncepcióhiány miatti panaszoknak. Ezekre a kérdésekre a hivatalos irodalompolitika elveinek bemutatásával válaszolunk.

Az irodalom folytonosságának elve

Minden reakció szükségszerűen a hagyományokhoz való visszatérés jegyében lát munkához és a folytonosság megőrzésének tetszetős szerepét vállalja. Nálunk is soha nem esett annyi szó a múlt értékeiről, ezek megőrzésének szükségességéről; a konzervativizmusról, mint az ellenforradalom győzelme utáni napokban. Sőt, még évekkel később is tart ez a lángolás. Tóth Árpád 1926-ban így jellemzi: „itt majdnem mindenki, akinek szava van... a konzervativizmusról szaval. Hogy ez a csodaszer, amelytől meggyógyulunk, hogy ez a bölcsék köve, aminek érintéséről beforrad minden seb... A nemes, a szent, a nemzetmegmentő, az óvatos, az egyedül célra vezető... Ez a szó zenélt a bársonyszékek kegyelmes öbleiből, ez pengett a püspök urak arany szájáról és még a hordók tetejéről is ez gargarizált. A híres ébredés ezzel ébredt és némely jóízű képviselő urunk a nemzetgyűlési padokon ezzel aludt el... ezzel a harci kiáltással indult itt csatába minden újdonsült honmentés az úgynevezett kurzus minden merőben új és vad vállalkozása.”¹

A konzervativizmus szellemében különösen az irodalom terén folyt intenzíven és látványosan a múlt kultusza, a hagyományok birtokbavétele. Vissza a múlthoz: a kurzus irodalompolitikájának egyik alapelve lett. Nap mint nap megfogalmazzák ezt a tételt: „Az irodalom újjászületése csak a múlthoz való következetes visszatérés útján lehetséges.”² A Szózat szerint: „A múlt évszázadot nagy egészében a magyar irodalom aranykorának kell tekintenünk mai szegénységünkben nem kívánhatunk jobbat, mint azt utolérni”³ Voinovich Géza is nagy tanulmányban bizonyítja, hogy jelene irodalma csak úgy tud megfelelni hivatásának, „ha visszatér a múlt század nagy hagyományaihoz és példáihoz.”⁴ Katholikus Szemle szerint is; a „múlt század írói nemzedéke nemcsak magyarság és nemzeti szellem, hanem tudás, világirodalmi műveltség, világnézet, költői felfogás tekintetében egyaránt magasán felelt a feladatnak, a történelem folyamat szálának szétválása egyet jelent életünk megsemmisítésével”.⁵ És ez: „Arra késztet, hogy megmaradjunk a szellemünk folytonosságánál: ezt harcosan képviselni kell”.⁶

A múltnak; a nemzeti értékeknek s irodalmi hagyományoknak ez a tisztelete imponáló s nagyon vonzó lehetne, ha kicsinyes érdekek s politikai célok nem torzí-

⁵ Magyar Múzsza. 1920. 1. sz.

¹ Idézi Kardos László: Tóth Árpád című munkájában 328. l.

² Új Idők 1920. 1. sz.

³ Szózat. 1920. máj. 26. Bársony István: Magyar irodalom.

⁴ Magyar Múzsza. 1920. febr.

⁵ Katholikus Szemle. 1920. márc. 4.

⁶ Magyar Múzsza, 1920. 1. sz.

⁷ Budapesti Hírlap. 1922. febr. 7.

tanák és nem sötétítenék el komor árnyékaikkal. De elsötétítik. Ez nagyon is kétséssé teszi szándékukat. Már önmagában is gyanús a múltnak ez a hangos kultusza. Azonban szó sincs a teljes múlt vállalásáról: A hagyományokat nagyon leszűkítik és ezzel megdöbbenő torzulás jön létre. Ime így vonnak határvonalat: „Az igazi kultúrának — írja Kornis Gy. (Kultúra és Politika 47.1.) — egyik fontos jegye, hogy történeti természetű, azaz folytonos lassú fejlődésnek az eredménye, melynek egyes fázisait a történeti emlékezet tartja össze. Ha ez a történeti, organikus jelleg hiányzik, csak álkultúra, parvenü-kultúra jöhet létre. Nemzeti tragikumunknak, mely az 1918-as októberi forradalommal kezdődik, főforrása éppen az, hogy a történeti talajt elvesztettük lábunk alól: először Nyugatról, majd Keletről importált szellemi áruk, melyeknek igen fürge eszmekereskedői voltak, inficiáltak bennünket, amaz volt a polgári radikalizmus és nemzetközi szociáldemokrácia, emez a szovjetrendszer. Mindegyik idegen a magyar történeti néplelektől.”

Kornis nem egyedül fogalmazza meg ezt a koncepciót, hanem Szekfűtől Horváth Jánosig sokan, ami önmagában is arra enged következtetni, hogy alapelvről van benne szó. Valóban ez a felfogás vált a kurzus múlt-kultuszának vezérlő gondolatává. Egyoldalúan csak konzervatív, vagy annak vélt hagyományokról beszélnek s ezt teszik meg nemzetinek, s minden mást kirekesztenek belőle.

A hagyományok leszűkítését az irodalomban Petőfival kezdik. Noha a centenáriumi alkalmából nem fukarkodnak az elismerésekkel, magukénak vallják és az ellenforradalom glóriájával fonják körül a költőóriást, de a lobogó pátozzsal és a szépen hangzó frázisokkal sem tudják elfedni, hogy költészetének lényegét képtelenek vállalni és egy külön világban idegenül s ellenségesen állnak vele szemben. A Keresztény Politika, tekintélyes kurzista lap nyíltan is ír erről: „Válogatott Petőfi kell: és pedig elhagyandók politikai vagy kortes-versei, melyekből nem a honfi, hanem a szélsőséges pártember, nem a néphez, hanem a *csőcselékhez beszél*. Ezek elrettentő bizonyítékai annak, hogy hová sodorhat a pártszenvédély és hogy nincs rútabb dal, mint a demagóg dal... E versek nemcsak minden költői lendületet nélkülöznek s ízléstelenek, de legsilányabb alkotásai is, visszataszítóak.” S melyek ezek a demagóg versek? Azok, amelyekben a világszabadságról beszél, mert a „világszabadság őrzöngésével előfutárja a Tanácsköztársaságnak,” azok, amelyekben piros zászlókról ír, mert a „piros arccal és piros zászlókkal: mélységbe lehet zuhanni”, azok amelyekben a királyok ellen ír: mert „ezeréves fennmaradásunk, nemzeti létünk biztosítéka a király volt” vagy Az apostol „politikai őrzöngésének legféltelenebb tobzódása... önmagát apostollá avatott anarchista dicsőítése.” Igaz, ehhez hozzáteszi: „Ezeket a költeményeket nemcsak elítélni, de menteni is kell, politika nem való a fiataloknak: hiszen semmihez sem kell annyi tapasztalat, higgadság, megfontolás, bölcsesség, fegyelmezettség, érettség, mint a politikához.”⁸ Mindez szerintük hiányzott Petőfiből s ezért nem lett konzervatív és a megértő, megbocsájtó gesztus mellett, költeményeit ezért kellett megrostálniok. Nemcsak elfogult és vak, de bántó és sértő is volt ez a torzítás: Teljesen érthető a jobbakk felháborodása. Tóth Árpád még később is így reagál rá: „Alig tudok megrázóbb és groteszkebb eltévelyedést, mint ahogy Petőfit fésülték és szabályozták rendes kurzuskisfiúvá 1923-i centenáriumián. Akik így ismerik és szeretik a magyar múltat, azok rossz-hiszeműek vagy legalábbis fölöttébb tudatlanok s nincs hangadó helyük a múlt ezer év lombtól szent árnyékában.”⁹

⁸ Keresztény Politika. 1922. 2. sz. november. Petőfi Centenáriumi.

⁹ Idézi Kardos László: Tóth Árpád című munkájában 328. l.

Petőfiel megkezdtek az irodalom kettéválasztását és Vajda, Reviczky, Komjáthy, Kiss József életművén keresztül Adyig és a Nyugat-mozgalomig folytatták. Az indíték mindvégig ugyanaz volt, de a terminológiák közben változtak. Petőfi politikai és forradalmi költészetét még éretlenséggel és tapasztalatlansággal magyarázták és oeuvre-jének — noha legmaradandóbb darabjait — mégis csak egy részét utasították el. Utódjaival már mostohábban bántak el. Napjaikhoz közeledve a modern irodalmat egyre határozottabban s általánosítottabban a magyarságtól idegenek, s nemzetrombolónak minősítették s egész életpályákat tagadtak meg. Petőfit még a magyarságból kinövő, de a faji s nemzeti sajátosságokat mindvégig megőrző, szertelensége miatt megtévedt zseninek mutatják: de az utána következőket már egyértelműen idegennek degradálják.

E koncepció szerint a pesti „babilon”, a „nemzet testébe ékelődött idegen test” elhatalmasodásával párhuzamosan erősödött s növekedett az irodalomban is a „hűtlenség iskolája”, mely a magyarságtól idegen, s ártó „új erkölcsi felfogást, kozmopolitizmust, destruktív lázadó szellemet, humbug műveltséget” hozott és ezzel meghamisította a faji jelleget s a magyarság pszichéjéből tudatosan írtotta a hűség, a tekintélytisztelet nemes altruizmusát, az önfeláldozó hazaszeretet szellemét. Igazán először a „Hét ültette el s dédelgette az új gyommagot”,¹⁰ de hatalmassá a Nyugat növesztette. Ebben a mozgalomban gyülekeztek a „lelkileg hontalanok, a nemzeti szolidaritáson kívülrekedt nomádok”, akik már „nem tartottak közösséget semmiféle nemzettel”¹¹ és „földalatti boszorkánykonyháikkal” a „Niagara-zuhatag bőségeivel ontották” a „halál rothadási termékeit”.¹² Az Irodalomtörténet című illusztris lapban, Mitrovics Gyula így tetőzi be ezt a konstrukciót: „Ady és társai költészete: az erkölcsi téboly költészete, amely teljes züllés jeleit mutatja értelmileg, etikailag és a faji életösztön szempontjából egyaránt s mint ilyen méltó terméke annak a korszaknak, midőn a politika megtagadja a nemzeti s történelmi jogfolytonosságot.”¹³

De miféle folytonosságot tépett el a modern irodalom? Ha a „vissza a múlthoz”, „felemlkedni a múlt aranykorához” általános jelszavak konkrét vonatkozásaira tekintünk, erre a kérdésre is feleletet kapunk. Pl. az Irodalomtörténeti Közlemények harcos tanulmányt közöl Pósa Lajos védelmében és ebben „az érzéseiben romlott, erkölcstelen, a magyar felfogással teljesen ellentétben álló” haladó irodalommal szemben Pósa költészetét emeli a nemzet piedesztáljára. Kemény szavakkal megrója Szabó Dezsőt, mert neki fáj: hogy „társadalmunk oszlopos tagjai, köztük maga a kormányzó is úgy találták, hogy Pósa Lajos költészetére, példaadására manapság különösen szükség van” és kategórikusan kijelenti: „Nemzeti irodalmunk megújhodása nem az ellene rikácsolók, de Pósa Lajos szellemében indulhat meg.”¹⁴

A Budapesti Hírlap ugyanezt a szellemet Szabolcska Mihályban, nemzeti költészetünk templomának szerény, de örökbecsű alakjában véli felfedezni. A Szózat Bárd Miklóst teszi meg a nemzeti irodalom halhatatlan nagyságának. A nevek némi változatosságot mutatnak ugyan; de lényegében egyről van szó; a múlt irodalmi értékeinek leszűkítéséről és ezzel eltorzításáról. Ebben a koncepcióban a konzervatív hagyományok egyértelműen nemzeti irodalommá rangosodnak és kétséssé válik minden más irodalmi törekvés nemzeti jellege.

¹⁰ Élet. 1922. Nemzeti kultúránk.

¹¹ Szózat, 1919. nov.

¹² Zulauski A.: Írás Adyról. 13. l.

¹³ Irodalomtörténet. 1921. aug. Néhány időszerű politikai kérdés.

¹⁴ Irodalomtörténeti közlemények, 1921. 83. l. Pósa gyalázás.

A Független Szemle, a konzervativizmusnak ezt a „hagyománytisztelőt” a megmerevedett formákhoz való görcsös ragaszkodásnak tartja és ezzel hozza összefüggésbe azt aényt is: hogy „tájékozatlanul, ellenséges szemmel jár az új kultúrformák világában”.¹⁵ Kétségtelen, ez a törekvés egyben a formák konzerválását, a minden költői, írói újítástól való ideges viszolygást is jelentette. Azonban a lényeg mégsem ez: a tabunak mitizált forma csak tünete, kísérő jelensége volt a konzervatív politikai, ideológiai céloknak. Mert mit is jelent a fenti koncepció? Mindenekelőtt azt, hogy irodalmunk fő áramlását, mely leginkább egyesítette magában a haladó törekvéseket, egyöntetűen nemzetellenesnek, a magyarságtól idegennek minősítették. Nem kevesebbet állítottak ezzel, mint azt, hogy minden egészséges új szándék, haladó gondolat és tett, méginkább ha az forradalmi, ellenkezik a magyarság életérzésével, istentől származó lelki sajátosságaival és a nemzet egyetemleges érdekeivel. Ez a veszélyes koncepció tehát elsősorban a haladó törekvések ellen irányult. De volt egy másik célja is: vele a múltban és jelenükben egyaránt a konzervatív csoportok szűk, kicsinyes érdekét kifejező retrográd osztálytörekvéseket tüntették fel nemzetinek. Különösen az ellenforradalom szempontjából volt életbevágóan fontos ez a látszat. Hiszen ezzel létét igazolhatta, azt, hogy az ellenforradalom tulajdonképpen a nemzeti erők szükségzerű ellenakciója volt az idegen, nemzetietlen erőkkel szemben és győzelmével lényegében a nemzet történelmi folytonosságát állította vissza, s ezzel megmentette a népet, s az országot a szörnyű pusztulástól. Így vált nemzetivé, ami valójában már nem volt az, s így forgatták ki nemzeti jellegéből a legnemzetibb törekvéseket.

A folytonosságnak ez az elve először nem az irodalomban, hanem történelmi munkában, Szekfü Gyula Három Nemzedék című könyvében jelentkezett. Ő tényanyaggal „igazolta”, megejtő, logikus rendszerré építette ezt a koncepciót. Részben ennek ösztönzésére hamarosan megszületett irodalmi megfelelője: Horváth János, irodalompolitikai ihletésű, Aranytól Adyig című tanulmánya. Ez a mű publicisztikai jellegével s helyenként bántó felszínességével, kölcsönzött szólamaival s színvonalát tekintve nagyon kirí a szerző oeuvre-jéből és noha sokkal szerényebb igényű, s kisebb lélegzetű, mint Szekfü munkája, de az irodalomra konkretizáltan lényegében ugyanazt a célt szolgálja és Klanczayval joggal nevezhetjük a „Három Nemzedék irodalomtörténeti párjának”.¹⁶ Még keletkezésük körülményei is megegyeznek. Mind Szekfü, mind Horváth János tanulmányát az ellenforradalom politikai céljai tették időszerűvé és aktuálissá s mindkét mű koncepciója összefogásra, rendszerezésre, kimunkálásra várva, már részleteiben a napi propaganda gyakorlatában általánossá vált.

Mégis — maradjunk most már csak Horváth munkájánál — több ez, mint elszórt ötleteket összegyűjtő, rendszerező mű. A fenti idézetekben csak indulatoktól fűtött, nyíltan célzatos, egysíkú, merev, gondolatnélküli goromba frázisokat láthattunk. Alkalmi beszédekben esetleg hatásosan lehetett indulatokat korbácsolni velük, de meggyőző erejük alig volt, és ezért tartós hatásra, tudatformálásra képtelenek voltak. Ezeket a frázisokat erről a szintről, noha nem tudott tőlük teljesen függetlenedni, s tegyük hozzá: az izgatott, túlfűtött, feszült légkörtől sem, mégis Horváth János tornászta fel a tudomány magaslatára. Azonban ehhez nemcsak szelídíteni, hanem a trágyilagosság köntösébe burkolva, egy képzeletre erősen ható, szuggesztív koncepció részévé kellett tenni, illetve távlattal és a történelmi tényekkel kellett

¹⁵ Független Szemle, 1922. dec. Egy fejezet a legújabb magyar irodalom és irodalompolitika történetéből. (1920—1922.)

¹⁶ Klanczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. 16. l.

hitelesíteni. A koncepció ugyan nem volt új: Szekfű egységes gondolatrendszerében ennek a koncepciónak már a részletei is kiépültek, de ezt alkalmazni kellett az irodalom specifikus területére, s meg kellett lelteni azokat a tartókapcsokat, ahova erősen oda lehetett csomózni a különben gyenge szálakat.

Van abban túlzás, hogy Horváthnak ezt a tanulmányát Szekfű egész korszakra kiható, nagyjelentőségű munkája mellé állítjuk. De ha csak az irodalmat tekintjük s ezen belül a konzervatív irányzat igényét, akkor ez időben valóban egyedülálló műnek tűnik, s az utolsónak is, amely az aktuális politika követelményeinek megfelelően az irodalom folytonosságának elvét következetesen konzervatív szemszögből, hatásosan tudta képviselni. Kétségtelenül sikerét az is fokozta, hogy kiábrándulások, útkeresések idején, eszmei zűrzavar közepette jelent meg, amikor kicsiny volt a kontroll, az ellenállás és nagy volt a fogékonyság minden rendszertnek tűnő gondolat iránt. Ezekről a konkrét viszonyokról sem a mű keletkezését, jellegét, sem a hatását nem lehet elválasztani.

Már a kortárs-bírálok is felfigyeltek arra, hogy Horváth János ebben a munkájában az „irodalom hanyatló fázisait akarja megrajzolni”¹⁷ és Szekfű felfogásával teljesen egyetértve azt igyekszik bizonygatni, hogy az utolsó félévszázad az irodalomban is a tévelygés időszaka volt, melyben a konzervatív kritika mulasztása miatt is az „elvtelen modernség” zászlajával jövő erők kivetették az irodalmat az egységes fejlődés sodrából. Ő is leírhatta volna a Három Nemzedék alapgondolatát: „A liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak a szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki.”¹⁸

Horváth János is „a valódi nemzeti hagyományok kiépítésére”, a „megszakított folytonosság visszaállítására törekszik. De melyek ezek a „valódi nemzeti hagyományok”? Az ő értelmezésében is kizárólag a konzervatív múltat jelentik. Ha teljesen nem is azonosul az ellenforradalomnak durván a maga igényéhez s aktuálpolitikai céljaihoz igazodó múlt-értékelésével, de lényegében ezzel azonos vonalon halad. Azonban az tény, hogy az ő koncepciója már előbb kialakult. Klaniczay Tibor meggyőző erővel mutat rá, hogy 1910 táján már tanulmányaiban és kritikáiban „egy konzervatív irodalompolitikai álláspontot elfogultán védelmező és igazolni törekvő irodalomtörténet programját vázolta fel... és ezekben az években ezt messze-menően bizonyítja is, hogy amiképpen az egész magyar irodalmi hagyomány Aranyban fut össze, ugyanígy minden azutáni fejlődés is csak benne gyökerezhetik.”¹⁹

Egy-két vonással kiegészülve, s motiválódva ez a koncepció jelenik meg Aranytól Adyig című tanulmányában is. Következésképpen visszatér a „magyar klasszicizmusnak” nevezett korszak legnagyobbjának tartott képviselőjéhez: Arany Jánoshoz. Ismét Klaniczayval kell egyetértenünk, aki ezzel kapcsolatban találóan jegyzi meg: Az „Arany-hagyomány hangsúlyozása most már nemcsak irodalompolitikai, hanem politikai tett is; Arany, illetve az ún. klasszicizmus már nemcsak az „irodalomfejlődés összefoglalója”, hanem „a magyar szellem kvintesszenciájának megnyilatkozása is.” Sőt, elsősorban az utóbbin, a „magyar szellem”-en, vagy a Horváth által használt másik kifejezéssel magyar „fajiság”-on van a „hangsúly”²⁰. A magyarság, a faj így válik erkölcsi ideállá, örökérvényű normává Horváth Jánosnál is és ebben az értelemben vallja, hogy „Arany magyarsága kétség nélkül gyökeresebb, történetibb

¹⁷ Király György. Független Szemle 1921. 149. 1.

¹⁸ Szekfű Gyula: A három nemzedék és ami után akövetkezik 6. 1.

¹⁹ Klaniczay Tibor: i. m. 11. 1.

²⁰ Uo. 17. 1.

és teljesebb, művészete konkrétabb, mint a Petőfié.²¹ Noha ebben a munkájában Petőfit Aranyhoz köti, mégis figyel a köztük levő különbségekre is, amelyek egy-egy eltérő irány kiinduló pontjai lehetnek. „Hajszálrepedések — írja — ezek az alapban”, melyek később szakadékká mélyülnek és szélesednek. Az elválás 1849 után meg is kezdődött. Előbb az olvasóközönség „a maga klasszikus nemzeti irodalmát... faképnél hagyta” és ennek következtében a köztudatban a klasszikus kor képviselői, Arany és Kemény szembekerül Petőfivel és Jókaival és pedig úgy, hogy: „Arany vált a korszak hivatalosan elismert képviselőjévé: ellene s a klasszikus kor öntudatát jelentő Gyulai Pál ellen gyülemlett fel mindaz az elégedetlenség, mit sértett hiúság, tehetségtelen ellenzékieskedés... egy uralkodó irány ellen felhalmozódhatnak. A rég halott Petőfi dicse pedig a távolság arányában is növekedett. Eleve bizonyos volt, hogy ha az irodalom újabb fordulatot fog megkísérelni, annak éle csak Arany ellen irányulhat... Sőt bizonyos volt, hogy amennyiben a készülődő fordulat politikai természetű is lesz, sikerrel sajáthatja ki majd a maga javára s Arany és a fennálló politikai rend ellen, a „forradalmár” Petőfit”.²²

Ez a „kisajátítás — mutat rá Klaniczay — Ady fellépésével és a Nyugat megindulásával valóban bekövetkezett. És ez a fordulat készítette Horváth Jánost arra, hogy az 1910-es évek elején minden korábnál elmélyültebb elemzéssel foglalkozzon Petőfi lírájával. Nem kétséges, hogy ebben a munkájában nem kevesebb cél vezérelte, mint — Klaniczay idézzük: „Visszakötni Petőfit Aranyhoz: az Arannyal egyező, hozzávezető, őt előkészítő vonásokban jelölni meg az „igazi” Petőfit s ezzel közvetett módon azt bizonyítani, hogy Ady és mozgalma jogtalanul emeli Arany ellenében magasra a forradalom Petőfijének zászlaját.”²³ Nagyon találó ez a gondolat. Helyességét Horváth János önvallomásával is bizonyítani tudjuk. 1912-ben egyik levelében a következőket írja: „A nyugatosokról azt fogom kimutatni, hogy forradalmuk nemcsak irodalmi, hanem politikai (radikális stb.) s hogy tisztább tudatában vannak politikai céljaiknak, mint az irodalmiaknak. Politikai rokonszenv vezette őket irodalmi őseik megválasztásában (Csokonai, Petőfi) kiknek pedig irodalmi jellege az övékével homlokegyenest ellenkezik. Kimétszem tehát belőlük a politikát, s az úgy ott maradó, tiszta irodalomról megállapítom, hogy fő jellemzője a stílromantika. Csokonai, Petőfi pedig, kiket ők kultiválnak, a stílrealizmust képviselik”.²⁴

Horváth János nagyon fontosnak tartotta az Aranyhoz kötött Petőfi-bemutatót, mert ezzel elvágni vélte azokat a szálakat, amelyek a modern irodalmi mozgalmakat a hagyományokhoz kötik. E koncepció szerint az elfordulás Aranytól egyben a Petőfivel való szakítást és a „klasszicizmus” örökségének feladását is jelenti.

Ez a gondolat, a levélrész tanúsága szerint is, már 1910 táján szerves részét és lényeges elemét alkotta Horváth János gondolatrendszerének, ezért szinte természetes, hogy amikor jelene és a közelmúlt irodalma közötti összefüggéseket, a „hanyatlás” okait és a továbbfejlődés lehetőségeit kutatja, újra hangsúlyozza: „a stílromantika állítja szembe formailag Adyt az egész klasszikus ízléssel (Petőfivel is!)” Látszólag itt formai különbségekről beszél, de valóságban minden vonatkozásban szakadékot lát Ady nemzedéke és a Petőfié között. Ám a formát illetőleg sincs teljesen igaza. Hiszen Petőfi stílrealizmusa sem mentes a stílromantikától, ezért nem lehet ettől elválasztani, de még inkább nem lehet a Nyugat-mozgalom sokszínű, impresszio-

²¹ Horváth János: Aranytól—Adyig. 17. l.

²² Uo. 16. l.

²³ Klaniczay Tibor: i. m. 13. l.

²⁴ Országos Széchényi Könyvtár. Horváth János levelei Pintér Jenőhöz.

nista, szimbolista és egyéb tendenciáit csak stílromantikának minősíteni. Azonban ezt a gondolatot nem a formára vonatkozó állításai miatt idéztük, hanem mert a formai különbség lényegi különbségre vezet. Eszerint Arany és a hozzákötött, de mindenféleképpen leredukált Petőfi a normává eszményesített klasszicizmust, ezen belül a stílrealizmust, a nemzeti irodalom csúcsát és egyben a tovább fejlődés vonalát is jelentik. Ezért irodalmunk Gyulai népnemzeti koncepciójának megfelelően, csak a „klasszicizmus” ideáljainak megőrzésével, és értékeinek szerves továbbépítésével fejlődhet. Azonban nem ez történt, hanem előbb óvatos elfordulás, majd a „tévelygés” végkifejlődésének eredményeként a teljes szakítás következett el. Ez Horváth szerint a Nyugat-mozgalommal és Adyval vált teljessé. És könyvé ennek bizonyítása során alacsonyul igazán a kurzus igényéhez és színvonalához. Elveszti higgadságát, tárgyilagos, elemző módszere vádaskodásokba csap át. Ő is „kimutatja, hogy a „folytonosságnak” ez a megszakítása a zsidóság térhódításával függ össze. Már a századforduló előtt ez az idegen faj szívós munkával birtokába vette a sajtót, elaltatva a nemzeti éberséget, megteremtette az „ő tulajdon ízlését s érdekét szolgáló irodalmat” és a „zsidóság ízlésbeli és politikai ösztöneinek és törekvéseinek a magát Adyhoz fűző *Nyugat* lett közismert szervezete”.²⁵ Így minősül egycsapásra Horváthnál is az új irodalom hagyományrombolónak és idegennek. Bonyolult utakon indult, de végül következtetéseivel a kurzus igényeihez jutott el.

Azonban Horváth Jánost igényesebb, bonyolultabb, összetettebb történelem-szemlélete arra ösztönözte, hogy még ebben a művében se elégedjen meg az egyoldalú, szimpla következtetésekkel. Összefüggéseket keres, és ennek során arra a felismerésre jut, hogy az irodalom folytonosságának megszakításáért az újítók mellett a konzervatívok is felelősek. „Az elvtelen modernség” csak azért tudhatott hódítani, mert az „öntudat nélküli konzervativizmus” nem tudta ellensúlyozni. Különösen a kritikát rója meg Horváth János, amely — szerinte — Gyulai halálával igénytelen és vérszegény lett, kemény, bíráló hang hallatása helyett meghunyászkodott, és ezzel teljes tanácstalanságban hagyta a közönséget, az új irodalmat pedig szemhunyásával ösztönözte. Végül erre a következtetésre jut a szerző: a „klasszicizmus, mely egyenesen rászorult harcossá felfrissülésre, kötelességének nem volt tudatában, s merev elzárkózásával maga is okozója lett a folytonosság megszakadásának.”²⁶

Az „eltévelyedés” után, Horváth szerint is, az ellenforradalommal a nemzeti ébredés kora jött el. De hogyan fejlődjön az irodalom és milyen tanulságokat vonjon le a múlt hibáiból? Horváth János e kérdésre válaszolva három alapvető következtetésre jut. Az egyik: vissza a „klasszicizmushoz, mert az soha többet a nemzeti műveltség táplálékai közül ki nem iktatható. Örök időkre szóló útravalója az a műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyújtója: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét... Helyre kell tehát állítanunk a köztudatban a magyar klasszicizmus valódi értelmét, azt a politikai nagy jelentőségét, mely az egész magyarság erkölcsi tőkéje.”²⁷ A másik következtetése: meg kell teremteni újra a konzervatív kritika hitelét és öntudatát, mert „kritikai öntudat nélkül nincs folytonosság”.²⁸ És végül a harmadik: „Hozzá kell nevelnünk klasszikus irodalmunkhoz a közönséget... ez a mi könnyelműen elmulasztott, de legegésőbb nagy feladatunk: élet-halál kérdése a magyar műveltségnek... mind-

²⁵ Horváth János: i. m. 45. l.

²⁶ Uo. 37. l.

²⁷ Uo. 55. l.

²⁸ Uo. 54. l.

nyájunknak egynek kell lennünk azon erkölcsi ihlet tiszteletében, mely a klasszicizmus lelki gyökere volt. Különbözik nemzet-voltunkat tagadnók.”²⁹

Ezek a tanulságlevonások teljesen megfeleltek a kurzus igényének: irodalom-politikája magáévá tette és gyakorlatban hasznosította. Erre mutat az a tény is, hogy a kurzusnak szinte minden lapja egyértelműen méltatta a könyvet és az elismerések sokasága között alig találunk kritikai megjegyzéseket. Azonnal felismerték e tanulmány jelentőségét: Horváth János történelmi távlatokkal mérve, a tudós alaposságával, „tények” erejével bizonyítja az irodalom folytonosságának szükségességét, azt, hogy elkerülhetetlenül vissza kell térni a klasszicizmushoz, a konzervativizmushoz, mert minden eltérés ettől tévelyedéshez, hanyatláshoz, végső soron nemzeti létünk veszélyeztetéséhez vezet.

Ezzel a koncepcióval csak a baloldalon fordultak szembe. Király György nem kis indulattal, de alapos precizitással a Független Szemlében bírálja. Hatvany Lajos a Jövőben elsősorban Adyt veszi védelmébe. Legnagyobb felkészültséggel Schöpplin bírálja, a Konzervatív kritika, fejlődő irodalom című tanulmányában közvetve pedig A magyar irodalom a huszadik században című munkájában. Itt nem térünk ki e két tanulmányra: pusztán azt jegyezzük meg, hogy ezekben Schöpplin Horváth-tal szemben egy ellenkonceptiót vázol fel, mely egészen más folytonosságot mutat és a magyar irodalomban először bizonyítja, hogy a Nyugat és előzménye szervesen kapcsolódik a nemzeti irodalom hagyományaihoz: a múlt értékeit, mint a fénynyalábot a fókusz, úgy gyűjti magába és sugározza tovább a jövőnek. Tehát a Nyugatnak centrális helyzete volt; az irodalom főáramlatát jelentette s ha valamilyen okból megszűnt volna: akkor vele az irodalom folytonossága szakadt volna meg. Ezzel a gondolatmenettel Schöpplin Horváth tanulmányának nem a részleteit vitatja, hanem a lényegét és a részletekkel együtt annak egész koncepcióját elutasítja.

Horváth János ezzel a tanulmányával a kurzus irodalom-politikájának egyik alapelvét: az irodalom konzervatív folytonosságának követelményét alapozta meg és ezért munkája szervesen épül be az ellenforradalom szellemi életébe. Mégis sokáig mostohagyermek marad. Viszolyognak szellemi magasabbrendűségétől s hajlékonyságot mutató konzervativizmusától. Hiszen a kurzus irodalompolitikájában éppen az a merevség, értetlen konokság, szűklátókörűség nyilvánult meg, melyet Horváth e tanulmányában is bírált. Emellett klasszicizmus-kultusza lényegileg egyezett ugyan a kurzusigényével, de el is tért attól, mert nála ez nemcsak morális „nemzeti”, „erkölcsi”, azaz politikai követelmény, hanem színvonaligény is volt és ennek a Petőfit és Aranyt követő epigon-nemzedék nem tudott maradéktalanul megfelelni. Többek között Horváth János azért is megy következetesen vissza Arany Jánoshoz, mert nála korokon átfénylő értékeket lát és az utána következőknél viszont jóformán semmit, ezért is bírálja őket. A kurzus irodalompolitikája pedig elsősorban ezt a nemzedéket karolja fel és példaképe igazában nem Arany János, hanem Pósa Lajos és Szabolcska Mihály. És ennek következtében más tartalmat kap a folytonosság elve is: Horváth János a klasszicizmus folytonosságát, annak erkölcsi, irodalmi értékeinek visszaállítását sürgeti; a kurzus pedig ezt a századfordulótáji lapos, teljesen merev konzervativizmusra szűkíti le.

Az irodalom folytonosságának elve kapcsán főleg a közelmúlt konzervatív megítéléséről szövegtünk. Azonban ez korántsem jelenti azt, hogy a folytonosság elvének csak irodalomtörténeti vonatkozása lett volna: ellenkezőleg, nagyon is a napi irodalompolitikával volt kapcsolatban, sőt elsősorban az aktuális jelentése dominált. A múlt egyoldalú megítélése, az új irodalmi irányzatok kitagadása a nemzetiből,

²⁹ Uo. 57. l.

elítélése és megbélyegzése a jelennek szólt. Erre mutatnak Horváth János tanulság levonásai is. A kurzus irodalompolitikája ezeket nemcsak átveszi, hanem „tovább is fejleszti”. Nem elégszik meg a konzervativizmus általános védelmével, hanem minden létező fórumot megszállat vele és körülbástyázza a hatalom eszközeivel. És hogy meg ne ismétlődhessék az „eltévelyedés”, a „hanyatlás” kora, elzárkózik az új törekvésektől merevebben és határozottabban, mint valaha, még a számára veszélytelenektől is. A folytonosság elvével pedig ezt szentesíti és vele igazolja, hogy ez a legmegfelelőbb, szükségszerű és igazán nemzeti irodalompolitika.

A „KÉP” PROBLEMATIKÁJA A KÖLTŐI MŰALKOTÁSBAN

Irodalomtörténeti, kritikai vagy akár irodalomelméleti írásokban is meglehetősen gyakorisággal szerepel a „kép” megjelölés: egy költői mű „képeiről”, alkotójuk „képalkotó fantáziájáról” stb., gyakorta szól nemcsak a köz- hanem a szaknyelv is. A költészet-, ill. általában a művészet képszerúségének a problematikájáról pedig nem egyszer az elvi általánosítások magasabb szintjén is szó esik. Tudjuk, hogy ilyenkor a legritkább esetben vonatkozik a „kép” megjelölés a költemények szoros értelmében vett képi arculatára — tehát a *leírt* költemény esetleges *kép-formájára* — mégsem alaptalan az ilyen szóhasználat, hiszen versek elolvasása, meghallgatása gyakran idéz valamiféle képeket, színeket befogadójának „belső tekintete” elé. Aki Arany Toldiját olvassa, annak magának is egy kissé úgy rémlik, mintha látná a hős „termetes növést”, látná, mint kel birokra farkasokkal vagy hogyan áll egymagában a nap-perzselte kopár szikesen, elgyönyörködhet annak maga elé képzeletén is, hogyan színezik meg hajnali sugarak az evezőkről víz tükrére aláperdülő csöppeket. De vehetők példák máshonnan is, szinte bármely költőtől: olyan versrészletek, amelyek látási képzeteket keltenek olvasójukban, ilyen értelemben tehát azt mondhatjuk, hogy *képeket* festenek a tekintete elé.

A „kép” elnevezés az irodalomról szóló írásokban azonban nem csupán ilyen egyszerű esetekben használatos. A „képalkotás” — különösképpen pedig az ún. „merész képalkotás” — nem minden esetben valamilyen világos, áttekinthető képnek a felidézését jelenti: köztudottnak mondható, hogy amit általában költői képnek nevezünk, az *nem pusztán képi* elemekből áll.¹

Mármost igaz ugyan, hogy valamely szakkifejezés elvileg tetszőlegesen választható ki: jelölhetünk egy bizonyos jelenséget X-szel, Q-val vagy bármivel, gyakorlatilag azonban az élő nyelvből vett jelek, szavak óhatatlanul magukkal hoznak valamit eredeti köznyelvi jelentésükből, funkciójukból. Ha mást nem: figyelmet irányító szerepet. (Jelen esetben: ha tudomásul vesszük is, hogy az ún. költői kép nem kizárólag képszerű elemeket tartalmaz, mindaddig, amíg képnek nevezzük, ösztönszerűleg *elsősorban* képet, azaz képszerűséget keresünk benne, a többi elemet pedig valamiképpen ennek rendeljük alá, ebbe próbáljuk akaratlanul is beolvasztani.) Már futólagos vizsgálódás fényében is láthatóvá lesz tehát a szóbanforgó elnevezésnek az a gyöngéje, hogy egyoldalúan *látás-centrikus* szemléletet teremt,

¹ A fentiek (és majd a továbbiak is) nem annyira a „szókép” — legtöbbször egészen tág értelmű — stilisztikai kifejezéssel megjelölhető szövegrészekre vonatkoznak, hanem inkább azokra, amelyek valami szó szoros értelmében vett *képszerűséget* illetően érzéki jelleget azért csakugyan tartalmaznak. — Hogy ez a részben terminológiai probléma (képek és szóképek mibenlétének, egymástól való elhatárolásának, osztályozásának, funkciójának kérdésköre) mennyire megoldatlan, arra egyébként — sok más-más felfogású szerző közül különösen V. Vinogradovnak a megállapításaira támaszkodva — *Petőfi S. János: Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése* c. érdekes írása mutat igen jól rá. (TIT Irodalmi és Nyelvi Közlemények, 1967. 2. sz. 79—97.) Más vonatkozásban figyelmet érdemlően foglalkozik e kérdések egy részével *Szöke György: A költői kép Lermontov érett lírájában* c, 1967-ben megvédett kandidátusi disszertációja.

ill. kisebb-nagyobb mértékben ezt erőszakolja rá szinte óhatatlanul a mű elemző-jére.

Ha a fentebb leírt mondatot megvizsgáljuk, akkor azt vehetjük észre, hogy maga ez a mondat is ilyen „látásközpontú”-ságról árulkodik. Ebben a minőségben azonban az okokra is segít fölfigyelní, melyek nem föltétlenül a mondat megfogalmazójában, hanem *magában a nyelvben* lelhetők fel. (Szemléletről, képzeletről, belátásról beszélünk, „látod-látod” mondjuk — é. i. t.) Hogy a nyelvnek ez a meglehetősen erős vizualitás-centrikussága miből ered, annak földerítése nem lehet ennek a cikknek a feladata. Az viszont nyilvánvaló, hogy némely esetben az efféle megjelölések már csak ebben a szemléletben találnak alapra, mivel éppenséggel *semmi kapcsolatot* nem tartanak már eredeti jelentésükkel. (Pl. született vaknak is lehet világnézete, a maga módján ő is el tud képzelni valamit stb.) Valójában a külvilágról szerzett legkülönb-félőbb információknak, — illetőleg ezek valamilyen rendszerének — megjelölésére használatosak ezek a szavak, kifejezések. Vörösmarty pl. arról vall a *Zalán futásá-*nak előhangjában, hogy az ő bensőjében „nagyra kelendő képzeletek villannak meg”; e *képzeletek* részletesebb megelevenedésének során azonban „dörög” a hadi környék”. Másszóval: mintha a költő újra *hallaná* a csatazajt — mint ahogyan majd később „gyilkos testvér botja zuhanását s az első árvák sírbeszédeit, a kesely-nek szárnya csattogását”, sőt, mintha *érezné* „Prométheusz halhatatlan kínját”. A köznyelvben (és jórészt innen eredően az irodalmi szaknyelvben is) megnyil-vánuló egyoldalú látásközpontúság miatt azonban ezeket a jelenségeket — bármily furcsa, így van — legfőljebb körülírni tudjuk, nem pedig megnevezni. A költemény földidzte másodlagos hangélmények mellett a hasonló jellegű tapintási-, szag- stb. élményeknek sincs megfelelő elnevezésük az irodalmi szaknyelvben. (Talán szük-ségesnek látszik itt a „másodlagos hangélmény” — kifejezés megmagyarázása. Közvetlen, elsődleges hangélmény — könnyebbség és egyszersmind teljesség ked-véért az egyébként ritka hangos felolvasást véve alapul — az érzékileg közvetlenül érzékelt hangsor: pl. a „Körötte csend, amerre ment” — sorban a *k, ő, r, ő, tt, e* stb. hangok egymásutánja; másodlagos, közvetett maga a dermedt *csendélmény*, tehát a hangok hiányának, illetőleg teljes elnémulásának élménye, melyet a szójelentés kelt. A látás-élményt illetően: elsődleges a betűk — kicsik-nagyok — az írásjelek, szóközök, sorok, versszakok tördelésének látványa, másodlagos a jelentés által keltett látásélmény: pl. a kanyargós Tisza egy-egy eleméé, külvárosi házak szín-foltjaié és apró részleteié é. i. t. A többi érzékelési élmény irodalmi alkotás esetében mind csak másodlagos, a szójelentés által közvetített lehet.²) Az utóbbiak mennyisége ugyan kisebb, mint a látásélményeké, de számszerűségük is mutatja, hogy nem hagyhatók figyelmen kívül.³

Egyszerűbb okoskodás azt mondathatná, hogy a probléma megoldása: új elnevezések alkotása a költemény másodlagos akusztikai (stb.) élményeire, a „kép”

² Igen fontosak ezzel kapcsolatban R. Ingardennak és N. Hartmannak részletekbe menő fej-tegetései az irodalmi (és más) művek különböző rétegeiről. (*Das literarische Kunstwerk* — Tübingen. 1965. 26—7, ill. 25—326; *Ästhetik* — Berlin 1953. 98—103 stb. — v. ö. még H. Markiewicz: *Az irodalomtudomány fő kérdései* — 1968. 59—61.)

³ Futólagos vizsgálat (Ady: *A fekete zongora*, *Tarrararom, hajh, tarrararom*, *A Kalota partján*, *Intés az őrzőkhöz*; Radnóti: *Levél a hitveshez*, *Hetedik ecloga*, *A la recherche*; Nagy László: *Bartók és a ragadozók*; József Attila!; Csontváry) statisztikája szerint az arány a következő: Döntő mérték-ben alak- vagy színélményt nyújtó szavak, kifejezések: 40—45%, más (leginkább hallási) érzéki élményt adók: 20—25%, erősen komplex jellegűek: 30—40%. Pontos százalékarány nem mutatható ki, hiszen az ide- vagy odasorolás nem lehet mindig egyértelmű. (A számba nem vett, sem erőtel-jesebb vizuális, sem akusztikai vagy más érzéki élménynek a forrásává nem levő szavak és kifejezések arányát talán nem szükséges külön fölmérni. Magától értetődő, hogy számuk nem jelentéktelen.)

analógiájára. Pl. ha a *Hidavatásból* vett „Mire az óra egyet üt, Üres a híd, csend mindenütt” sorokban szereplő „üres híd” *képnek* mondható, akkor „az óra egyet üt” versrészletet és a „csend mindenütt”-öt esetleg *hangnak* lehetne elnevezni. Valami ilyesmi nem is volna talán egészen haszontalan, megoldást azonban még korántsem hozna. Mert ha már — sok hasonló közül, félig taláalomra — *Ady Köszönöm, köszönöm, köszönöm* c. versének egy részletét vesszük példaként közelebbről szemügyre: „Napsugarak zúgása, amit hallok, Számban nevednek jó íze van, Szent mennydörgést néz a két szemem”, akkor ez első látásra is sejteni enged valamit a probléma bonyolultságából. Nemcsak arról van itt ui. szó, hogy nem lehet tudni: mit lehetne *képnek* és mit *hangnak* (stb.) elnevezni. Látnivaló általában az is, hogy azok a *dolgok*, amelyeket az *összekapcsolt szavak* a nyelvi konvenció szerint a valóságban jelölnének, *nem kapcsolódnak össze* egymással.

Erre ugyan azt lehetne mondani, hogy az idézet bizonyos szélső esetek közé tartozik, ezt a bizonyos jelenséget pedig az irodalomtudomány általánosan elfogadott konvenció alapján a *szünesztézia* szóval jelöli meg. Ezt a szót azonban a pszichológiától kölcsönözte, s valójában itt legfőljebb valami ilyesminek a nyelvi objektivációjáról: szünesztéziás jellegű (színezetű) *szókapcsolásról* beszélhetünk akkor, ha pontosabb elnevezésre törekszünk.

Ez a különbségtétel talán fölös pedantériának látszik — enélkül az aprólékos-ság, rigorózan a tényekhez tapadás nélkül azonban nem lehet néhány lényeges megfigyelés megtételéig eljutni.

Elemezzünk kísérletképpen kissé tüzetesebben egy olyan versrészletet, mely az említett két szélsőséges (teljesen egyszerű és erősen komplex) eset között „valahol félúton” van: *Radnóti Miklós Levél a hitveshez* c. költeményének kezdősorait. Örizzük meg ezúttal a közvetlen vizuális alakot is:

A mélyben néma, hallgató világok,
üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,...

Abban a tekintetben ez a részlet is egyszerű, hogy itt is tisztán akusztikai élményt jelölő, illetőleg (másodlagos hatást tekintve) illet fölkelő szavak kerültek egymással szoros kapcsolatba: „néma”, „üvölt”, „csönd”, majd: „felkiáltok”. (Tekintsünk el ezúttal a valamiféle színteret halványan megjelölő, gyöngye képélményt keltő szavaktól). A bonyolultságot viszont az adja, hogy itt a hangok *hiányát* jelölő „csönd” szó a nagyon is *erős* hangokat jelölő „üvölt”-tel áll a legszorosabb — alany-állítmányi — nyelvi kapcsolatban. Ennek a szintaktikai kapcsolatnak a valós kijelentéstartalma tehát *teljesen abszurd*. Akár, ha azt mondanánk: „a fehér fekete”, „az álló rohan”, „a sötét világít”. Akár a „Száras tónak nedves partján...” kezdetű gyerekvers né-mely sorait is ideírhatnánk ebben a vonatkozásban. A különbség „csak” az, hogy az utóbbiakat zagyvaságoknak mondjuk, az előbbi szó szerkezetet viszont nagy művészi erejű kifejezésnek — esetleg „költői kép”-nek — nevezzük. Ítéletünk indokolásánál általában esztétikai érzékünkre, „fülünkre” hivatkozunk — bizony-nal nem teljesen jogtalanul, de nem is minden szubjektivitástól menten, meglehetősen impresszionisztikus módon. Racionálisan ui. nem fogadható el, hogy üvölt a csönd, ha egyszer nem rohanhat az álló, nem világíthat a sötétség, — ha nem hallhat ku-ruttyolást a süket. Meg kell tehát magyarázni, hogy miért is fogadja el „fülünk” mégis az egyiket, és miért nem a másikat?

Erre a magyarázatra pedig csak akkor találunk rá, ha abból indulunk ki, hogy az idézett Radnóti-sorokban valójában nem azzal az abszurd *kijelentéssel* talál-kozunk, mely szerint a levegőrezgést nélkülöző csönd magas rezgésszámban van: (üvölt), de még csak nem is olyan csönd *élményének* a fölkelésével, amely ugyan-

akkor üvöltés is. Itt valójában két (meghatározott jelentéssel, hangalakkal, asszociatív körrel rendelkező) *szónak* a *komplex* (nem csupán grammatikai eszközökkel történő) *összekapcsolása* áll előttünk. Ahhoz hasonlóan, ahogyan a szemlélőre meghatározott hatást tevő térbeli szerkezetek összekapcsolhatók egymással egy építészeti alkotáson, az építőművészet törvényei szerint, vagy — közelebbi példát véve — valamely vásznon összekapcsolhatók egymással szín- és vonalalakulatok (melyek meghatározott képzeteket, élményeket keltenek) a *képszerkesztésnek a törvényei szerint*. (Tehát pl. Giottonak a fái, hegyei a képszerkesztés törvényei szerint nagyon is arányosak, — noha abszurd módon aránytalanok, ha a képben valamilyen „képi formájú kijelentést” látunk: annak szemléltetését, hogy a hegy nem sokkal nagyobb az embernél — é. i. t.)

Hogy ennek a különbségtételnek az értelme egészen világossá legyen s egyúttal alátámasztást is nyerjen, egy kissé még el kell időznünk a szóban forgó soroknál. Alakítsuk át a benne szereplő mondatot olyan mondattá, melynek értelme nem változik. „Üvölt” és Értelmező Szótár egyik értelmezése szerint „nagyon nagy erővel ordít”, tehát az idézett résznek mint mondatnak mondhatni teljesen azonos értelmű variánsa az, hogy „A csend nagy erővel ordít a fülemben” vagy pl. „Nagy erővel ordít a fülemben levő csend”. (Ha valamilyen idegen nyelvre kívánnánk ezeket a mondatokat — a szó szoros értelmében véve, tehát abszolút szöveghűsre törekedve — lefordítani,⁴ minden bizonnyal teljesen azonos szöveget is kapnánk.) Az utóbbi két mondat azonban a normális ember „fülének” zagyaságként hangzik. (Akkor is, ha az előző sor hasonlóképpen átalakított változatához illesztjük hozzá: „A mélyben hallgató világok vannak, viszont a csend nagy erővel ordít a fülemben”, „Néma, hallgató világok vannak a mélyben, a fülemben viszont nagy erővel ordít a csend stb.) A meghatározott nyelvi anyagban formára lelt *kijelentés* mint olyan, pedig semmit nem változott — megváltozott viszont maga a *nyelvi anyag*, illetőleg ennek a megformáltsága. Megváltozott a szószerkezet, megváltozott a szavak egymáshoz kapcsolódásának a módja.

Nézzük meg közelebbről Radnóti idézett sorait, immár a benne szereplő szavak értékeinek komplex kapcsolatát vizsgálva.

Láthatjuk, hogy a sorkezdeten álló „üvölt” először is megdöbben, hiszen az előbb még „néma” „hallgató világok” képzete alakult ki bennünk: a szó itt tehát mindjárt a *kontraszt* erejével is hat. Viszont *sorkezdeten*, ritmikai szakasz *kezdetén* észleljük a szót, tehát viszonyítjuk ugyan már az előbbiekhöz, ebben a kiemelt helyzetében azonban magátólértetődően fogadjuk el tőle, hogy valami *újat*, akár meghökkentően újszerűt mond, közöl, a korábbtól eltérő élményt ad. (Sőt azt éppenséggel meg is szoktuk, hogy két egymással párhuzamban futó sor egymással ellentétes jelentésű, a „néma-üvölt” ellentéte mint ilyen tehát egyáltalán nem elfogadhatatlan számunkra.) Maga az „üvölt” amellettségesen belesimul az első sor megteremtette jambikus ritmusba. Egyfelől tehát pontos a folyamatosság, másfelől 180°-os az ellentét: a kapcsolat teljes. A ritmus megteremtette közvetlen akusztikai lendület amellettségesen a *közvetett* akusztikai hatás révén, (az „üvölt” nyelvi jelentéstartalmanak dinamikusságától) felerősödik. A némaság-üvöltés ellentét döbbenetében, a fölerősített lendülettől hajtva mintegy *átsiklunk* az e lendületet ritmikailag-akusztikailag a legkisebb mértékben meg nem akasztó⁵ rövid „csönd”-ön: *már valahol a „fülemben”-nél járunk*, mire az „üvölt a csend”-nek mint kijelentésnek az *értelmi*

⁴ A szó szoros értelmében vett fordításnak csak tudományos szövegek nyelvi átültetése tekintendő, de az ún. nyersfordítás is lehet ilyen pontos. A versben történő ún. műfordítás valójában fordítási munkát is magában foglaló, meghatározott *minta nyomán történő költői alkotás*, más anyagból. (Ismeretes: nem is ritka, hogy a fordítási műveletet külön személy végzi.)

abszurditása tudatossá lesz. Az értelem-fölállította akadály tehát itt már egyáltalán nem *egymagában* hat, (ill. egy csupán formális grammatikai összekapcsolással szemben), hanem egy *többszörös, több alkotóból álló kapcsolaton* belül. Az értelmi ellentét így nem lesz uralkodóvá (mint az előbbi „variánsokban”) hanem alárendelt szerephez jut: erős feszültséget teremt a kapcsolaton belül. Ennek eredményeképpen azután egyfelől természetesnek, sőt, mondhatni szükségszerűnek érezzük, hogy a feszültség majd a „felkiáltok”-ban robban ki — ezáltal megteremtődik a „néma... üvölt...csönd...felkiált” ritmikai láncolat — másfelől a tudatunk mélyebb rétegeiből a felszín felé közelednek olyan emlékek, hogy az, amit általában csöndnek nevezünk, némely percben mintha hallhatóvá lett volna, tehát (a fülkagylónak máskor nem észlelt zúgását hallva) olyasféle érzésünk támadt, hogy halljuk a csöndet — így el tudjuk képzelni, hogy egészen rendkívüli pillanatokban ez a gyöngye hallás-élmény erősebbé lesz.

Tehát megfelelő sorszerkesztés, szóelrendezés,⁵ ritmika, a közvetlen akusztikai elemek másként is többé-kevésbé meghatározott rendje, bizonyos motívum-rítmus, illetőleg *mindezek meghatározott egysége* hozott létre olyan szókonstrukciót, melyet „fülünk” nem utal a patológikus megnyilatkozások csoportjába, noha kijelentés-értéke abszurd. A közvetlenebb hatások éppúgy szerves részei a mű egész hatásának, mint az a közvetett, több „rétegen” át érvényre jutó hatás, amelyet utolsóként elemeztünk ki. Az *ü, v, ö, í, t* stb. hangok elsődleges, közvetlen akusztikai hatása, az „üvölt” jelentése (erősen, állati hangon kiált) mint másodlagos akusztikai hatás alkot egységet a jelzett módon felidézett harmadik akusztikai szférával: a fülkagyló tompa, halk zúgásának élményével. A logikai szférában ugyanakkor részben megmarad az ellentmondás, az abszurditás: a csönd nem üvölthet, a rezgésnélküliség nem lehet nagy rezgésszámú rezgés. Ez az *abszurditás-élmény* azonban maga is része a kialakuló *komplex* élménynek. Mindjárt a költemény elején megteremtődik egy *némaság és üvöltés, hallgató mélység és felkiáltás* végletes ellentéteit magában egyesítő különös világnak az élménye; azé a világé, mely a további sorokban teljesebbé majd ki előttünk.

Térjünk most már vissza a korábbi „szünesztézia vagy szünesztéziás szókapcsolat?” — részletkérdéshez. Nem kell különösen hosszú vizsgálódás annak megállapításához, hogy nem mindenfajta szünesztézia szolgálhat szünesztéziás szókapcsolás, ill. szószerkezet alapjául: *a pszichikai és költői jelenség között lényeges különbségek vannak*, noha világos az összefüggés megléte is. „Fehér csönd”-ről lehet írni (mint *Ady* tette), de már „fehéresszürke csend”-ről aligha, s itt nem a *színnel*, hanem a *szóval* van a hiba. (Mert pl. „ólomszürke csend” már elképzelhető. S van „kocka-

⁵ A két szónak akusztikailag egymáshoz simulása—feszülése nem pusztán abból adódik, hogy egyaránt rövid—hosszú, rövid—hosszú szótagokra bonthatók. Közelebről nézve:

üvölt:	magas magh.	zöngés mássalh.	ö	zöngés mássalh.	zöngétlen zárh.
a csönd:	mély magh.	zöngétlen mássalh.	ö	zöngés mássalh.	zöngés zárhang

⁶ A „szó-elrendezés” nem a nyelvtanban használatos „szórend”-nek egyszerű színönimája. Nem a *mondatszerkesztésben*, a mondatrészeknek egymáshoz való viszonyában meglévő elrendezettségre, ennek nyelvi konvenció megszabta *értelemmeghatározó* szerepére kíván utalni, hanem *a versben* — mondhatni: a vers-testben — való sorrendbeli elhelyezkedés, egymásutániság *kompozicionális* szerepére. Tehát nem arra, hogy az „üvölt a csönd”-ben az állítmány áll kiemelt helyen, és így ezen van a hangsúly, míg az „a csönd üvölt”-ben az alany lenne ugyanezen az alapon hangsúlyossá. A szó-elrendezés vizsgálata azt jelenti, hogy pl. megnézzük: „a csönd üvölt” változatban az „üvölt”-nek előbb vizsgált lendítő szerepe szükségképpen elmarad: a „néma”, „hallgató”, „csend” *egymás után* a csendnek és békének olyan hangulatát teremtené meg, amelyen belül a — sorkezdeti hellyel ki már nem emelt — „üvölt” nem tudna az előbbihez hasonló szerepet betölteni. (Már csak azért sem, mert itt közvetlen akusztikai formájából adódó ritmikája is gyöngébb lenne, de a „hallgató-üvölt-csönd-felkiált” indirekt, motívikus ritmusláncolat sem alakulna így ki.)

csend" Pilinszky *Ravensbrücki passiójában*, de már pl. „hexaéder csönd” nem állhatna helyette.) Oszolhat Ady Endre jelkének „barna gyásza” is, de már pl. „kávébarna gyásza” éppoly kevésbé lehetne, mint pl. „csokoládészín gyásza”. A haragvó Toldi szemének pillantása is aligha lehetne mondjuk olyan, „mint szivarszín éjféli”, noha elvitathatatlan tény, hogy a szivarnak — akár a kávénak stb. — barna a színe. Magának a szónak az akusztikai formája, jelentésének asszociatív köre lenne zavaró ezekben az esetekben, *nem a szó által jelölt* színnel lenne a baj. Tökéletesen elfogadható Tóth Árpád *Körúti hajnalában*, hogy „Egy kirakatban lila dalra kelt egy nyakkendő”, de abszurdum lenne, ha az állna helyette, hogy „egy nyakkendő belekezdett egy lila színű énekbe”. (Ennek legfőbb szürrealista versben lehetne helye.) Tehát nemcsak arról van szó, hogy a szó hangalakja bizonyos *többletet* ad a versnek. Arról, hogy *maguk a szavak* adják a vers építményét, megfelelő elrendezettségükben, kapcsolataik sokféleségével. Hogy értékeiből mi hogyan kapcsolódik más értékekhez, az a teljes versstruktúrában elfoglalt helyüktől függ.

A példák szaporítása alighanem fölösleges lenne. Tüzetesen megvizsgáltunk egy — legalábbis látszólag — tisztán *csak akusztikai* élményt keltő versrészletet, futólag pedig *akusztikai és vizuális* élményt összekapcsoló részleteket is figyelembe vettünk. Ezek alapján már bizonyos általánosításra is lehetőség nyílik. Megállapítottuk tehát, hogy a költői alkotásokban *szavak* akkor is összekapcsolhatók, ha az általuk jelölt képek, hangok stb. nem kapcsolhatók egymással össze: nincs üvöltő csend, nincs szemmel látható mennydörgés, nincs a metrumnak tajtékos taraja — s nemcsak hogy egyszerűen „nem találhatók” mintegy készen ilyen jelenségek, hanem létre sem hozhatók semmiképpen — de versekben vannak „üvölt a csönd”, „ragyogó, zöld jelzők úsztak a metrum tajtékos taraján” stb. szószerkezetek. A mondottakhoz — mintegy másik oldalról közelítve a fogalmazással — azt is hozzátehetjük, hogy viszont *csak* ami ténylegesen le van írva, az a *szó* ill. *szószerkezet* van benne a költői műnek a „világában” — természetesen: a maga adott értékeivel. (Mivel ez a megállapítás első pillantásra bizonyára nemcsak evidensnek, hanem egyszersmind semmitmondónak is tűnhet, célszerű példával megvilágítani. József Attila *Ódájában* az „örök anyag” szószerkezet nem valamiféle eufemizmus, valami közönségesnek finomabb *körülírása*, hanem „az, ami”: a más verseiben is szereplő „örök dolgok”, „örök boldogság forrása” szókapcsolatok rokona, ezekhez hasonló értékek hordozója.) Másodszor viszont: az adott szavak összekapcsolásának a költői alkotásban lehetőleg minél komplexabbnak illetve erősebbnek kell lennie. (Stilisztikai részletkérdés, hogy a kapcsolat ereje mindenekelőtt a sokféleségből adódik-e, vagy inkább abból, hogy e többértű kapcsolaton belül egyik vagy másik, — pl. a képi, a logikai — különösen *erős*.) Mert az viszont, hogy bizonyos szavak által jelölt képek (tárgyak, gondolatok stb.) összekapcsolódnak, még korántsem elegendő ahhoz, hogy maguk ezek a szavak költői alkotás szerves részeivé kapcsolódjanak össze.

Megállapíthatjuk mindezek nyomán azt is, hogy valamilyen vizuális élmény adása, a voltaképpeni képszerűség egyáltalán nem döntő funkciója, ill. sajátága a költeményeknek. Kérdés, hogy a metaforikusan használt „képszerűség” szónak van-e egyáltalán lényegi kapcsolata valamiféle tényleges képszerűséggel.⁷ A viszonylag erősen képszerű részleteket is jobban meg tudjuk közelíteni, ha mindenekelőtt mint szókapcsolatokat, szószerkezeteket vizsgáljuk őket. (Még a viszonylag egyszerű „Fa leszek, ha fának vagy virága” esetében is így van ez, s végeredményben mindenki tudja, hogy aki Eluard *Szabadságát* olyan képsorozat felvázolásával kísérelné meg

⁷ V. ö.: H. Markiewicz: i. mű, 40—1., 275.

megközelíteni, melyen a szerző madárfészkekre és sivatagi homokra, kutyájának mancsaira és barátainak homlokára — é. i. t. — egyaránt a „Szabadság” vagy a „Liberté” szót írja fel, annak vállalkozása aligha járna sikerrel. Meggyőző példákön mutatja ezt meg Vigotszkij is, más oldalról pl. Lukács György is utal erre.⁸⁾ Fokozottabban van ez így olyan esetekben, melyekben képszerűt és akusztikait, képszerűt és fogalmi (stb.) jelentő szavak összekapcsolásával találkozunk, pl. a „Topogásod muzsikás romlás, falam ellened örök omlás, düledék-árnyán ringatózom, lehetedbe burkolózom” (József Attila: *Áldalak búval, vigalommal*) bonyolult szókapcsolási rendszere egyáltalán nem érthető meg a képiség szempontjából kiindulva. Mondhatjuk „bonyolult kép”-nek, „merész kép”-nek, nagyobb pontosságra törekedve „komplex kép”-nek.⁹⁾ Ezek a kifejezések azonban elleplezik a dolgok valódi mibenlétét. Hogy a kapcsolat pontosan hogyan alakul ki (és ténylegesen kialakul-e egyáltalán, tehát a *költői* alkotás merészségével vagy pedig tehetségtelen dilettáns balfogásával van-e dolgunk) azt csak maguknak a szavaknak mint sokértékű alkotóelemeknek a tüzetes vizsgálatából kiindulva érthetjük meg.

*

A főntebbiek természetesen nem azt kívánták mondani, hogy számúzni kell a költészetről szóló írásokból a „kép” szót. Impresszionisztikus kritikai megjegyzések — és ezekre mindig szükség van — bizonyára nem nélkülözhetnék. Úgy általában mondjuk Petőfi tájleírásainak képszerűségéről, Juhász Ferenc vagy Nagy László lírájának képgazdagságáról, vagy akár Illyés némely „képének” erőteljes plaszticitásáról szólni aligha jogosulatlan: ilyesfajta általános benyomást keltenek, ez az élmény fontos — ha nem is egyedüli — része a mű adta összélménynek. Nemcsak kötet-előszavakban, recenziókban, hanem alkalmilag irodalomtörténeti művekben is a szöveg gördülékenységét, olvasmányosságát zavaró és kevés hasznot hajtó pedantéria lenne pontosabb meghatározásra törekedni. Elméleti, stílustörténeti vizsgálódások esetében azonban már mindenképpen tudatosítani kellene a költői műalkotás anyagának, illetve „köttöanyagának” a mibenlétét s ezért föltételezhetően hasznos lenne a „kép” elnevezésének a helyébe — mely vagy rendkívül szűk értelmű, vagy szinte meghatározhatatlanul tág jelentéskörű,¹⁰⁾ s ebben a tág jelentéskörben az előbbi szűk értelmet mégis valahogyan előtérbe állítja — a „szókapcsolat”-ot tenni.

⁸⁾ Vigotszkij: *Művészetpszichológia* (1968. 81—90.) Lukács: *Az esztétikum sajátossága* (1965. II. 164.) — vö. még V. Erlich: *Russischer Formalismus* (München, 1964. 192.)

⁹⁾ V. ö.: Hankiss Elemér: *József Attila komplex képei* (*A népdaltól az abszurd drámáig*; 1968.)

¹⁰⁾ Nyíró Tamas említi, hogy az orosz irodalomtudományban „Művészi kép... lehet egy regénynek egy alakja, egy tárgy leírása, sőt, maga a mű is tulajdonképpen kép”, azaz: ezzel az elnevezéssel jelölik meg (*Az „irodalmisság” problematikája az irodalomtudományban* — kandidátusi disszertáció, 1969.)

Attila Tamás →

DIE PROBLEMATIK DES LYRISCHEN „BILDES“

Die Abhandlung möchte einige Probleme beleuchten, über die in der Literaturwissenschaft ziemliche Unsicherheit herrscht. Sie weist auf solche Tatsachen hin, die z. T. unbewußt, instinktiv registriert werden, sie versucht aber von Tatsache zu Tatsache folgerichtig fortschreiten, die Kenntnisse ein wenig zu präzisieren, sie systematisierend bewußtwerden zu lassen, und einige Schlußfolgerungen anzuschließen. Sie geht von der Tatsache aus, daß das sogen. lyrische Bild kein Bild im strengen Sinne des Wortes ist (also das visuell erfaßbar wäre), und kommt — teils durch die Analyse von zwei Zeilen eines Gedichts — zu der Behauptung, daß die „Bildhaftigkeit“ des literarischen Kunstwerks keinen Anhaltspunkt für das Verständnis solcher Kunstwerke geben kann. Das lyrische Kunstwerk muß vom geformten sprachlichen Stoff her verstanden werden, wobei man von den unmittelbar gegebenen Schichten ausgeht, und stufenweise zu den entfernteren, aber unbedingt dazu gehörenden vordringt. Ohne Analyse der verschiedensten unmittelbaren psychischen Wirkungen, die von den einzelnen sprachlichen Bestandteilen ausgehen, bleibt das Gedicht als Kunstwerk unverständlich.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN—KULCSÁR PÉTERRÉGI MAGYAR ÍRÓK ÉS PRÉDIKÁTOROK
KIADATLAN LEVELEI III.

A külföldi akadémiákon és egyetemeken a XVI—XVIII. században megfordult magyar peregrinusok élményeikről beszámoló tudósításai, az ún. *utazási levelek* nemcsak a művelődéstörténet, de az irodalomtörténet érdeklődésére is számot tarthatnak. A külföldön szerzett tárgyi tapasztalatokról és az utazó érzelmi reflexióiról hírt adó levelek a magyar nyelvű útleírás műfajának kialakulását előlegezik, noha divatjuk jóval túléli a műfaj első klasszikus alkotásának, *Szepsi Csombor Márton* *Europica varietas* c. útinaplójának 1620-as megjelenését. Fejlődése ettől kezdve az útinaplóéval párhuzamos, de attól el is szakad, hisz a XIX. századra az *úti levél* is szuverén műfajjá lesz, aminek legkézenfekvőbb bizonyítéka, hogy a külföldi tematikájú beszámolók mellett megjelennek a hazai tájakkal foglalkozó úti levelek is.

A régi utazási levelek vizsgálata persze elsődlegesen nem műfaj történeti szempontból tanulságos, sokkal inkább azért, mert bennük az egyetemjárás körülményei, diákjaink műveltségének forrásvidéke, külföldi és hazai kapcsolatai tárulnak fel, s nem utolsósorban képet kapunk a felkeresett országok, tájak, városok szembeszökő jellegzetességeiről, nevezetességeiről is.

Mindeme szempontok indokolják a régi magyar utazási levelek összegyűjtését és publikálását. Az alábbiakban olyan XVII. század eleji utazási leveleket adunk közre — Janki Törös János, Cseffei László és Kisvárdai Eh Mihály tollából —, amelyek még a Szepsi Csombor-kritikai kiadás sajtó alá rendezése közben kerültek elő, főleg az Országos Levéltár Zichy levéltárából.¹

*

Janki Törös János a Szepsi Csombor Mártont szolgálatába fogadó *Nyáry család* alumnusa volt, leveleit *Várday Katához* (1570—1630), *Nyáry Pál özvegyéhez* írta. A Nyáryak birtokát képező, Szatmár megyei Jank² községből kellett származnia, s minden bizonnyal atyafia volt annak a *Törös Márton* tiszttartónak, aki 1608 és 1614 között több levelet írt Jankról Várday Katához különféle gazdasági ügyekben.³ A patronus Nyáryak külföldi tanulmányai végeztével sem vették le róla kezüket.

¹ Korábban egyet már publikáltunk: Pataki Imre Frankfurtból Várday Katához, 1623. aug. 3. Ld. *A Bedegi Nyáry familia nyomtató mestere: ifjú Klász Jakab*. MKSzele 1966. 335—336.

² *Bedegi Nyáry István* írja 1629. dec. 11-én *Melith Péterhez*, hogy Melith disznai „*az Janký Erdeőkön*” levő makkot mind megették, annyira, hogy „*czialk az Egý Haraszt maradt volt*”, majd így folytatja: „... *kerem paranczollia megh Janký Gondviselőjének, hogý az Egý Harasztra ennek utanna Kégmé Disznáitt ne hajtattna...*” Ld. OL Zichy család lvt. P. 707. Fasc. 81 NB Nr 05392. A továbbiakban csak a Nr-jelzetekre utalunk.

³ Előbén került leveleit „Janch”-on keltezte 1608. jún. 4-én, 1614. nov. 26-án s valamely év okt. 21-én. Ld. Nr 10 923, 10 925, 10 926. 1614. okt. 9-én (Nr 10 924) Várday Katához „*az feleoll kellett*” írnia, „*hogi, mikor az Úr eo Nağa az Hauasboll kj ieött volt, akkor eo Nağa egi Praedicatornak valamj Poztáját vette volt ell, mely Praedicator mostan Tunigon lakik... Kerem Nağodat hogi Nağtok vegie eleét ez dolognak és elegitessé megh az Praedicatori ... mert ha teőrvannel keresne az pap annal gonozob volna.*”

Miskolci Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve ugyanis több helyt arról tudósít, hogy Nyáryné Telegdy Anna 1630-ban varannai prédikátorra tette Janki Törös Jánost, aki aztán még 1639-ben is a varannai eklézsiát szolgálta. Annak a Tholnai Jánosnak helyét foglalta el — szinte erőszakosan — a varannai parókián, aki *Ad tectorem* címmel elszórt írt Szepsi Csombor Márton poszthumusz *Udvári scholájához*. Az öreg Tholnai ekkor már három évtizede állott egyházi szolgálatban, s most ifjú utóda jöttekor, télvíz idején, szabályszerűen elkergetik.⁴ Janki Törös János első levele két szempontból becses. Egyrészt megerősíti azt a más híradásokból ismert tényt, hogy a nyugati főiskolákra, de különösen az Odera menti Frankfurtba igyekvő magyar diákok számára Boroszló, a mai Wrocław afféle támaszkodási pontul szolgált. Miskolci Csulyak egyenesen így kezdi életrajza peregrinációjáról szóló betétjét: „...1601-ben... útnak indítottak Boroszlóba...”, itt „magyar ruhámtól és hajjeseletemtől megváltam és ún. német ruhát vettem”.⁵ Törös Jánosék is itt csináltattak új ruhákat, a Justus Lipsiust fordító Laskai János Hollandiába vezető útjának első szakasza ugyancsak itt ért véget,⁶ a holland és német földön tanult Pataki István meg azt jegyezte naplójába 1674. márc. 1-én, hogy „érkezett el az cambiáló és hazul

⁴ 1630 február 9-én Miskolci Csulyak István ezt jegyezte fel: „... *Hartváni Péter jelenté, hogy Tholnai János U[ramnak] Nyári Istvánné Ő N[agysága] egyáltalában búcsút adott, hogy Varannáról elmenjen, az hova akarja. János Uram kívánja általa, hogy az Ecclesia találjon módot benne, ne lenne ilyen téli időn gyalázatos dimissioja...*” Február 17-én Nyáryné már egyenesen Csulyaknak ír: „... *intimálja, hogy Tholnai János Uramat Varanóról elbocsájtja és Janki János Uramat úgy mint alumnusát collocálja helyében.*” Csulyak másnap úgy válaszolt, hogy Nyáryné „*az Tholnai János kérésére hajoljon, mivel téli időn öreg idős embernek barmával együtt nehéz szállást változtatni, hanem engedje meg sz. György napig ott való lakását, hogy mind Tholnai Uramnak ne lehessen Ő Nagysága ellen méltó panasza, mind Janki Uramnak tisztességesebb lehessen közénk való jövetele.*” Egy valamivel későbbi, dátum nélküli levelében felpanaszolja a nagyasszonynak: attól tart, „*hogy az két János prédikátor között valami olyan akadály következhetik, mely némelyeknek gondot, némelyeknek botrányozást szerezhet... az két ujjom közül akármelyiket harapjam, de egyaránt fáj: az két fő embernek... böcsületi örvedetes énnemem...*” De február vagy március 28-án Janki Törös János már végleg benne ül a varannai papi jószágban: ekkor és június utolsó napján már mint varannai paphoz szólnak az esperes intelmei a pápistáktól folytonosan fenyegetett varannai templom védelmében. Vö. Zoványi Jenő: *Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve*. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (alább: MPEA) 1911. XII. évf. 74—79, 92—93. Miskolci Csulyak iratai később is emlegetik Janki Törös Jánost. 1635-ben Dulnikius (Dolnikius) András varannai kollégával keveredik viszályba („*Collega az hosszúmezei reditust követi [!] Jankitól!*”), a még 1639-ben is a hosszúmezei kepekben veszekednek: „*Deliberatum visitatorum. Az hosszúmezei 12 kepét, mely teszen 15 kereszt és 12 kévét, az Ecclesia... rendelte az diakonusnak...*” Vö. Zoványi Jenő: *Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629—1645.) egyházlátogatási jegyzőkönyvei*. TT 1906. 282, 306—307. és *A zempléni ref. diocesis zsinatai Miskolczi Csulyak István esperes idejében (1629—1645.)*. TT 1909. 407—408, 433. A Varannó—Hosszúmező körüli viszályra jóval korábbról, Szepsi Csombor Márton varannai prédikátorsága idejéből is van levéltári adatunk. Zolnai György tisztartó írja Nyáryné Telegdy Annához 1621. aug. 3-án (Nr 09 835): „*Ami az Predikátor uram dölget illeti Nağodnak azt irhatom, hogi noha eleoszeör kemenien fogtak uolt az dolgoth es Valami jeövedelme Hosszumezeöörül szokoth be szolgatnj [!], Arestaliak uolt. Az mint uduarbiraja szauabul ertetik ilj okon hogi eö keñe Magyar Predikator uram, ez Tot Predikatoral, alkuadnek megh es egik reszeth jeouedelmanek forditana az kaplansagra. De mivelhogj eo keñe arra nē Vehete magath... szinten akarta Volhajs nincz hatalmaban hogi csak kisbe reszczekjetis az Plebanja jeouedelmanek el idegenithesse: Ilj okon egi massal Comūnicaluā az dolgoth En mentem az eö keñe hazahoz, hiuattam oda az Homonnaj reszről Valo Uduarbiratis, Az kaplantis, Illetlen kiuansagakath eleö szamlaltā es miczoda keñuetkezhessek ky belöle Orszagunknak mostani állapotatiaban, megh beszelleltē, Igi uetek reya magakath hogi [ne] kadosnak rajta. Az uduarbiro megh igjre hogi megh adattia, megh eö keñe Predikator uram erette nem küldhetet az esseök miath, Akor tudjuk megh iobban my leszen akaratiok smj nem.*” A levélrészletben említett magyar prédikátor Tholnai János vagy Szepsi Csombor Márton, a szlovák pap pedig Liptói Comnetenus János. Az utóbbiról ld. Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatóványai tizedjegyzékek mellett*. MPEA 1929. XIII. évf. 139.

⁵ Vö. RMKT XVII. 2. 288.

⁶ Vö. Csipkay Sándor: *Magyar—holland irodalmi kapcsolatok kezdetei*. Bp. 1935. 12.

jött levelünk Smitan úr keze által Baraszlóból”.⁷ Janki Tőrös is megnevez egy boroszlói fő embert, aki félszázaddal korábban állott szolgálatára a magyar diákoknak: a pénzküldeményeket Conradus Caspar doctor Medicinæ kezéhez kell eljuttatni — írja Várday Katának —, mégpedig Velechinus István kassai prédikátor segítségével. Az a tény, hogy a levél ilyen összefüggésben említi Velechinust, különös figyelmet érdemel. Velechinus ugyanis nemcsak lelkesztársa volt Kassán a nagy európai utazásból megtért Szepsi Csombor Mártonnak, de üdvözlő verset is írt az *Europica varietas*-hoz. Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Tőrös János figyelmét felhívta a három évvel korábban megjelent útikönyvre, ha erre egyáltalán figyelmeztetnie kellett a peregrinust, aki ahhoz a Nyáryak körében is hozzájuthatott. A második Tőrös-levél már a „Francofurtumi allapat” felől tudósítja a patronát. Érdekes az összehasonlítás Frankfurt és a protestáns magyaroktól a „hadas” időben történt feldúlásig (1622) frekventált Heidelberg között. Az árvízonyok alapos részletezése pedig új adatokkal támasztja alá a gazdaságtörténetnek azt a megállapítását, amire Szepsi Csombor útikönyve is számos példát szolgáltat, hogy ti. a XVII. század elején a kelet- és nyugat-európai árvízonyok között már nagy az eltolódás: nyugat felé haladva az élelmiszer ára fokozatosan növekszik.⁸

Cseffei László neve jól ismert a történeti és utazási irodalomban. 1659 után hunyt el, erdélyi ítélmester és Belső-Szolnok megye főispánja volt; az 1620-as évek második felében egyike azoknak, akik az ifjú Bethlen Pétert — a fejedelem unokaöccsének, Bethlen Istvánnak testvérét — elkísérték nyugat-európai tanulmányújtára. Szalárdi János közel egykorú emlékirata erről így tudósít: „...gróf Bethlen Istvánt és Pétert szorgalmatosan taníttatván, és gyermekségétől fogva az deáki tudományban nevelvén, midőn az iskolából kivenné őket, böcsületes tudós főrendek gondviselések, mint töttösi Cseffei László, palóczi Horváth János és többek gondviselések alatt, több főrendek gyermekeivel nagy költséggel elküldvén őket, török császár portáját, római császár udvarát, Velenczét, Olaszországot, Rómát, Galliát, Angliát és Belgiumot feljáratta vélek, és így igyekezte az haza jövőendő szolgálatjára őket készíteni...”⁹ A Bethlen fiúk külföldi iskoláztatásáról értekező Lukinich Imre részletesen feldolgozta e hosszú és eseményekben gazdag peregrináció történetét,¹⁰ felhasználván Cseffeiinek addig publikált utazási leveleit is.¹¹ E levelekben Cseffei hamburgi, londoni és párizsi látnivalókról közöl híreket, sokkal érdekesebben, mint az út hivatalos krónikása, Kecskeméti Gergely az 1626-ban megjelent *Ulysses Pannonicus* dagályos latin verseiben. A Cseffei-levelek modora az *Europica varietas*-t idézi, s nem véletlenül, mert alighanem magukkal is vitték e könyvet: az *Ulysses Pannonicus* bevezető sorai magasztalják Csombor Márton.¹² Lukinich közleménye Cseffeiinek Velencéből anyjához írt leveleire is céloz, ezek szövege azonban eddig nem került publikálásra.¹³ Az

⁷ Török István: *Pataki István ref. pap naplója 1672—1705-ig*. TT 1887. 146.

⁸ Vö. Wittman Tibor: *Az „árforradalom” és a világiapi kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1455—1618)*. Bp. 1957. 23—25.

⁹ Szalárdi (*Siralmas magyar krónika... Kiad. Kemény Zsigmond. Pest 1853. 63.*) Herepei János nyomán idézzük: *Hogyan történetelt Bethlen Gábor és Bajoni Vince 1625. esztendei római zarándoklata?* (Kézirat.) Cseffeihez és Bethlen Péterhez vö. Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. Kiad. V. Windisch Éva, Bp. 1959. Magyar Századok. 518, 521.

¹⁰ Lukinich Imre: *A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása 1619—1628*. Nagyenyedi Album, Bp. 1926. 79—100.

¹¹ Hamburg, 1627. nov. 20., Párizs, 1628. ápr. 8. Kiadva: TT 1881. 193—196.

¹² Kecskeméti Gergely: *Ulysses Pannonicus*. Franeker 1626. RMK III. 1397. A Csombor Mártonra vonatkozó részt kiadtuk: Szepsi Csombor Márton *Összes művei*. Bp. 1968. Régi Magyar Próza Emlékek I. 414.

¹³ Tőlünk függetlenül — modernizált helyesírással — lemásolta őket Benda Kálmán is, aki peregrinációs gyűjtését átengedte a JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén készülő peregrinációs dokumentumkötet számára.

1628. szept. 25-én kelt levél már két korábbi is említ, amelyek egyikét ekkor már „el uittik, az Masikat Kamuti Istuā Vramtül küldötte”. E levelek egyelőre ismeretlenek; a fennmaradtak érdekes és értékes adatainak kommentálására kell tehát szorítkoznunk. A szept. 25-i levelet „egj Romaban tanult Magyar paptul” küldte anyjának Cseffej valamely „Indiai... Czuda Nagj Madar”-at ábrázoló metszetek, „szip aranyas karpitok” és könyvek társaságában. Ezek címét — sajnálatunkra — nem sorolja fel. 1628. okt. 29-én írt levele — ami némiképpen az előzőt ismétli — már szerencsére többet árul el ezekről. Említ „Nigj öreg könyuet... az meljeket Fludnak hinak” s egy kiváltképpen kedvelt „*Atlas minor* neuú” kiadványt. A „négy öreg könyv” a fantasztikus természet-filozófiájáról ismert londoni orvos, teozófus Robert Fludd (1574—1637) összegyűjtött műveinek négy részben megjelent első kötete lehet (Oppenheim 1617—1619), mely *Utriusque cosmi majoris et minoris, metaphysica, physica atque technica historia* c. munkáját foglalja magában, s amelyről Gassendi írt elmarasztaló bírálatot (*Examen philosophiae Fluddianae*). Fluddnak más, négy darabból álló műve ez időben nem jelent meg, ez sem túlságosan „öreg”, igen vaskos, de csak 12^r nagyságú. Az *Atlas minor* Gerhard Mercatornak (1512—1594), a reneszánsz földrajztudomány betetőzőjének munkája, az először 1595-ben megjelent *Atlas* rövidített kiadása volt, amire útinaplójának 27. lapján Csombor Márton is egyik forrásaként hivatkozik.¹⁴

Kisvárdai Eh Mihályt, ötödik és hatodik levelünk íróját Nyáry István támogatta külsőszági tanulmányaiban. Nyáry István (szül. 1585—1590 körül, meghalt 1643) eleinte Bethlen Gábor híve volt, majd 1634-ben katolizált. Varannai udvarában Szepesi Csombor nevelte egyetlen gyermekét, s az ő lelki épülésére állította össze 1623-ban megjelent *Udvari schola* c. erkölcsstanító könyvecskéjét.¹⁵ Kisvárdai Eh Mihályról — Veress Endre kiadványai nyomán¹⁶ — annyit tudunk, hogy 1611-ben született, Dionysius (Dénés) és Szabó Katalin fia volt, 1634. október 10-én érkezett a római Collegium Germanicum et Hungaricum-ba, és 1635. május 25-én tett esküt. Bölcsészeti tételeit tartalmazó műve — aminek Veress Endre csak remekbe metszett szép barokk címlapját találta fel és közölte — 1638-ban jelent meg Rómában.¹⁷ 1642-ben esztergomi kanonok lett, s 1664-ben halt meg. Disputációját Lósi Imre esztergomi érseknek ajánlotta, s ennek egy Nyáry Istvánhoz írt 1638-as leveléből azt is tudjuk, hogy ő pártfogolta Nyárynál: „commendalom keğdnek az dolgot, melyrül az en Romaban tanulo Alumnusō ir keğdnek, az Attyafiat uegye oltalma es gonduselese ala keğd, hogy ehez kepest tanusagat czöndessebben continualhassa, az mit uele czelekeszik keğd, igen io neuen veszem enis keğdtül.”¹⁸ Kisvárdai Eh Mihály levele érdekes szolgálatokról és hírekről tájékoztatja támogatóját. Ígéri, ha ura akar búcsúlevelet a megújított és felszentelés előtt álló kisvárdai várkápolna számára,¹⁹ megszerzi VIII.

¹⁴ Az *Atlas minor* Peter Offenbach által németre áttett 1609-es Frankfurt am Main-i kiadása megvan pl. az MTA Könyvtárában (Fölldr. Qu 139.). Az öreg Apafi Mihály könyvtárában is megvolt. Vö. Thallóczy Lajos: MKSzle 1881. 130.

¹⁵ Részletesebben ld. róla az id. Szepesi Csombor-kritikai kiadás bevezető tanulmányának 65—70. lapjait.

¹⁶ Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium. Volumen secundum: Roma Collegium Germanicum et Hungaricum. I. Matricula (1559—1917)*. Bp. 1917. Fontes Rerum Hungaricarum II. 38—39. és *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Bp. 1941. Olaszországi Magyar Emlékek III. 280—281.

¹⁷ Ilmo ac Revermo D. D. Emerico Losi Archiepo Strigonsi S.^{ae} Sedis Apostolicae Legato Nato Primati Regni Hunga[riae] etc. D. D. *Philosophicas Theses* Michael Eh Kisvardiensis Hungaris Coll: Germici et Hungarici Alumnus. Raphael Vannius Senensis del. C. Bloemaert sculp. Romae. A Szabó-féle RMK-ban nem szerepel.

¹⁸ Nr 07 807.

¹⁹ A kápolna berendezéséről és megújításáról egyéb levéltári adatokat lásd *Művészettörténeti adatok a Bedegi Nyáry család XVI—XVII. századi levelezésében* c. kéziratos dolgozatunkban.

Orbán pápától. A római újságokról szólva, ha kurtán is, de szemléletesen villantja fel a barokk pápai székhely forgatagát, s többek között megemlíti Maximilian Trautmannsdorf császári követ odaérkezését is.

Egy másik előkerült levele arról tanúskodik, hogy Nyáry István és Lósi Imrén kívül római tanulmányai idején a Nyáryhoz szóló levélben már felemlített Melith Péter is támogatta. Melith Péter (1585 körül—1644) a Nyáryakkal való távoli rokonság révén Kisvárdai részbirtokosa volt,²⁰ s noha rövid időre színleg Bethlen Gáborhoz csatlakozott, Nyárynál jóval korábban katolizált. Többek között a magyar katolikus barokk Pázmány melletti jeles alakjaival, Dobokay Sándorral, Ferenczffy Pállal, Forró Györggyel, Dobronoki Györggyel folytatott élénk levelezést, s ebbe a sorba jól beilleszthető Kisvárdai Eh Mihály neve is.²¹ Eh Mihály latin levele keltezés nélkül maradt ránk, de mivel azt kéri benne Melith-től: július 14-ig küldjön számára törvényes születését igazoló iratot a magisteri fokozat elnyerése érdekében, s mert disputációja 1638-ból való, így levele 1638. július 14. előtt íródhatott. A Nyáry Istvánhoz írt, 1638. jún. 13-án keltezett levél még nem említi ezt az ügyet, ebből tehát arra következtethetünk, hogy Melith Pétert csak ezután kereste fel soraival. Ha gondolatmenetünk nem csal is, mindenesetre különös, hogy Eh Mihály a jún. 23-a és júl. 14-e által közbezárt három hét alatt postafordulást remélt Róma és Kisvárdai között. Melith egyébként alighanem időben válaszolhatott neki, mert a levél hátlapjára odavetette: „Eh mihal leuelle kis Vardai fiu valas kel rea adnj.”

A hat levél így hangzik:

I.

Janki Tőrös János levele Várdaj Katához. Boroszló 1623. júl. 10. Nr 10922.

Az Tekintetes es Nagysagos Vardaj Katha Azzōnak, nekem kegyelmes Azzonyōnak es patronamnak adassek ez leuel.

Alazatos szolgálatomat ajánlom Nağodnak mint kegyelmes Azzonyōnak es Patronamnak, az Vr Isteñek minden büseges lelki es testi aldasit Nağodra kegyes Patronāra terjedni szivem szerint kivanō.

Nagysagos kegyelmes Azzonyō s-kegyes Patronā negyedik napjan Juliusnak jutotunk Barazloban, noha felemes rettegessel es sok nyomorúsagokkal megh terheltetet vtunk volt, kiualtkuppen Liptosagon es Morua Orszagon [mert azon kenzerellettunk el juni] mind az Toluajoknak lappangasok s-mind pediglen az Czaszar vitezinek szellel varosokon es falukon valo letelek mia, mind azon altal aldot legyen az nagy Vr Isteñek

²⁰ A közös birtoklás persze végeláthatatlan pereskedések forrása volt. Bethlen Gábor pl. 1619 őszén ingerülten tér ki a két család birtokperében való állásfoglalás elől. Vö. 1619. szept. 12-én Debrecenből Várdaj Katához küldött levelével: „nem is a végre indultunk meg, hogy mostan idő előtt efféle egyenetlenségeket igazgatnánk...” Ld. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1878. 130. Ügyük az 1619-es decemberi kassai artikulusokban is szerepel: Várdaj Katától és Nyáry Istvántól határozottan kérik, hogy Melith Péter „minden elvett jószágát de facto restituiálják”. Ld. Szepsi Laczkó Máté krónikájában. Erdélyi Történelmi Adatok III. 207. Kiad. Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 232.

²¹ Melith Péterről ld. hallgatónk, Erdélyi Péter kiadatlan missziliákat feltáró szakdolgozatát: *Adalékok a Melith-család művelődéstörténeti és irodalomtörténeti kapcsolataihoz a XVI. és XVII. században*. (1969.)

²² *duzma* = 'hab, habos sör'. Vö. NySz I. 547.

neue, minden utaink remensegunk kivulis egeessgeses[!] es bekeseget lóť megh eddigh Barazloigh, az migh útunkat nagy kólczeeggel vegezhattuk az nagy kŷ bezelhetetlen dragasagh mia, es mostis tartatunk azon tereh alat, mert houa touab touab megyen az ember annal inkab neuekedik minden felenek az arra, egy kiseded kenyeret vehettunk tizen hat poturakon, csak ollyat pediglen mellyel egy ebedunket vagy vaczorankot iol el sem erhattunk avagy erhetunk, ennek felette egy mertek hituā düzma²² sert, budaj Iczenit, nyolcz poturakon, egy barannak negyed rezet öt forint erő poturakon Slesiaj forinton; mellyekbol megh itelheti Nağod kegyes patronā ha vagyone dragasagh avagy ninczen. Hetedik napja imar hogy Barazloban mulatunk ruhainknak megh kezetese miat, mellyeket mihelt el vegeztethetunk ala indulunk Isten segecege velunk leuen Francofuriban. Bizonyara ruhaink, noha csak róz es hituan poztobul eppetettnek, mind azon altal nagy suā penzben eppulnek, mert csak egyonknek öltőz ruhaja bizonyosson mondom tobben telik mas modonis ket szaz huzon ot forintnal Slesiaj forintnal, az mely Slesiaj forint tezen szaz nyolcz magyari penzeket. Az mely Ferdinandus neue alat leuō talerokat szaz huz es szaz ötuen krajczarosokat úgy mint huzat egesz talerban Nağodtul kegyes patronātul vőttem, ighen megh czalattattā es nagy kart vallottam, mert el az Isten soha kulomben el nē kolthettem hanē negyet negyet benne egy egez tallerbā. Ennek felette fel fel talerok ugyā azon Ferdinandus neue alat leuok vizont voltanak hatuan szamuak, melyeket vőttem Nağodtul kegyes patronātul ötuen magyar penzben, azokbā vizontagh kellet el költenē egy talerban hatot, oly becztelen allapattya vagyon az fele penznek, Slesian alab pediglen ugy mint Francofuriban ugyan seāi valora ninczen, megh itelheti azért Nağod menyī karom következetet azok mia az penzek mia. Kerem annakokaert Nağodat alazatossan mint kegyes Patronamat visellien felölemis io idein szorgalmatos gondot, hogy az könyörületesség nélkül valo orzagban ne jussak derekas fogyatkozot allapatra. El hidgye Nağod kegyelmes Azzonyō, hogy az magā személyere nezendō tulajdon kölczegemēl megh csak negyed rezenis egy eztendōnek el nem taplalhatom magamat hogy ha az Nağod mind jelen valo s-mind pediglen következendō kegyes patrocinioma nem accedal. Ha pediglen Nağtok kegyes patrociniomat reank araztya, es azzal akar latogatni kulgye Cassara Velichinus Istuā vrā kezeben, ki masodik Cassai Predictor, eō keglme szorgalmatos gondgyat viseli, csak leuelet lassu Nağtoknak, egy jambor kereztyen feō ember vagyon it Barazloban ki az Magyaroknak io akaroja Conrhadus Caspar doctor Medicine, Velichinus vram añak kezeben kuldi, az vizontagh fogyatkozás nélkül minekunk, mostanis tobbet kuldōttenek az Attyafiaknak hatzaz forintnal az ide fel valo patronusok kezeben, es mostan imar mi tulunk zolgaltattya fel Francofurtbā. Eltesse az io Isten Nağodat io egessegeben sok eztendeiglen. Datum Breslae 10 die Julij An[n]o 1623.

Nağod alazatos zolgaja es Aluñusa
Janki Janos Thórós M[anu] propria

P. S. Nağodnak azt irhatom hogy ide minden orzagok felette megh remlettenek Vrunknak indulasa miat. Ferdinandusnak fen leuō hadaj vadnak mostanis zellel Morua Orzagban.

II.

Janki Törös János Várady Katához, Frankfurt 1623. aug. 5. Nr 10921.

Az Tekintetes es Nagysagos Vardaj Katha Azzonnak nekem kegyelmes Azzonyomnak adassek ez leuell

Az Vr Isten latogassa Nagysagodat kivaltképpen valo Ielkj es testi sok javajval szivem szerint kivanom.

Nagysagodnak mint kegyes Patronának ez leuelemnek rendiben rövideden akaram megh jelenteni mikeppen erkezhettunk abban az helyben, melyben az Nagysagodtul vót kegyes Patrociniuma által indultunk es így erkeztünk. Annak okaert abban, ugy mint Francofurtumban erkeztünk 18 die Julij secundū az novum Calendariū, Vr Istének kivaltképpen valo gondgyaviselesebol io egesseghben es bekesegegeseghben; iol lehet bizonyara nagy sok rettegesek által [mivelhogy ighen hadas idő ez mostani] es nyömörüsagok annak felette nagy kölczegük által: Mostanis aldót legyen az Vrnak nagy neue mind fejenkent io egesseghben vagyunk, mellyet az Vr Istentül Nagysaghtoknakis szivünk szerint kivannunk. Francofurtumi állapotunk felol azt irhatom Nagysagodnak kegyes Patronának, hogy csak ighen nyömörüsagos, mivelhogy az magyarokra nezue nem olyan állapot vagyon ebben az Francofurtubā mint Helyderbegaban, az holot az lakosok io szivel, nagy örömel fogattak az magyarokat, de it ighen idegenek: Ennek felette mert it Francofurtban bizonyara nagy dragasagh vagyon, az penznek kiczen valora vagyon; Nagy dragasagh vagyon mert egy hetigh egy egesz Imperialesert tartottanak aztalt [az mellyen gazdalkodnak ighen keues alavalo etellel es róz hituan arpa serrel, it bizony mi borral nem elhetünk, mert hogy ha keues penzünket arra kezdgyuk adni csak fertaly eztendő alattis nem continualhattuk tanusagunkat] megh ez ideigh, de bizonyossan irhatom Nagysagodnak hogy fel megyen csak mi kiczen idő alattis mas fel imperialis talera. Etel avagy eledelen kívül akarmi fele marha legyen minden oly halhatalā draga el az Isten hogy majd ugyan ki bezelhetetlenek laczik, mert az mit it magyar orszagban ötven penzen ember megh vehetne ket avagy masfel imperialis taleron vehetni. Hazat fogattam megh egy doctoret eztendeigh nyolcz Imperialis talerban, az mellyet csak puztan adot kezemben, mert agyat ujjonnan kel bele vennē nagy draga penzert, egyeb abban valo ezközokotis. Az konyuis oly draga hogy az mellyet ennek elotte fel imperialison megh vehetet ember mostan bizony külömben megh nē vehetni hanē masfelen avagy ketton, ebbolis vagyunk nagy fogyatkozásban, mert csak arra valotis nehez szerzenünk az melybol minden napon kellene tanulnuk. Ez feleknek arra nevedet az mostani sok szurzauar hadas időnek állapotja mia, melyben az szellel valo kereskedesnek állapotja gondos. Az penznek kiczen valora vagyon, mert egy io ezüst imperialis taler tobbet bizonyossan irható Nağodnak nem ér hüzon negy garasnal, az mely huzon negy garasnak ugyan nagyra mernē mondani nagyub efficaciaja [!] ninczen mint it magyar orszagban az bitkoczki karikas poturanak, az melybol megh ertheti Nagysagod kegyes Patronam minemü kiczen beczületi legyen az penznek. Az Arany vizontagh ér it való harmincz nyolcz garasokat, tobet bizony csak egyvel sem adnak erete. Ez fukar nemzetsegh Nagsagos kegyes Patronā ugy megh valogatya az penzt hogy talam semī nemzetsegh azt nem czelekezi, eō nallok nem kedues az renes es krajczaros taler sem Ferdinanduse sem pediglen Fridericuse, hanē valogatua vezik csak az io es tizta ezüst talerokat. Az potura penznek, akar minemü legyen az, semī keleti ninczen. Abbolis vagyok nagy fogyatkozásbā mert Erdelybol hoztam volt vgyan alkalmasint, mint hogy azzal biztattanak, hogy el kel de semī haznat nē vehetem, sok karomālis el költenē de senkinek nē kell. Annak okaert Nagysagos kegyelmes Azzonyom es Istentul taplalojul tamaztot kegyes patronam, kerem azon Nagysagodat, hogy legyünk emlekezetiben, es idejenkoran io alkalmatos-saggal segetseget nyujcza, hogy ez idegen földön es nemzetsegh közöt nagy fogyatkozásra ne jussunk: annak felette tudományokat is hogy czendez szivel öreghbeteni

igyekezhessunk. Barazlobolis irtunk volt Nagysaghtoknak addigh valo allapotunkrol ugyan büsegesen, nem tudgyuk adtake megh avagy nem. Ezeknek utanna az io Isten eltesse Nagysaghtokat io egesseghben sok eztendeiglen, es adgya Isten hogy mjis halhassuk Nagysaghtoknak örvendetes egesseges allapattyat. Datae ex Francofurt ad Oderam 5 die Augusti An[n]o 1623.

Nagysagodnak alazatos
Alumnusa

Jankj Thörös Janos
M[anu] p[rop]ria.

III.

Cseffei László levele Hatvani Zsigmondné Tomori Annának, Velence 1628. szept. 25. OL GyF Lymbus XIII 110 259.

Generosae Dom[in]ae Annae Tomori Generosi quondam Do[mi]ni Sigismundi Hatvani Relictae Viduae etc Dominae mihi et Matri gratios[is]simae et obserua[n]-dissimae.

Totór in Transylvania
Comitatu Dobocensi.

Zolgalatomat ayanlō kĕnek mint Aszonjōmnak kiuanok Istentul kĕnek kiuansaga szerint valo iokat

Aszonjō kĕd en ream nem panaszkodhatik, mert csak Innet Velenczebŭljs harō leuelet irtā euel Kĕk egket mar el uittik, az Masikat kamuti Istuā Vramtŭl küldöttē, Imar ezt Becz fele hogj Valameljfelől hamareb irkezhessenek. Azirt Istennek hala most egissegem vagjō kiuanō Istentŭl hogj kĕd felöllis halljak io hirt ez leueletet küldöttē, egj Romaban tanult Magiar paptul. Innet mi meg Indulunk ha Istē engedi holnap kedden Verona fele es onnat heluetiara, Az Dunara ugj remillem hogj Zent Andras hauanak az Vtoliara Beczben lehetünk azonis igjekezünk ket Kipet küldöttem az Indiai Madarnak az kipit; kamuti Vrā meg kuldi igen Czuda Nagj Madar, egik kipet Kĕd kilgje Czanadi Pql Vramnak. Kamuti Istuā Vrā viszi azokat. Kőnyueketis küldtē haza, igē szip aranias karpitokat, ha pinzem boüebbē lótt uolna egjeb egjet masokatis küldhettē uolna innet, de aztis gondoltā, hogj még touabbis az hol iarok, akad ualami olj szemem eleiben, az mit kell vennē es azirt az pinzemben touabrais hattā, En bizonj itt sem tehetem szerit az féle faragot fekete apro koueknek, az meljokrŭl kĕd paranczolt volt, hanē ha Istē haza uizē bikiuel egjet egjetmassal kedueskedem Isten iltesse kĕdet es agja Istē hogj lassā egissigbē kĕteket Kólt Velenczebē 25 7br 1628.

Kĕk io akaro Zolgaia
fia
Czehffej lazlo
m[anu] p[rop]ria]

IV.

Cseffei László levele ugyanahhoz, Velence 1628. okt. 29. OL GyF. Lymbus XIII 110 252.

Generosae Dominae Annae Tomori Generosi quondam Sigismundi hatuani Relictae Viduae etc Dominae mihi et Matri obseruandissimae et gratios[is]simae.

Zolgalatomat ayanlō kĕnek mint Aszonjōmnak Agjō Isten kĕnek kiuansaga szerint io egisseget, es agjō Istē kĕnek hoszu illetet.

Mihelt azsonjō mi ide irkeztünk Velenczeben mingjart irtam kġnek leuelet de, el uiteliben fogiatkozás lehetett, tudom hogj immar ezt az leuelemet be uiszik Erdeljben vagj juthat kġd kezihez auagj nē. Zeller Martontul az Zöld Mentemet haza küldöttē uolt, annak felette könyűeket, meljet ha meg adoitt igē akarok kialitteppē egj Atlas minor neuū kōniū. Kamuti Istuā Vramtul küldöttē leueleimet haza, az houa szolnak kġd kulgyē meg, küldöttem, Innetis Nigj öreg könyuet küldöttem az meljeket Fludnak hinak, azokon kiul apro kōnjueket Egj Czuda nagj Madarnak az kipit le irattā igē szipē kġnek küldöttē Aszonjō az Nagj kōnyben vagjō küldöttem falra ualo aranyas bür karpitokat. Kamuti Istuā Vram meg küldi kġk pinznek szerit nem tehetem, noha ket szaz tallerra feljül tizen ötöt igirek, magamnak keues pinzem uagjō, az igē el mulattatja az vasarlast. Czuda dologirt igē kiunkozō Aszonjō haza, azt hiszem hogj czudais, ha lehetne szarniam mennek, de ennekis vigit agja Istē. Mondottam uolt Aszonjom hogj mint egj Aqua vitat, az Iget bort ugj meg igettesse kġd egjnihanszor, egjaltaliabā kġd szemem nélkül abbā ne faragjō, mert magā meg tudom iol czinalni, [három szó áthúzza: csak legjē elig] kġnek Aszonjō egjebet imar nē irhatok, hanē innet uisza sabasuan [=vissza szabásuan²³] Veronara Vincenziara Mantuara onnat heluetiā által Nimet orszagra az Dunā Istē kegjelmibul Beczbē. Az mġkor kġd ez leuelemet lattia gondolom hogj az Dunā leszünk akkor Becz fele Onnatis Postakon küldhetek leuelet, ha kġd vagj ket szaz tallert küld Beczben ugj talam vasarolhatok, de ennekem bizonjō nincz. Igē szip szekeret uehetnék azon, ha modō leszen az vtambā, az mi keues pinzem leszen azonjs haznos egjetmast es iot igjekezē uenni, mert nehez el mennē csak üres kezel sok szipsig melöll. Agja Istē hogj lasā Kgdet Azonjō io egisigbē Kōlt Velenczebē 29. Napīā Mind zent haūak. 1628 eztendōbe

Kġk Aszonjō io akarō
Zolgaia fia
Czehffey lazlo
m[anu] p[ropria]

V.

Kisvárdai Eh Mihály levele Nyáry Istvánhoz. Róma, 1638. jún. 23. Nr 07541.

Ill[ustrissi]mo D[omi]no D[omi]no Stephano Nyari de Bedegh, Sacr[ae] Caesareae Regiae[ue] Ma[ies]i[at]is Consiliario, Cubiculario, et Janitor[um] Regalium magistro Comitatus de Szabolcz Comiti Supremo et D[omi]no et Patrono mihi gratioso.

Roma

Kisvardam.

Ill[ustri]ssime D[omi]ne D[omi]ne, Patrone gratiosissime Salutem, Seruitiorum[ue] meorum paratam commendationem. etc.

Ez el mult napokban irtam vala Nagodñak Bornemisza Janos Uram által eggy leuelet, mely felől ninczen semmi keisegem, hogj Nagod kezében nem került volna, mivelhogi ugian eő maga Bornemisza Uram kenzeritet reaia hogi iriak Nagodnak, irtam, melyben neminemő indulgentiakotis küldöttem volt, mellieket ez az Papa szokot adni, megh irtam volt ad[!] Nagod leveleben haniat kültem. legien, ha iol emlekezem rea ordinariae indulgentiae et extra ordinariae voltanak, mennit Nagodnak küldöttem szinten annit küldöttem volt Melytt Peter Uram eő Nagānakis, Irtam volt neminemu szuksegem felőlis, ugymint költisegem felől hogi Nagtok iőuendobeli szolgálatomert czelekednek anni irgalmassagot velem hogi valami költséggel ertetne Ngtok ide be,

²³ A vissza szabásuan (=vissza) kifejezésről ld. az id. Szepsi Csombor-kritikai kiadás 541. lapját.

hogy nagjobb előmenetellel tanusagomban Nagtokhoz mehetnek; megh gondoltattia Nagod minemő nagy niomorusagh idegen helien tanolni, itten senkitől csak egy pénzt sem varhatok. Ha azért Nagod akar küldeni valami keves költséget ide be, csak adgia Nagod az Homónaj Paterek kezében a' vegre, hofi ide be nekem Romában be küldgiek, tudom hogy megh czelekezik Nagodert, en tanolok szorgalmatosan hofi mind az Nagtok maradékinak, mind pediglen Nagtoknak hazammal edgiüt jövődoben tudhassak szolgálni, mi alapotban legiek nem szükséghe hofi megh iriam Nagodnak, tudom Bornemisza es Jakusicz Uram eő Naga bősegesen alapotom dolgat elo szamlallyak. Azert elegh leven ha mostanában az dologh felől irok Nagodnak mely engemet az irasra kenzeritet: Ertettem vala ez elmúlt napokban egy Pater levelebol hofi Attiam Uram Anyammal edgiüt megh holt volna, mely dologh engemet nem kevesse megh keseritet volt, ugyannira, hofi csaknem ki mentem innét Romabol de mindaddiglan szep szokkal el allatanak az Paterek rola hofi ne czelekednem aztat, hanem tanosagomban eleb eleb igiekezmem, es az dolgot masra ha lehetséges dologh volna biznam, minek okaert. kerem Nagodat hofi ha az Anyam megh nem holt, es az Hugom el, Nagod vegie szarnia ala, es ne hadgia megh fogiatkozni ökööt, iol tudgia Nagod minemő nehez el elni egy arva leanzonak ha Isten ki viszen megh szolgalom Nagodnak. Tudom hofi Nagod megh czelekezi, es minden io akarattiat hozzaiok megh mutattia, mindazonaltal akar nam hogy ha az igaz hitnek nyomdokara veszerlene Nagod kegies intisvel, enis mar szokzor irtam nekie, tudom, hofi ha Nagod szoland vele minden iora vezereletik Nagod által. Irtam volt Nagodnak hofi ha akar Indulgentiat az varbeli Capolnara en [egy szó törölve: ehhez] az papatul megh szerzem es Nagodnak által küldöm bizonyos emberem által, az nevet azért az Kapolnanak jedzesben által küldgie Nagod. Uysagban azt Irhatom Nagodnak, hofi az Papa io egesseben vagion, es az Czarar követeis immaron be erkezet, es Szent Janos napian audientiaja lezen, mikor be jőt, az Romai feidelmek az tob Urakkal edgiüt küldettenek eleiben ki, szaz hetven nyolcz hinto szekeret, es nagy Pompaval Romában be kísértettek. töb triumphusokis ez napokban leznek, azokatis megh fogom irni Nagodnak; Ezzel Istennek ajanlő Nagodat mind Aszonyommal eő Nagaval egyetemben. Datu[m] Romae in Collegio Germanico et Hungarico die 23 Junij

Nagtok
Caplannia

P[ater] Michael Eh Kisvardaiensis
m[anu] p[rop]ria

VI.

Kisvárdai Eh Mihály levele Melith Péterhez, Róma 1638. jún. 23. és júl. 14. között(?). Nr 03683.

Spectabili ac M[a]g[ni]fico D[omi]no D[omi]no Petro Melitth, De Briber, Sacrae Caesa[rae] Regiaeq[ue] Maiestatis Confinium Szakmariensium supremo Capitano, nec non Tabulae Regiae Baroni etc. D[omi]no D[omi]no et Patrono mihi semper colendissimo.

Spectabilis ac Magnifice Domine D[omi]ne Patrone mihi gratiosissime.

Ea est Academiarum et universitatum consuetudo, Sp[ectabi]lis ac M[a]g[ni]fice Domine, ut postquam in rigorosa Philosophiae arena quispiam ingenue desudaverit, eius laboris, quem virtuti ac literis impendit, pulchro decoretur stipendio. Nimirum gradu magisterij. Nam si nativum arboris cuiusq[ue] pondus fertur in praemium, profecto et expansio vel maxime valet ijs in rebus, quas virtus et Pallas ingenue sudori consecravit. Quae tamen stipendij corona minime conceditur nisi legitime certantibus

et praemissis rite praemittendis. Quorum ne plura brevitati consulens recenseam, hoc unicum et maximu[m] praemittendum est nempe literae legitimorum natalitiorum testes quo a viris gravioribus testificatae eo liberius atq[ue] libentius acceptatae et approbatae. Quare, Sp[ectabi]lis ac M[a]g[ni]fice D[omi]ne, benignitati vestrae et favori in suos clientes confisus hisce meis accedo atq[ue] accido supplicans rogationibus, ut mihi in hac recensita et ampliori necessitate testimonij honesti thori utpote natalitiorum subvenire dignet[ur], quo expeditius ad hos gradus consequendos aditus mihi pateat. Quod si a Sp[ectabi]li et Mag[ni]fica D[omi]natione vestra, licet indignus, obtinero, ad perpetua me obsequiorum et gratitudinis officia pro facultate obligabo. Vellem enim, si occasione oblata ad 14 diem Julij transmitteret[ur], nam si post missum fuerit, nimis serum ad hoc munus obeundum videbitur. De caetero foelicissime valere aveo sp[ectabi]lem ac M[a]g[ni]fica[m] D[omi]nationem vestram.

*Sp[ectabi]lis ac M[a]g[ni]ficae D[omi]nationis V[est]rae
Humillimus Cliens*

*Michael Eh, de kisvárdá
pr[opria] m[anu]*

Magyarul:

A Tekintetes és Nagyságos Úrnak, Briberi Melitth Péter Úrnak, a Szent Császári és Királyi Fenség Szatmári Végei Főkapitányának, továbbá a Királyi Tábla Bárójának stb. Nekem mindig Tisztelendő Uramnak és Patrónusomnak.

Tekintetes és Nagyságos Uram, Legkegyelmesebb Pártfogóm!

Az akadémiákon és egyetemeken, Tekintetes és Nagyságos Uram, az a szokás, hogyha valaki tisztességesen megizzadt a filozófia kemény porondján, erényre és tudásra fordított fáradságát szép jutalom ékesíti. Mégpedig a magiszterség fokozata. Mert ha egyesek családfájának a tekintélyessége jutalmat érdemel, bizonyosan és nyilvánvalóan, sőt inkább megérdemlik ezt azok a dolgok, melyeket az erény és Pallas tisztességesen verejtékkel szentelt meg. Mindazonáltal a jutalomnak ez a koszorúja csak a tisztességesen küzdőkre és az előírásokat jól teljesítőkre száll. Hogy rövid legyek, ezt nem fejtegetem bővebben; az egyetlen és legnagyobb követelmény bizonyára a törvényes születést bizonyító irat, melyet mennél tekintélyesebb férfiak tanúsítanak, annál könnyebben és szívesebben fogadják és ismerik el. Ezért, Tekintetes és Nagyságos Uram, jóságtokban és szolgálatok iránti jóindulatotokban bízva azzal a kéréssel járulok és folyamodom könyörögve elétek, hogy engem előadott és nagy-nagy szükségemben a tisztességes származás vagyis születés bizonyításában támogatni méltóztassék, hogy minél gyorsabban módom legyen ezt a következő fokozatot elérni. Ha Tekintetes és Nagyságos Uraságtok révén ezt, jöllehet méltatlanul, elnyerem, a lekötelezettség és hála képességeim szerint való örök szolgálatára kötelezem magam. Szeretném ugyanis, ha ez kedvező alkalommal július 14-ig elküldetnék, mert ha később küldetik, úgy látszik, erre a célra túlságosan késő lesz. Egyebekben kívánom, hogy tekintetes és nagyságos uraságtok nagyon boldogan éljen.

Tekintetes és Nagyságos Uraságtoknak
legalázatosabb szolgálja,
Kisvárdai Eh Mihály,
saját kezével

ZILAHÍ JÁNOS LEGÁCIÓS LEVELE BETHLEN MIKLÓSHOZ(?)
1692-BŐL*

Bethlen Mihály (1673—1706) — a nagy önéletíró fia — peregrinációs naplójának sajtó alá rendezése során szükségessé vált a Bethlen-familia családi levéltárának áttekintése. Az Országos Levéltár által rendelkezésünkre bocsátott anyag vizsgálata során került elő Zilahi Jánosnak alább közlendő, 1692. május 18-án, Gyulafehérváron kelt levele¹, — sajnos, csonkán, mert a címzést tartalmazó hátlap az idők folyamán leszakadt. Nem tudjuk tehát, kihez íródott, de a lelőhely és a téma — a gyulafehérvári kollégiumra történő utalások — teljesen valószínűvé teszik, hogy címzettjét a Bethlen-család tagjai között kell keresni. A legvalószínűbbnek maga Bethlen Miklós, vagy öccse, Sámuel látszik, mivel kettőjüknek volt ebben az időben legtöbb köze a gyulafehérvári kollégiumhoz. Bethlen Miklós 1671-től, Sámuel pedig 1680-tól volt a gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-főtanoda főgondnoka².

A levélíró Zilahi János (?—1737) nem ismeretlen a régi magyar irodalomban, jóllehet csak egyetlen verses művéről tudunk, ez az 1697-es hegyaljai parasztfelkelést megéneklő *Phaëton Tüze, Melly Magyar Országnak mostani sorsát különböző rendű Énekben befoglalja*. A versezetet 1698-ban írta Zilahi János, „a Thállyai R. Scholának akkori Mestere”, s Pápai M[olitoris] Mihály 1728. dec. 29-én kelt másolatában maradt fenn³. Harsányiék életrajzi adatokat is tartalmazó közleményéből tudjuk, hogy Zilahi a sárospataki—gyulafehérvári ref. kollégiumnak volt „kiváló növendéke”, 1693. nov. 3-tól 1695. jan. 15-ig pedig seniora⁴. A seniorságra vonatkozó adatok forrása az 1671-ben elűzött pataki iskola később Gyulafehérvárra és Marosvásárhelyre is használt anyakönyve, ennek azonban ellentmond levelünk keltezése: eszerint Zilahi már 1692. május 19-én mint a gyulafehérvár—sárospataki kollégium „ez idő szerinti méltatlan seniora” szerepel⁵.

A levélben említett két diák egyikéről, Azari Nagy Istvánról Szinnyei életrajzi lexikona közli az alábbi adatokat:⁶ gyulafehérvári tanulását követően skólamester, majd Leidenben folytat tanulmányokat, ezután több helyt prédikátor, legtovább — 1710-től hét éven keresztül — Sárospatakon szolgálja egyházát. Teológiai felfogására főleg az jellemző, hogy fellépett a coccejanista elvek és módszerek ellen⁷.

* Közleményem elkészültéhez Herepei János, Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter nyújtottak köszönőttel vett támogatást.

¹ OL, Bethlen-család levéltára, évrendezett anyag, 1692. P. 56. cs. 37. sz. levél.

² Vö. P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*. Nagy—Enyed, 1868. 350.

³ Kiadva: Harsányi István—Gulyás István: *Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból*. ItK 1917. 330—336. Vö. még: *Magyar Irodalmi Lexikon*. III. köt. Bp., 1965. 590.

⁴ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. ref. koll. története*. Marosvásárhely, 1896. 176.

⁵ Megjegyzendő, hogy a pataki és a gyulafehérvári iskola között „Apafi egyezséget csinált (1686), mely szerint a két iskola egy és ugyanaz, mindkettő élén külön senior áll.” Vö. Gulyás József: *A sárospataki ref. főiskola rövid története*. Sárospatak, 1931. 23.

⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. köt. Bp., 1903. 609.

⁷ Zoványi Jenő: *Magyar coccejanusok a 18. században*. = *Kiseb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*. Sárospatak, 1910. 152.

Pathai Györgyről ez idő szerint semmi lényegeset nem tudunk.

Néhány szót magáról a levélről, annak speciális műfajáról. Kétségtelen, hogy a protestáns egyházakban régről szokásos ünnepi legációkkal kapcsolatos. A három fő ünnep alkalmával prédikálni és adományt gyűjteni kibocsájtott legátusok többnyire nyomtatott pátenseket (Erdélyben: conceptusokat) vittek magukkal, melyek a tanintézet részéről az egyházakhoz és tagjaihoz címzett üdvözlét tartalmazták.⁸ P. Szathmáry Károly szerint ez a szokás éppen Patakról indult ki, s a pataki diákokkal jutott Erdélybe⁹.

Kétségtelen, hogy egy ilyen conceptus kézírata akadt kezünkbe, méghozzá egy kitűnően megszerkesztett, nagy műgonddal összeállított példány. Eredetiségében persze nem lehetünk biztosak, mert a conceptusok általában egy adott séma alapján készültek.

Művelődéstörténeti, egyháztörténeti és irodalmi szempontból mindenképpen nyilvánosságot érdemlő dokumentum a — talán Bethlen Miklóshoz címzett — Zilahilevél, amelynek teljes szövege a következő:

Spectabilis ac G[ene]rose D[omi]ne, D[omi]ne o[mn]i[b]us officijs á nobis Colendiss[im]e, Patrone munificentiss[im]e!

Az örökké élő Jehovának ditsősséges Sz[ent] *Lelke*, á ki mint hogy az *Első teremésb[en]* *taplálván és melegítvén az vizeket*, ez nagy látható világnak valóságát és ékes ábrázattját, az forma nélkül való mélységes zűrzavarból tsudállatossan ki formálta; úgy a *Második teremésb[en]* is, az I[ste]n Sz[ent] képétől meg-fosztott, lelki forma nélkül való Emberi nemzetet, régi szép ábrázattjára, I[ste]ni erejével helyre állatta s -újjá szűlte: és á ki most és mindenkor az *Királyi szék előtt álván á Szentek[ne]k erőtelenségét segíti, azokért esedezvén kiált és közb[en]* áll szó nélkül való nyögésekkel és fohászkodásokkal: ennek á Lélek[ne]k kegyelme, vigasztaló és bátorító ereje, és ennek mind[en] örömet felyül múló békessége, szállyon K[e]g[ye]ll[me]dre, és nyugodgyék meg K[e]g[ye]ll[me]den, és á K[e]g[ye]ll[me]d házán, és hogy mind[en] gonoszokat meg-előzni tudó bölts értelemmel, békességes tűró erős lélekkel be töltvén, az előttünk álló emlékezetes Innepre, mind[en] Szerelmesivel, állandó egészségb[en]által vigye, mindnyájan akarjuk!

Tekintetes Urunk! Az *Görög Országi* hét híres böltsék között vagyon emlékezet, egy régi *Periander*¹⁰ nevű Böltsrűl, ki az közönséges társaság[an] sokáig felső helyen űlt, és *Corinthusban 40 esztendeig* Fejedelemséget visselvén, sok külömb-külobbféle törvényekkel (kiket maga írt és szabott:) igazgatta *Görög Országot*, mely törvények között igen hasznos és nem utolsó volt ez: *Ha valamelly ember mástúl jó tétémént vészen és azért á jó akaratért háladatlanak lenni találtatik azért á gonosz tselekedetiért halállal fizessen. Mert valamelly ember á jó tétéményért háladatlan, nem méltó, hogy éllyen ez világon.* Ez törvény némelly nagy elméjű embernek ítéleti szerint nem is láttatik helytelennek lenni; mert az eszes emberne[ek] lelkét semmi inkább meg nem háborította, mint ha azt á kívül jót tott háladatlanak lenni talállya.

⁸ Vö. Zoványi Jenő. *Cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből.* Bp., 1940. 273., Tóth Endre: *A legáció eredete, története, tekintettel Dunántúlra.* Pápa, 1935.

⁹ P. Szathmáry: *I. m.* 88.

¹⁰ Periandros (Periander): Korinthus kényura, i. e. 629-ben jutott a trónra. Korinthus gazdasági virágzását okos politikájának tulajdonították. Udvarában helyet kaptak a tudományok és a művészetek is. A hét görög bölcs neve között az övé is szerepelt, de már az ókorban kétségbe vonták, hogy a zsarnok azonos lett volna a bölccsel.

Mi vagyunk azok a Beneficiariusok, kik a jó tétémént el vöttük; Ez a Nemes Haza pedig az a Benefactor, a mely minket már sok időnek el folyása alatt, mind ditséretes adakozásával, mind bőszt gondviseléssével nagy kegyett takargat és táplál. Ugyan is Nagy jó tétémény az Számkivetettek[ne]k és bújosok[na]k nyugalomra való helyet, és szállást adni: Nagyobb jó tétémény azokat minden panasz nélkül táplálni: de leg nagyobb jó tétémény ugyan azokra meg a sziveket sebheto szorongás[na]k es szükségnek kétséges napjaiban is szűnés nélkül gondot visselni. Vallyon s nem mind[en] részib[en] méltóztatotté minket ez a Nemes Haza gradusonként nevedekő be-néficiumara? Holott mindgyart a számkivetés[en] kuldetett Christus tanitványi kitsiny seregének, mint Abdiás¹¹ az Jézabel¹² üldözésétől meg-maradott I[ste]n Prophetáinak nyugovó helyet készíté; az idotul fogva, mind maga édes fiait, úgy neveli s táplállya, es a mi nagyobb, még ez mostani mind[en] emberi elmét felyül muló titkos gonoszok[na]k árjai között is, midőn az nagy szükség mint az könnyű úton járó, és a paísos férfi, mi ellenünk hatalmassan fel készült, Dajkálkodó karjai között, mint edgy kebeléb[en] óltalmazott. Minekokáért, hogy az Perlander törvénye szerint életre méltatlanok[na]k lenni ne íteltessünk, vagy penig háladatlanságnak gyalázatos béllyegével meg ne jegyeztessünk, Elsőb[en] is ez nagy Jó-akaratot nagy örömmel meg vallyuk és ki be-széllyük: mert az háladatosság[na]k első grádussa ez: Az el vött jókat el nem tagadni s titkolni. Másodszor az mit I[ste]n mi reánk bizott és a mivel meg áldott abból tellyes igyekezettel vissza fizetni igyekezzünk; mert az Háladatosság[na]k második tisztí ez: Az el vött jót vissza adni, az mint lehet. Ugyan is a ki a jó tétémént jó szível vette el, azzal a jó tétémény[ne]k első részét meg fizette, a mint Seneca szóll. Harmadszor, ez nagy jó akaratnak emlekezete nálunk mindenkori ditséretes emlekezetb[en] fenn lé-szen; mivel hogy a Háladatosság[na]k harmadik és felsőbb grádussa ez: Az el vött jó tétéményről el nem felelkezni; hanem annak emlekezetit halhatatlanná tenni. Mivel azért K[e]g[ye]l[me]det is ez Hazának nagy oszlop emberei, és az Is[te]n Anyaszent-edgyházának Dajkái között, edgyik nem utólsónak lenni ismervén, és szegény Collé-giumunk K[e]g[ye]l[me]d Is[te]nes Patrociniumát már sok izben vévén, Imé Collé-giumunk[na]k két betsülletes Iffjait, úgy mint: Azari István és Pathai György Ura-méket, ez következő Pünkösdi jeles Innepekre K[e]g[ye]l[me]dhez expeditáltak; hogy nálok le tett Is[te]n kegyelmének mértéke szerint szolgállyanak. Azért K[e]g[ye]l[me]det alázatossan kérjük, hogy ezek[ne]k személyekb[en] egész társaságunkat jó szemmel és vidám ortzával fogadni méltóztassék, hogy mi is az mint eddig, úgy ez után is annál jobb szível és vidámabb lélekkel jelenhessünk meg Is[te]nünk előtt való imádságinkban K[e]g[ye]l[me]dért és a K[e]g[ye]l[me]déinek, hoszzú békes-séges bódog életéért.

Actum Albae Juliae
A[nn]o Ch[ris]ti 1692
19 Maji.

Ejusd[em] spectabilis
tua Dignit[at]is
Servi humiles, Colleg[i]i S[ar]os
P[ata]kiensis Albens[is]
Vives singuli, indignusq[ue]
eorundem
p[ro] t[em]pore Senior
Johannes Zilahi m[anu] p[ro]pria¹³

¹¹ Abdiás: Ákháb király palotájának gondviselője (I. Kir. 18:3), aki, mikor Jézabel királyné az Úr prófétáit megölette, két barlangban 50—50 prófétát rejtett el, s mentett meg.

¹² Jézabel: Ethbaál sidoni király lánya, Akháb felesége; vérengző dühvel fordul a próféták ellen (I. Kir. 18:4—13).

¹³ A levél üres hátlapján más kézírással: Azari

ADATOK TOROCZKAI MÁTÉRÓL*

A tizenhatodik századi Erdélyt ért eszmetörténeti hatások kutatása során került a kezembe egy művelődéstörténetileg több szempontból is tanulságos kolligátum. Ez a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtárban őrzött (f-532 jelzetű) és az egykori református kollégium gyűjteményéből származó kötet, négy — feltehetően egybe-nyomtatott műből áll. Mind a négy Theodor Bibliander, zürichi teológus gondozásában, Bázelen, Oporinus nyomdájában látott napvilágot 1550-ben.

A foliáns első tulajdonosának nyomát a bőrkötésbe préselt iniciálé és évszám őrizték meg (IB 1559). A továbbiakban Toroczkai Mátéé majd Valentinus Radetziusé lett. Az utóbbi érdekes könyvtárának több tucatnyi emlékével találkoztam egyébként munkám során.

A kötetbe foglalt első három mű török vonatkozású, élen a Korán latin fordításával (Machumeti saracenorum principis eiusque successorum vitae). Másodikként több kimagasló humanista — így L. Vives, N. Cusanus és mások — Korán-kommentárait olvashatjuk (Confutationes legis mahumeticae...). Majd a törökökről szóló kortárs leírások legjobbjai következnek (Historiae de saracenorum sive turcarum origine...). A vaskos kötetnek ezt a harmadik tagját Luther előszaván, Giovio Paolo, L. Vives, Sadoletó és mások beszámolóin kívül érdekessé teszi az erdélyi ismeretlen-Captivus Septemcastrensis és B. Georgievics leírása is.

Leginkább azonban a kolligátum harmadik tagja hívja magára az érdeklődést (Temporum a condito mundo...supputatio). Ebbe a vázlatos, szinte kronológiának tekinthető világkrónikába, az utólagos kiegészítések lehetővé tételére Bibliander üres rubrikációi vezetett be. Nos, az 1540-es rovattal kezdődően érdekes bejegyzéseket eszközöltek a kötet tulajdonosai: előbb egy ismeretlen posszesszor, talán éppen az, akinek a nevét az IB iniciálé jelzi. Jól olvasható írásával főleg a rendhagyó természeti tűnemények emlékét igyekezett megörökíteni. Így például az 1540. évi teljes napfogyatkozását, az 1554-es kegyetlen pestisét (pestis acerba), üstökösök feltűnését 1555-ben, majd pedig három évvel később stb. Ezekon kívül az erdélyi história legkiemelkedőbb eseményeit is feljegyezte, (ami azt is jelenti, hogy kilétét előbb-utóbb tisztázhatjuk majd).

Tanulságosabbak azonban Toroczkai Máté jegyzetei. Mindjárt az első közülük tisztázza énekszerző jeles értelmiségi emberünk születésének évét: „1553. Hoc Anno ego natus sum Matth. Torozkaj”. Ilyenformán kiderül, hogy a Szinnyei által ismer-tetett időpontban — 1579-ban — Toroczkai már huszonhat éves kellett legyen.

* Ez az írás — éppúgy, mint Bán Imre alábbi közleménye — eredetileg a XVII. századi „Adattár” számára készült. Itteni közreadását azért láttuk szükségesnek, hogy a kutatás mielőbb fölhasznál-hassa az „antitrinitárius későhumanizmus” kulcsalakjára, az 1603-i kolozsvári jezsuitaellenes tömeg-mozgalom vezérére, a versszerzőre, s nem utolsósorban a Dávid Ferenc, Sommer, Palaeologus, Francken és Enyedi György irodalmi örökségének kimagaslóan jelentős őrzőjére s folyótatójára vonatkozó teljesen új adatokat. Hiszen születési idejéről és 1579 előtti munkásságáról eddig sejtelmünk sem volt; s a vallási ideológia szféráján kívüli érdeklődésének, műveltségének emlékeivel is ez a cikk ismerteti meg elő-ször. — K. B.

A továbbiakból azt is megtudjuk, hogy viszonylag fiatalon — tizenhét éves fejjel — vetette bele magát a hitújítás küzdelmeibe, mégpedig a jelek szerint, kezdettől fogva az antitrinitárizmus oldalán. Amikor ugyanis azt olvassuk az 1570-es évnék megfelelő rubrikában, hogy „18 octobr. waradinum profectus unde exactis septem mensibus pulsus sum propter verbum dei”, nehéz a Nagyváradról ígéhírdetése miatti elűzetés mögött nem gondolni a történelmi fejleményekre. Arra, hogy két hónappal Toroczkai menekülése előtt halt meg az új felekezet protektora, János Zsigmond. Az új fejedelem, Báthori István ellenreformációs elképzeléseiben az antitrinitárizmus megfékezése szerepelt főhelyen, lévén az 1570-es évek Erdélyének legbefolyásosabb, legdinamikusabban terjedő reformációs áramlata. Miután az ariánus eszmék talán a „fekete ember” vezette szatmár megyei népi megmozdulásba is belejátszottak, érthető ha a partiumi Báthori elsősorban a „részeken” mozdította elő az antitrinitárizmus visszaszorítását.

Az életrajzi teljesség kedvéért jegyezzük még fel az utolsó bejegyzést is 1578-ból, ahonnan kiderül, hogy november 19-én feleségül vette Bessenyei Jakab leányát. Az após valószínűleg azonos a házasekészerző egykori tasnádi iskolamesterrel, s talán éppen a szellemi életben már biztosabban forgó vő eszközölte ki két évvel a házasságkötés után az azelőtt tizennyolc évvel íródott művecske kiadását.

A bejegyzések mindenképpen néhány támpontot adnak Toroczkai Máté élete első négy évtizedének ismeretéhez. Eddig tudniillik Kénosi Tözsér munkájából csak annyi derült ki, hogy Toroczkai 1594-ben a küküllői kerületben, 1595-ben szülővároskájában, Torockón, 1597-ben pedig Kolozsvárt lelkészkedett, illetve 1601-el kezdődően superintendens lett. Valamivel korábbi időszakból ismertet meg bennünket tartózkodásának — s valószínűleg működésének — néhány állomásával a méltán híres Toroczkai-kódex egy-egy bejegyzése (1579: Vásárhely és Udvarhely, 1583—1587: Torda, 1588—1593: Radnót; vö. RMKT XVII/IV. 553.) — A fent bemutatott három adat (1553, 1570, 1578) szerencsésen egészíti ki az életrajzot.

Visszatérve a Bibliander szerkesztette kötetre, tanulságosnak tűnik jelenléte a Toroczkai könyvtárban. Nem lehet véletlen, hogy éppen a török világ iránt érzett különösebb érdeklődést. Mohács és Lepanto között a török kérdés Európát jobban érintette mint bármikor; a Duna-mentén szerencsétlen módon tartóssá vált ez az érdeklődés. A vallásháborúk korának Európája az ellenségen kívül, a viszonylagos vallási tolerancia példáját is látta a törökben. Különösen így lehettek vele a vallási türelmetlenségtől szorongatott erdélyi antitrinitáriusok.

A Bibliander-kötetnek van azonban még egy eszmetörténeti jelentése, s talán leginkább ez vezet Toroczkai felé. A kortárs és harcostárs Neuser Ádám éppen a Bibliander-féle Korán kiadáshoz ír glosszákat (vö. ItK 1963 3. sz.). A Gyulafehérvárt megjelent Dávid-féle bibliamagyarázatban olvassuk — „Az Alkoranban a toeroekoeknec Bibliaiában nem találod azt hogy Christus az eloe Istennek fia legyen”. Az antitrinitáriusok kezén tehát a mohamedanizmus érvként szolgált a trinitarizmussal szemben. Talán nem hibáznunk tehát, ha a szóban forgó kötetben Toroczkai Máté bátor vallási nonkonformizmusának egyik eszmetörténeti forrását látjuk, a vallástörténeti és filológiai kutatásokra hagyva forrás és életmű kapcsolatának vizsgálatát.

*

A Bibliander-féle köteten kívül, kevés adat árulkodik egyébként Toroczkai bibliotékájáról. Erasmus Adagia-jának egy Székelyudvarhelyt, s a parafrázisok 1524-es bázeli kiadásának Kolozsvárt levő példányairól tudok. Az utóbbit 1584 decemberében vásárolta Tordán. A kötet utóbb Göcs Pál tulajdonába ment át. Az új poszszesz-

szor bejegyzéséből kiderül, hogy 1619-ben vette a könyvet Toroczkai özvegyétől. (Kelemen Lajosnak a Keresztény Magvető 1916. évi folyamában közölt adatai értelmében tehát a superintendentens halála után három évvel). Megtudjuk továbbá azt is, hogy a parafrázisokon kívül A. Marloratus protestáns író valamely művét is megvette Toroczkainétól Göcs.

Hármat Thoroczkai Könyvei közül, a szebeni Brukenthal-múzeum könyvtára őriz: egy Calepinus szótárt, Kling Melchior, tizenhatodik századi jogásznak a házasságról szóló traktátusát (*Matrimonialium causarum*. Frankfurt, 1559) és vele egybekötve Sleidanus vallástörténeti művét (*De statu religionis*. Strassburg 1559), valamint Rupertus, tizenkettedik századi német teológusnak az Apokalipszis Könyvéhez írt kommentárjait (Nürnberg, 1526).

ISMERETLEN ADATOK OTROKOCSI FÓRIS FERENC ÉLETÉHEZ

E különös lelki alkatú íróról 1943-ban közöltem ismeretlen adatokat, szomorú házassági tragédiáját.¹ Megérdemlik azonban a figyelmet azok is, amelyeket katolizálásának történetéről gyűjtöttem össze, immár évtizedekkel ezelőtt.

A Kaprinay-gyűjteményben részletes beszámoló olvasható róla.²

„*Conversio Praedicantis Calviniani Francisci Foris Otrókócsi. 1694 Cassoviae*

Gloriosum hoc agmen claudit Franciscus Foris Otrókócsi, antehac praedicans Helveticae Professionis Minister Cassoviae, Vir magnae Eruditionis, cui propria Calvinianorum confessione, ex omnibus Hungariae Calvinianis Ministris nullus erat conferendus. Fuit hic genere nobili oriundus ex Comitatu Gömöriensi, cujus publicis expensis Philosophiae, juris, Theologiae operam dedit Trajecti in Hollandia, et Oxonij in Anglia. Unde redux ante 22 annos incidit in arestum Posonij, ac ad triremes missus, biennio Adriaticum, Tyrrhenum et mediterraneum mare per vagatus, Neapoli primum, dein Catane in Sicilia Catholicorum experiundae ejus eruditionis causa ipsum accedentium etiam aliquorum è Societate nostra Sermonibus coepit mitescere, et minus acerbe de Catholica Religione sentire. Per Hollandicum Architalassum e triremibus Liber Oxonij, Trajecti et Raunoverae Academicis praelectionibus annos aliquot impendit, et complura opera typis Ungarico et Latino idiomate edidit, ac sumptibus Comitatus Gömöriensis inter reliqua tomum graeca, Hebraica, Chaldaica, Arabica et omnium gentium historica eruditione refertum, quem Origines Ungaricas intitulavit, quo Linguae ungaricae originem ex Chaldaica copiose deducit. Reliqua fere erant Controversistica. Quarum unum Serenissimo Josepho Romanorum et Hungariae Regi dedicavit. Inde in Hungariam iterum redux, Academiae illarum eximia attulit testimonia eruditionis et pro Sua Secta tolerati martyrii. Confestimque Ministrum Calvinianum agere Gyöngyösini jussus est.

Deinde triennio Cassoviae, quo in munere dum occasione funerali publice in platea concionaret, notatus est ex remordente Conscientia favorabiliter aliqua pro Catholicis protulisse, et dissidium Religionum in Ungaria detestari, ad pacem et unionem Suos invitare et hortari: unde suspicionibus subartis in Auditoribus. Cathedra motus, iterum ad Imperiales Haereticorum Academias transiit, in quibus omnibus, licet honorifice exceptus, accomodatusque esset, non acquiescente tamen allibi [!] Conscientia, ...³ iter est Cassoviam. Tandem anno hoc Mense Januario nostri Seminarij Kisdiani Regentem clandestine accessit, cumque eo primum indifferentes per discursus notitia contracta, coepit dubia sua sensim aperire, ac demum post trium mensium clandestinas Seminarij frequentationes et conferentias, 13 Aprilis peracta magna cum animi plenitudine totius vitae Confessione, privatim Sacra

¹ Egyháztörténet, 1943, 229—232 (Borsod megye levéltárából).

² Egyetemi Könyvtár. Collectio Kaprinayanae, tomus XL (in fol.) pag. 208. Lásd még: Catalogus manuscriptorum bibliothecae regiae scientiarum universitatis Budapestiensis, tomus II., pars III., pag. 110.

³ Egy olvashatatlan szó.

Eucharistia refectus est. Judicabatur periculosum fore propter Calvinianorum insidias, si, ad publicam fidei professionem Cassoviae admitteretur, igitur occasione itineris Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Agriensis Episcopi Tyrnaviam deductus, octiduanum iter traditis sibi a nostro itineris Socio sanctio Exercitijs Spirituallibus, uti occasio permittebat, impendit. Ex quibus ita novo ardore succensus est, ut non aliud ex eo audiri fuerit, quam Suspiria et gemitus ob Statum vitae praeteritum, tam perversum et deceptas ejus Doctrina tot animas, quas anhelabat reducere. Tyrnaviae sub trium mensium in Collegio generali quiete, typis edidit Libellum in Latinum idioma translatus, quem Cassoviae in discessu typis ediderat Ungaricè, invitorium nempe Heterodoxorum ad unionem cum Ecclesia Catholica. Denique die Dedicationis Ecclesiae nostrae Tyrnaviae in Augusto Pontificante Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Episcopo Agriensi, qui eodem die colossum impensis 4000 florenorum ante templum Nostrum erectum dedicaturus erat in manibus ejusdem in copioso Magnatum aliunde accursu, praesente Venerabili Capitulo Strigoniensi, et Magisgratu Academico Professionem fidei publice edidit, et in ista Ecclesia concionem dixit sane eruditam et ferventem, quae etiam typis vulgata a Ministris haereticis valde expetita, quorum multi clandestine se insinuantes, inquietudinem Conscientiarum suarum pluribus indicijs manifestant.”

Érdemes e beszámoló mellé ideiktatni Schmitt Miklósnak, az egri püspökök XVIII. századi jezsuita történetírójának tudósítását is.⁴

„Georgius IV. Fenesi

1693. — Agriensis praesul etiam ad Tyrnaviense collegium protendit suos favores, anno 1693 erecto magnifico opere in foro academico colosso Virginis sine labe conceptae gemina epigraphe rubeo marmori incisa et patronum et annum prodit...

Solemnis dedicatio colossi peracta est ipsa die, qua memoria consecrati peculiari religione academici celebratur. Fenesio augustiori pompa rem divinam faciente. In ea celebritate, praesente flore nobilitatis Hungaricae, collegio sacerdotum Strigoniensium et magistratu academico, Franciscus Foris Otrókocsius ante ministellus Calvinianus Cassoviae, ac jussu Leopoldi Regis triremibus addictus, Tergesumque translatus ad annum 1674, sed inde clementia Regis in patriam revocatus, fidem orthodoxam professus est, cui jam antea victas dedit manus Cassoviae, opera Patris Stephani Pethő S. J. Non dubitarunt sectarii in vulgus spargere, Otrókocsino mente caputum Calvinum eiurasse: verum mendacii authores satis refellunt opuscula, otio meliore in errores Calvini lucubrata, eoque authore in populares suos dispersa, tum Historia Ecclesiastica Hungarorum nondum typo excusa. Missa, quam repudiata conjuge adulteria, in thori consortium duxerat, muliercula, vitae prioris licentiam castigavit, atque exacta aetate inter doctos labores vitae melioris spe plenus Tyrnaviae decessit 1718.”

Ez az összefoglalás nyilvánvalóan az előbbi kéziratos feljegyzés ismeretében készült, de megmondja Otrókocsi „térítőjének” nevét, amelyről egyébként már Debreczeni Ember Pál is tudott.⁵ Még érdekesebb az, hogy ismeri Otrókocsi házassági ügyét, amelyről protestáns források nem beszélnek, sőt egy másik asszonyról is hírt ad, akit a lelki válságba jutott író „in thori consortium duxerat”. A jezsuita történetíró megvető hangneméből egyáltalán nem kell elítélő következtetést levonni:

⁴ Nicolaus Schmitt: Episcopi Agrienses, Tyrnaviae 1768, tomus III., 334—335.

⁵ F. A. Lampe: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania, Trajecti ad Rhenum 1728, 516.

az *adulterium* az első asszonyra rábizonyulván, Otrokocsit bármelyik illetékes protestáns egyházi hatóság törvényesen elválaszthatta. Ennek érvényét persze a katolikus kánonjog nem ismerte el. Jó lenne tudni, melyik volt az eljáró egyházi bíróság: az abaúji egyházmegye, vagy a gömöri.

TARTALOM

<i>Keserű Bálint: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”</i>	3
<i>Csetri Lajos: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez</i>	47
<i>Csukás István: Ady és Ivan Krasko</i>	61
<i>Krajkó András: Az ellenforradalmi rendszer irodalompolitikájának kialakulása</i>	71
<i>Tamás Attila: A „kép” problematikája a költői műalkotásban</i>	83

Kisebb közlemények

<i>Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei III.</i> .	91
<i>Jankovics József: Zilahy János legációsi levele Bethlen Miklóshoz (?) 1692-ből</i>	103
<i>Dankanits Ádám: Adatok Toroczkai Mátéról</i>	107
<i>Bán Imre: Ismeretlen adatok Otrokocsi Főrös Ferenc életéhez</i>	111



B 20 354 0

23.

0 47 08

Felelős kiadó: Dr. Csukás István
Megjelent: 500 példányban — (A/5) ív terjedelemben
A kézirat nyomdába érkezett. 1969. június hó. — Készült monószedéssel,
íves magasnyomással — az MSZ 5603-55 és az MSZ 5601-59 szabványok szerint
69-7330—Szegedi Nyomda